

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ П. МОГИЛИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМЕНІ О. О. ПОТЕБНІ НАН УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПОЛУЕКТОВА АНАСТАСІЯ ЮРІЇВНА

УДК 811.163.1'01'342.8'367.6

ДИСЕРТАЦІЯ

**АКЦЕНТНІ ВІДМІННОСТІ ІМЕННИХ ЧАСТИН МОВИ ТА
ПРИСЛІВНИКІВ У ВИДАННІ «ГРАМАТИКИ» М. СМОТРИЦЬКОГО
1619 р. (ЄВ'Є) ПОРІВНЯНО З ВИДАННЯМ 1648 р. (МОСКВА)**

10.02.01 – українська мова
філологічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук
(доктора філософії).

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

А. Ю. Полуктова

Науковий керівник: **Пономаренко Сергій Сергійович** – кандидат
філологічних наук, доцент

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Полуектова А. Ю. Акцентні відмінності іменних частин мови та прислівників у виданні «Граматики» М. Смотрицького 1619 р. (Єв'є) порівняно з виданням 1648 р. (Москва). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Чорноморський національний університет ім. П. Могили, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – К., 2019.

Одним із найважливіших формальних засобів системної фонетичної організації української лексики є словесний наголос, який, виконуючи ідентифікаційну, конститутивну, синтагматичну, стилістичну, парадигматичну та диференційну функції, допомагає з'ясувати не тільки лексико-семантичні, а й граматичні особливості окремого слова або класу слів. У нашому дослідженні наголос є показником тогочасної української акцентуації, відмінної від російської.

Невід'ємною складовою частиною вивчення історії українського наголосу є староукраїнська акцентна система, засвідчена церковнослов'янськими пам'ятками. Дисертацію присвячено розгляду акцентних відмінностей таких частин мови, як іменники, займенники, прикметники, числівники та прислівники, що зафіксовані в цілком тотожному за змістом тексті українського та московського видань «Граматики» М. Смотрицького 1619 та 1648 рр. Основні аспекти дослідження: зіставлення наголошення слів згаданих частин мови у двох пам'ятках, надрукованих у Єв'є (1619 р.) та Москві (1648 р.); виявлення акцентних відмінностей; з'ясування праслов'янської акцентуації аналізованих лексем (словоформ) та порівняння її з наголошенням в обраних пам'ятках; визначення відповідності чи невідповідності наголошення досліджуваних слів староукраїнській природній вимові.

Відповідно до поставлених завдань під час дослідження були досягнуті такі *основні результати*:

– *визначено, класифіковано та систематизовано* акцентні відмінності іменних частин мови та прислівників у п'ятьох додатках до дисертації (в аналізованих пам'ятках загалом *виявлено* 190 імен та прислівників з акцентними відмінностями. Серед них іменників – 95 (50%), займенників – 15 (7,9%), прикметників – 30 (15,79%), числівників – 12 (6,31%), прислівників – 38 (20%). Ураховуючи словоформи і повтори з ідентичними наголосами, загалом 635 акцентних відмінностей, з яких іменники складають 234 (36,9%), займенники – 111 (17,5%), прикметники – 115 (18,1%), числівники – 112 (17,6%), прислівники – 63 (9,9%);

– *з'ясовано* праслов'янську акцентуацію для аналізованих слів (словоформ);

– *зіставлено* наголос лексем української та російської пам'ятки з наголошенням в інших стародруках XVI–XVIII ст., словниках та діалектологічних працях;

– *установлено* тенденції змін позиції наголосу в межах словозмінної парадигми (де це можливо) або словотвірної пари;

– за допомогою порівняльно-історичного методу дослідження *подано* характеристику наголосу в українській пам'ятці на предмет відповідності староукраїнській вимові та *виявлено* особливості системи акцентуації різних класів слів у староукраїнській мові.

На останньому етапі дослідження було *з'ясовано* причини акцентних відмінностей і *встановлено* особливості акцентної системи української мови староукраїнського періоду. Основних причин, на нашу думку, можна виділити декілька: по-перше, розбіжності в акцентних системах староукраїнської та староросійської мови зумовлені відбиттям реальної вимови, що побутувала в тогочасному живому мовленні; по-друге, розбіжності в наголошенні слів як відображення церковнослов'янської акцентної традиції, що пояснюється консервативним поглядом на акцентну

систему та прагненням зберегти давній наголос; по-третє, акцентні відмінності, що з'явилися як наслідок копіювання надрядкових знаків (у т.ч. і наголосів) з південнослов'янських пам'яток.

Зміни наголосу, простежені в пам'ятках слов'янської писемності, виявляють тенденцію до перебудови акцентної системи, тому український наголос у давнину відрізнявся від російського, утворюючи власну систему. Це можна пояснити відходом від фонетичного принципу та початком дії морфологічних чинників. Нові явища нашаровуються на давні основи, у зв'язку з чим і відбуваються змішування давніх наголосів з новими. Акцентуація, зафіксована московським виданням, переважно збігається з давньоруською та відбиває, певно, ранньосхіднослов'янську систему наголошення. Наголос, засвідчений у «Граматиці» 1648 р., успадкований сучасною російською мовою. Переважна більшість акцентних розбіжностей свідчать про те, що зміни в наголошених формах викликані історичними процесами, а не помилковим вибором позначки, указують на тогочасний український наголос XVII ст., що був відмінний від російського цього ж періоду.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше:

– *проведено* зіставний аналіз наголошення слів українського (1619 р.) і московського (1648 р.) видань «Граматики» М. Смотрицького;

– *виявлено, систематизовано та проаналізовано* весь комплекс відмінностей та особливостей наголошення іменних частин мови та прислівників у «Граматиці» М. Смотрицького 1619, 1648 рр., граматиках і пам'ятках XIV–XVIII ст.;

– *удосконалено* методику дослідження акцентних відмінностей у тотожних за змістом українському та московському виданнях тієї самої пам'ятки;

– *підтверджено* існування проблеми трансформації тотожних за змістом пам'яток українського та московського видань;

– з'ясовано причини відповідності чи невідповідності наголошування слів у «Граматичі» М. Смотрицького 1619 р. староукраїнській акцентній системі (I половини XVII ст.);

– встановлено, що переважна більшість слів українського видання «Граматики» відбиває саме староукраїнський наголос зазначеного періоду, відмінний від староросійського.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів полягає у виявленні специфіки українського наголосу XVII ст., аналізі процесу становлення акцентуації української та російської мов. У дослідженні історії українського наголосу враховано також розгляд одиниць фонетичного, морфемно-дериваційного, морфологічного і лексико-семантичного рівнів мови. Результати, отримані в підсумку дослідження, можна використати для написання підручників, посібників, монографій з історії українського наголосу, під час укладання словника староукраїнських наголосів, для порівняльно-історичного і типологічного вивчення акцентних систем слов'янських мов. Фактичний матеріал можна застосувати під час викладання курсу історії української мови, спецкурсів та спецсемініарів з історичної акцентології української мови, порівняльно-історичної акцентології східнослов'янських мов. Розробленою спеціальною методикою можна послуговуватися під час розгляду акцентних розбіжностей в ідентичних за змістом текстах. З її допомогою можна проаналізувати еволюцію акцентуації досліджуваного слова (словоформи) від пізньопраслов'янського до сучасного періоду.

Ключові слова: акцентуація, акцентні відмінності, акцентна парадигма, акцентний тип, давньоруська мова, іменні частини мови, наголос, наголошення, словозмінна парадигма, прислівники, праслов'янська мова, староукраїнські пам'ятки.

ABSTRACT

Poluektova A. Ju. The Accent Differences of Nominal Parts of Speech and Adverbs in the Edition of “Grammar” by M. Smotrytskyi of 1619 (Evia) in comparison with the Edition of 1648 (Moscow). – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

The dissertation is submitted for a candidate of philological sciences (doctor of philosophy). The specialty 10.02.01 – the Ukrainian language. – Petro Mohyla Black Sea National University, O. O. Potebnya Institute of Linguistics of the Ukrainian National Academy of Sciences. – K., 2019.

One of the most significant formal means of systematic phonetic organization of Ukrainian vocabulary is word stress which helps to figure out not only lexical-semantic but also grammatical peculiarities of separate word or word class fulfilling identification, constitutive, syntagmatic, stylistic, paradigmatic functions. In our research, stress is an indicator of Ukrainian accentuation of earlier periods which was different from the Russian one.

Old Ukrainian accent system, recorded in the Church Slavonic monuments, is an essential part of studies related to the history of Ukrainian stress. The dissertation is dedicated to the review of accent differences in such nominal parts of speech as nouns, pronouns, adjectives, numerals and also adverbs. These accent differences were detected in the absolutely similar in the terms of contents texts of Ukrainian and Moscow editions of M. Smotrytskyi’s “Grammar” dated 1619 and 1648. Main aspects of research: comparison of words stressing of mentioned parts of speech in two documents, printed in Vievis (1619) and Moscow (1648); detecting of accent differences; exploration of Proto-Slavic accentuation of the analyzed lexical units (word forms) and comparing of it with the stresses in the chosen printed documents; defining if word stresses under analysis correspond with Old Ukrainian natural pronunciation or not.

According to the set tasks, the following *main results* have been obtained during the research:

– accent differences of nominal parts of speech and adverbs were *detected*, *classified* and *systematized* in five appendixes to the dissertation (in general, 190 names and adverbs with accent differences were detected in the documents under discussion. There are 95 nouns (50%), 15 pronouns (7,9%), 30 adjectives (15,79%), 12 numerals (6,31%), 38 adverbs (20%) among them. Taking into consideration word forms and repetitions with the similar stresses, there are 635 accent differences among which there are 234 nouns (36,9%), 111 pronouns (17,5%), 115 adjectives (18,1%), 112 numerals (17,6%), 63 adverbs (9,9%);

– Proto-Slavonic accentuation for the analyzed words (word forms) has been *established*;

– lexemes stresses from Ukrainian and Russian documents were *compared* with the accentuation in other old publications of 16th–18th centuries, dictionaries and dialectological works;

– tendencies of changes of stress position within inflectional paradigm (where it was possible) or word-building pair were *defined*;

– with the help of comparative-historical method of research, the stress was *characterized* considering its correspondence to the Old Ukrainian pronunciation and features of accentuation system of different word classes in the Old Ukrainian language were *revealed*.

The last stage of the research is *defining* reasons of accent differences and *specifying* peculiarities of Ukrainian accent system of Old Ukrainian period. In our opinion, special attention should be drawn to the several *main reasons*: differences between Old Ukrainian and Old Russian accent systems whereby stress was the reflection of the real pronunciation which was common for the ordinary speech of those time, that is why the positioning of stress symbol was caused by straight phonetic strategy; influence of the Church-Slavonic accent tradition which was caused by the conservative approach to accent system and by the desire to preserve ancient stress; mechanic strategy consisting in copying of stresses from Old Russian monuments.

Changes in stress, investigated in the Slavonic writing documents, tend to the restructuring of accent system. Therefore, Ukrainian stress previously was different from the Russian one and formed its own system. It could be explained with the departure from the phonetic approach and beginning of morphological factors impact. New phenomena are accumulated on the ancient stems for which reason ancient stresses become interblended with new ones. Accentuation from the Moscow edition predominantly coincides with Old Russian stressing and might represent Church Slavonic accentuation. Modern Russian stress documented in “Grammar” (1648) has been preserved. On a large scale, accent differences indicate that changes in the stressed forms were caused by historical processes and not by the inaccurate choice of the stress mark. They also point out that Ukrainian stress of the 17th century was different from the Russian stress of the same period.

Scientific novelty of the obtained results involves that for the first time it has been:

- *performed* the comparative analysis of word stressing in Ukrainian (1619) and Moscow (1648) editions of “Grammar” by M. Smotrytskyi;

- *detected, systematized and analyzed* the whole complex of differences and peculiarities in the stressing of nominal parts of speech and adverbs in “Grammar” (1619, 1648) by M. Smotrytskyi, grammar works and documents of 16th–18th centuries;

- *improved* the procedure of analysis of accent differences in the Ukrainian and Russian editions of the same documents with the identical contents;

- *confirmed* the existence of an issue concerning transformation of the documents of the similar contents of Ukrainian and Moscow editions;

- *discovered* the reasons of correspondence or disconformity of word stressing between M. Smotrytskyi’s “Grammar” (1619) and Old Ukrainian accent system of the 1st half of 17th century;

- *established* that the majority of words from the Ukrainian edition of “Grammar” does depict the Old Ukrainian stress of the mentioned period which was different from the Old Russian one.

Theoretical and practical significance of the obtained results consists in specifying of the peculiarities of Ukrainian stress of the 17th century, in the analysis of the establishment process of the Ukrainian and Russian stress. In the research of the history of Ukrainian stress it was also included to analyze the units of phonetic, morphemic-derivational and lexical-semantic levels of language. Gained results could be used for the creation of course books, guide-books, monographs in history of Ukrainian stress, during construction of vocabulary of Old Ukrainian stresses, for the comparative, historic and typology study of stress systems of Slavic languages. Factual evidence could be applied during teaching of Ukrainian language history, special courses and workshops in historic accentology of Ukrainian language, comparative-historic accentology of Eastern Slavonic languages. Developed special procedure could be used during investigation of accent differences of texts with the same contents.

With its help it is feasible to analyze the evolution of accentuation of the word (word form) under analysis from the late Proto-Slavic language till the modern stage.

Key words: accentuation, accent differences, accentual paradigm, emphasis type, old Russian language, nominative parts of speech, accent, emphasis, inflectional paradigm, adverbs, old Ukrainian monuments, Proto-Slavonic language.

**СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
в наукових фахових виданнях України**

1. Полуектова А. Ю. Акцентні відмінності повних прикметників в українському виданні «Грамматики» М. Смотрицького 1619 р. порівняно з російським виданням 1648 р. / А. Ю. Полуектова // Наукові праці. Науково-методичний журнал : Філологія. Мовознавство. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2018. – Т. 315. – Вип. 303. – С. 29–35.

2. Полуектова А. Ю. Особливості акцентуації неособових займенників у староукраїнській мові (на матеріалі українського та московського видань «Грамматики» М. Смотрицького 1619 та 1648 рр.) / А. Ю. Полуектова // Наукові праці. Науково-методичний журнал : Філологія. Мовознавство. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. – Т. 299. – Вип. 287. – С. 89–94.

3. Полуектова А. Ю. Акцентні відмінності іменників середнього роду *ǫ-/*jǫ-основ в українському виданні «Грамматики» М. Смотрицького 1619 р. порівняно з російським виданням 1648 р. / А. Ю. Полуектова // Мовознавство. – 2016. – № 4. – С. 47–59.

4. Полуектова А. Ю. Особливості акцентуації числівників у староукраїнській мові: порівняльно-історичний і зіставний аспекти (на матеріалі українського та московського видань «Грамматики» М. Смотрицького 1619 та 1648 рр.) / А. Ю. Полуектова // Наукові праці. Науково-методичний журнал : Філологія. Мовознавство. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. – Т. 255. – Вип. 243. – С. 74–81.

5. Полуектова А. Ю. Особенности презентации акцентной системы в украинском и российском изданиях «Грамматики» Мелетия Смотрицкого 1619, 1648 гг. / А. Ю. Полуектова // Сборник научных трудов SWorld. – Выпуск 2. Т. 19. – Иваново : МАРКОВА АД, 2014. – С. 39–43.

в наукових періодичних фахових виданнях інших держав

6. Полуектова А. Ю. Акцентні відмінності запозичених іменників в українському виданні «Грамматики» М. Смотрицького 1619 р. порівняно з

російським виданням 1648 р. / А. Ю. Полуєктова // *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal) (Warszawa, Polska)*, 2017. – № 5 (21). – С. 54–63.

7. Полуєктова А. Ю. Акцентні відмінності іменників середнього роду з основою на приголосний в українському виданні «Граматики» М. Смотрицького 1619 р. порівняно з російським виданням 1648 р. / А. Ю. Полуєктова // *Сборник научных трудов Scientific World Journal. – Issue № 14. Volume 2. – Yornat PE, Minsk, Belarus, 2017. – С. 80–89.*

ЗМІСТ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	14
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	23
ВСТУП	24
РОЗДІЛ I. Теоретичні й методологічні аспекти дослідження історії українського наголосу	31
1.1. Український наголос як багатоаспектна система	31
1.2. «Граматика» М. Смотрицького – давня акцентована пам’ятка східних слов’ян	38
<i>Висновки до першого розділу</i>	42
РОЗДІЛ II. Акцентні відмінності іменників жіночого і чоловічого родів	44
2.1. Загальна (кількісно-якісна) характеристика акцентних відмінностей іменників	44
2.2. Акцентні відмінності іменників жіночого роду	45
2.2.1. <i>Іменники *ā-/jā-основ</i>	45
2.2.2. <i>Іменники *ī-основ</i>	58
2.2.3. <i>Іменники *y-основ</i>	61
2.2.4. <i>Іменники *r-основ</i>	63
2.3. Акцентні відмінності іменників чоловічого роду	65
2.3.1. <i>Іменники *ō-/jō-основ</i>	65
2.3.2. <i>Іменники *y-основ</i>	78
2.3.3. <i>Іменники *ī-основ</i>	82
2.3.4. <i>Іменники *n-основ</i>	83
<i>Висновки до другого розділу</i>	85
РОЗДІЛ III. Акцентні відмінності іменників середнього роду та іменників іншомовного походження	87
3.1. Акцентні відмінності іменників середнього роду	87
3.1.1. <i>Іменники *ō-/jō-основ</i>	87
3.1.2. <i>Іменники з основою на приголосний (*n-основи, *s-основи)</i>	105

	13
3.2. Іменники іншомовного походження	112
<i>Висновки до третього розділу</i>	129
РОЗДІЛ IV. Акцентні відмінності прикметників і числівників	131
4.1. Акцентні відмінності прикметників	131
4.1.1. <i>Короткі (нечленні) форми</i>	132
4.1.2. <i>Повні (членні) форми</i>	134
4.1.3. <i>Ступеньовані форми</i>	148
4.2. Акцентні відмінності числівників	150
<i>Висновки до четвертого розділу</i>	166
РОЗДІЛ V. Акцентні відмінності займенників і прислівників	169
5.1. Акцентні відмінності займенників	169
5.2. Акцентні відмінності прислівників	186
<i>Висновки до п'ятого розділу</i>	204
ВИСНОВКИ	207
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	212
ДОДАТКИ	222
<i>Додаток 1. Акцентні відмінності іменників</i>	222
<i>Додаток 2. Акцентні відмінності займенників</i>	235
<i>Додаток 3. Акцентні відмінності прикметників</i>	240
<i>Додаток 4. Акцентні відмінності числівників</i>	245
<i>Додаток 5. Акцентні відмінності прислівників</i>	249

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

(пам'ятки, словники, граматики)

1. Адел. – *Студинський К.* «Адельфотес», граMATика, видана у Львові в р. 1591 : Студія літературно-язикова «Для Кирила Студинського» (стародрук) / Передрук з Т. 7 «Записок» Наук. тов. ім. Шевченка. – Л., 1895. – 42 с.
2. Адельф. – Адельфотес. Грамматика. – Львів, 1591 (стародрук).
3. Анф. – Анфологион. Передмова. – К., 1619 (стародрук).
4. Ап. 1564 – Апостол. – М., 1564 (стародрук).
5. Ап. 1574 – Апостол. – Львів, 1574 (стародрук).
6. Ап. 1630 – Апостол. – К., 1630 (стародрук).
7. Ап. 1639 – Апостол. – Львів, 1639 (стародрук).
8. Аркушин – *Аркушин Г.* Словник західнополіських говорів : У 2-х томах. – Т. 1. – Луцьк : Ред.-вид. від. «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2000. – 354 с.
9. Б.-Н. – *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1966. – 424 с.
10. Бар. – *Баранович Л.* Меч духовный. – К., 1666 (стародрук).
11. Бер. – *Беринда П.* Лексікон славенороскїй, и имен тлькованіє. – К., 1627 / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 272 с. (стародрук, перевид. факсим. способом).
12. Бер. В. – *Беринда П.* Рїздвяні вірші. – Л., 1616 (стародрук).
13. Библ. – Библия, XVI в. – ГИМ, Синод. 30 (2-й почерк рукописи).
14. Брох – *Брох О.* Угрорусское наречие села Убли (Земплинского комитата). – СПб, 1900. – 117 с.

15. Бурц. – *Бурцовъ В.* Євангелиє учительное. – М., 1639 (стародрук).
16. В. Кл. – Вірші Климентія Зиновієва сина (кінець XVII – початок XVIII століть). Пам’ятки українсько-руської мови і літератури. Т. VII. – Львів, 1912.
17. Вед. 1703 – Вѣдомости времени Петра Великого. – СПб., 1703 (стародрук).
18. Вед. 1705 – Вѣдомости времени Петра Великого. – СПб., 1705 (стародрук).
19. Великий – *Василий Великий* Книга о постничестве. – Л., 1543. – 451 с.
20. Величк. – *Величковський І.* Твори. – К. : Наукова думка, 1972. – 191 с.
21. Верхратський 1899 – *Верхратський І.* Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів // Зап. Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка. – Львів, 1899, т. 27–29, кн. 1–3. – С. 1–200.
22. Верхратський 1900 – *Верхратський І.* Про говір долівський // Зап. Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка. – Львів, 1900, т. 35–36, кн. 3–4. – С. 1–128.
23. Верхратський 1912 – *Верхратський І.* Про говір батюків. – Львів, 1912. – 308 с.
24. Волк. – *Волкович І.* Розмышляньє о муцѣ Христа Спасителя нашего, 1631 // Резанов В. Драма українська. – К., 1926. – С. 91–127.
25. Гал. – *Галятовській І.* Ключ разумѣнія. – К., 1659 (стародрук).
26. Гал. Ск. – *Галятовській І.* Скарбница. – Новгород-Сіверський, 1676 (стародрук).
27. Глібов – *Глібов Л.* Твори : У 2-х т. – К. : Наукова думка, 1974.

28. Головацький – *Головацкий Я.* Грамматика русского языка. – Львов, 1849. – 224 с.
29. Голоск. – *Голоскевич Г.* Правописний словник. – 7-е вид. – К. : Книгоспілка, 1930. – 454 с.
30. Гр. Зіз. – *Зізаний Л.* Грамматика словенска. – Вилно, 1596 / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1980. – 191 с. (стародрук, факсимільне видання).
31. Гр. См. 1619 – *Смотрискій М.* Грамматіки славенския правилное синтагма. – Єв'є, 1619 / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1979. – 502 с. (стародрук, факсимільне видання).
32. Гр. См. 1638 – *Смотрискій М.* Грамматіки или писменница языка словенскаго. – Кременець : Друкарня Богоявленського монастиря, 1638. – [104] арк. (стародрук).
33. Гр. См. 1648 – *Смотрискій М.* Грамматіки славенския правилное синтагма. – Москва : Друкарський двір, 1648. – 388 арк. (стародрук).
34. Грінч. – Словарь української мови : В 4 т. / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907–1909. – 2971 с.
35. Дзензелівський – *Дзензелівський Й.* Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика). – Ужгород, 1958–1960. – Ч. 1–2.
36. Епиф. – Житие Епифания // Пустозерский сборник. Автографы сочинений Аввакума и Епифания. – Л., 1975. – 263 с.
37. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : В 7-и т. – К. : Наукова думка, 1982–2012. – Т. 1. – 1982. – 583 с.; Т. 2. – 1985. – 573 с.; Т. 3. – 1989. – 553 с.;

- Т. 4. – 2003. – 656 с.; Т. 5. 2006. – 704 с. – Т. 6. – 2012. – 569 с.
38. Єв. – Євангеліє учителное. – Єв'є, 1616 (стародрук).
39. Євх. – Євхарістиріон. – К., 1632 (стародрук).
40. Желех. – *Желеховський Є., Недільський С.* Малорусько-німецький словар : У 2 т. – Л., 1886.
41. Зал. – *Зализняк А.* Труды по акцентологии. Т. 2 Древнерусский и старовеликорусский акцентологический словарь-указатель (XIV–XVII вв.) – М. : Языки славянских культур, 2011. – 351 с.
42. Зиз. С. – *Зизаний Стефан.* Казанье св. Кирилла. Вільно, 1596 (стародрук) // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. – Л., 1906. – Т. V. – С. 31–200.
43. Зіз. Л. – *Зізаний Л.* Лексис, 1596 // Лексис Лаврентія Зизанія : Синоніма славеноросская / Підгот. текстів і вступ. статті В. В. Німчука. – К., 1964 – 203 с. (стародрук, перевид. фотомех. способом).
44. Зін. Прип. – *Зіновійв К.* Вірші. Приповісті посполиті (XVII–XVIII ст.). – К. : Наукова думка, 1971. – 389 с.
45. ИФ – *Федоров И.* [Азбука]. – Москва : Просвещение, 1974.
46. ІСУМ – Інверсійний словник української мови / Ред. – Л. Кудрявкіна. – К. : Наукова думка, 1985. – 812 с.
47. ІФ – Буквар Івана Федорова. – Київ : Дніпро, 1975 (1-е факсимільне видання 1964).
48. ІФАЗб *Федорович І.* Азбука (Читанка). – Острог, 1578 р. (стародрук).
49. К. Тр. – *Транквилион-Ставровецкий К.* Перло многоцѣнное. – Чернѣговъ, 1646 (стародрук).

50. Кл. – Вірші Климентія Зиновієва сина (кінець XVII–початок XVIII ст.) // Пам’ятки українсько-руської мови і літератури. – Л., 1912. – Т. 7. – С. 1–215.
51. Кл. Остр. – Незвісний твір Клирика Острозького. – Острог, 1599 // Пам’ятки українсько-руської мови і літератури. – Л., 1906. – Т. 5. – С. 201–229.
52. Кн. Н. Книга Никона. – Острог, 1640 (стародрук).
53. Книж. – [Книжица для господарства]. – Почаєвъ, 1788 (стародрук).
54. Кобилянський – *Кобилянський Б.* Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття // Укр. діалектол. зб. – К., 1928. – Кн. 1. – С. 1–92.
55. Коп. Каз. – *Копистенській З.* Казанье погребное. – К., 1625 // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв. : Всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924. – С. 110–126.
56. Коп. Ом. – *Копистенській З.* Оміліа албо казанье на роковую память... – К., 1625 (стародрук).
57. Котл. – *Котляревський І.* Твори : У 2-х т. – К. : Дніпро, 1969.
58. Лихачёв – *Лихачёв Д.* Послание Грозного в Кирилло-Белозерский монастырь, 1573 // Труды отдела древнерусской литературы АН СССР. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1951. – Т. 8. – С. 57–124.
59. Льв. – Львівський руський літопис (I пол. XVII ст.) // Рус. ист. сб., издаваемый О-вом истории и древностей рос. – М., 1839. – Т. 3. Кн. 3. – С. 233–267.
60. Магн. – Арифметика Л. Магницкого. – М., 1703 (стародрук).
61. Мог. – *Могила П.* Проповідь про Хрест Спасителя і кожної людини. – К., 1632 // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв.: Всезбірка

- передмов до українських стародруків. – К., 1924. – С. 271–290.
62. Орлов – *Орлов А.* Домострой по Коншинскому списку. – М. : Изд. ОИДР, 1908. – 238 с.
63. ОСРЯ – Орфоэпический словарь русского языка: Произношение, ударение, грамматические формы / С. Н. Борунова, В. Л. Воронцова, Н. А. Еськова ; Под ред. Р. И. Аванесова. – 4-е изд. – М. : Рус. яз., 1988. – 704 с.
64. Остр. Б. – Острозька Біблія: Біблія, сирѣч книги Ветхаго и Новаго Завѣта. – Острог, 1581 (стародрук).
65. Остр. зб. – Острозький збірник : [О єдиной істинной православной вѣре]. – Острог, 1588 (стародрук).
66. Отпис. – Отпис на лист в Бозѣ велебного отца Ипатіа. – Острог, 1598 (стародрук).
67. Отрок. – *Отроковский В.* Тарасий Земка, южнорусский литературный деятель XVII ст. – Петроград, 1921. – С. 81–119.
68. Панькевич – *Панькевич І.* Нарис історії українських закарпатських говорів. Фонетика. Ч. 1 // *Acta universitatis Carolinae, Philologia*, 1. – Praha, 1953. – 128 с.
69. Погр. – *Погрібний М. І.* Словник наголосів української літературної мови. – К. : Рад. шк., 1964. – 319 с.
70. Погр. ОС – *Погрібний М. І.* Орфоепічний словник. – К. : Рад. шк., 1984. – 629 с.
71. Подл. – Подлинник о книжном переплете (конец XVII века). Издан П. Симони в «Опыте сборника сведений по истории и технике книгопереплетного художества на Руси». – СПб, 1903. – XIV, [2], 307 [6] с.

72. Поезія XVI–XVII – Українська поезія (кінець XVI – початок XVII ст.). – К. : Наукова думка, 1978. – 431 с.
73. Пол. – *Полоцкий С.* Вечера душевная. – М., 1681 (стародрук).
74. Полик. – *Поликарпов Ф.* Лексикон треязычный, сиречь речений славенских, еллиногреческих и латинских сокровище. – М., 1704 (стародрук).
75. Рад. – *Радивиловскій А.* Огородок Маріи Богородицы. – К., 1676 (стародрук).
76. Рад. В. – *Радивиловскій А.* Венец Христа, из воскресных проповедей, как из цветов рожаних сплетенный. – К., 1688 (стародрук).
77. Рад. Сл. – *Радивиловский А.* Слово на посѣщеніе Высоце в Бѣгу превелебного мѣти Ѡца іннокентіа Гизела Архимандриты Печерскаго : Приложение // Марковскій М. Антоній Радивиловскій, южно-русскій проповѣдникъ XVII в., съ приложеніемъ неизданныхъ проповѣдей изъ рукописныхъ «Огородка» и «Вѣнца». – К., 1894. – 87 с.
78. Ратн. – Ученіе и хитрость ратного строения пѣхотныхъ людей. – М., 1647. – 287 с.
79. Рил. – *Рильський М.* Твори : У 10-ти т. – К. : Держлітвидав, 1960–1962.
80. Сак. – *Сакович К.* Вѣршѣ на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного. – К., 1622 // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII вв. : Всезбірка передмов для українських стародруків. – К., 1924. – С. 37–51.
81. Синопс. 1678 – Синописис И. Гизеля. – К., 1678 (стародрук).
82. Синопс. 1680 – Синописіс. – К., 1680 (стародрук).

83. Слав. – *Славинецькій Є., Корецькій-Сатановській А.* Лексікон славено-латинській. – М. (середина XVII ст.) // Лексікон латинський Є. Славинецького. Лексікон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 421–540.
84. Служ. М. – Служебник. – Москва, 1656 (стародрук).
85. Служ. Стр. – Служебник. – Стрятин, 1604 (стародрук).
86. См. Кл. – *Смотрицький Г.* Ключ царства небесного. – Острог, 1587 р. (стародрук).
87. СУМ – Словник української мови : В 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 6. – 1975. – 832 с.
88. Тр. – *Транквіліон К.* Зерцало богословії. – Почаєвъ, 1618 (стародрук).
89. Тупт. – *Туптало Д.* Руно орошенное. – Чернѣговъ, 1683 (стародрук).
90. УЛВН – Українська літературна вимова і наголос : Словник-довідник / Уклад. І. Р. Вихованець, С. Я. Єрмоленко, Н. М. Сологуб, Г. Х. Щербатюк. – К. : Наукова думка, 1973. – 724 с.
91. Улож. – Уложеніє царя Алексѣя Михайловича. – М., 1649 (стародрук).
92. Ум., Сп. – *Уманець М.* і *Спілка А.* Словарь російсько-український. – Львів, 1893. – 1143 с.
93. УПС – Українсько-польський, польсько-український словник / Уклад. : М. Юрковський, В. Назарук. – К. : Школа, 2003. – 934 с.
94. УРС – Українсько-російський словник : У 6 т. – К. : Вид-во АН УРСР, 1953–1963.

95. Уч. – Ученіє і хитрость ратного стросенія пѣхотных людей. – М., 1647 (стародрук).
96. Уш. – *Ушаков В.* Акцентологический словарь древнерусского языка XIV века / В. Е. Ушаков. – Чебоксары : Чувашского гос. ун-та им. И. Н. Ульянова, 1982. – 398 с.
97. Фасмер – *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : В 4-х т. : Пер. с нем. – 2-е изд., стереотип. – М. : Прогресс, 1986–1987.
98. Філ. – *Філялет Х.* Апокрисис. – Острог, 1598 (стародрук).
99. Франко – *Франко І.* Твори : У 20-и т. – К. : Держлітвидав, 1950–1956.
100. Черных 1927 – *Черных П.* Житие протопопа Авракума, им самым написанное, как памятник северорусской речи XVII ст.: Очерки по истории и диалектологии северорусского наречия. – Иркутск, 1927. – Вып. I. – 75 с., вып. II. – 25 с.
101. Черных 1953 – *Черных П.* Язык Уложения 1649 года. – М. : Изд. АН СССР, 1953. – 374 с.
102. ЧНЗ – *Чудівський Новий Завіт, 1355 / Огієнко І.* Словник наголосів Чудівського Нового Завіту 1355 року : Записки чина св. Василя Великого. – Львів, 1937 – 104 с.
103. Чучка – *Чучка П.* Деякі акцентологічні особливості говірок околиці Ужгорода // Доп. та повід. Ужгород ун-ту. Сер. філол., 1958, № 8. – С. 59–62.
104. Шевч. – *Шевченко Т.* Повне зібр. творів : У 6-и т. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963–1964.

105. Hankiewicz – *Hankiewicz Cl.* Ein Beitrag zur Lehre vom kleinrussischen Akzent. – Arch. für slav. Philol, 1877, Bd. 2. – S. 110–125.
106. Hanusz – *Hanusz J.* Über die Betonung der Substantiva im Kleinrussischen. – Ibid., 1884, Bd. 7. – S. 222–255, 325–385.
107. Ogonowski – *Ogonowski Emil.* Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. – Lemberg, 1880. – 244 S.
108. SJP *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I–XI. – Warszawa, 1958–1969.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

(назви мов, термінів, понять тощо)

а. п. – акцентна парадигма	мн. – множина
відм. – відмінок	наз. – називний відмінок
дав. – давальний відмінок	одн. – одинина
дв. – двоїна	ор. – орудний відмінок
жін. р. – жіночий рід	пол. – польська мова
зв. – зворотний бік аркуша	род. – родовий відмінок
зн. – знахідний відмінок	сер. р. – середній рід
кл. – кличний відмінок	чол. р. – чоловічий рід
місц. – місцевий відмінок	

ВСТУП

Одним з найважливіших чинників, що організує та оформлює слово в мові, є словесний наголос, за допомогою якого можна з'ясувати лексико-семантичні та граматичні особливості стародавніх текстів. Учення про наголос у слов'янських мовах має свою історію. У східних слов'ян перші пам'ятки, що фіксували процес наголошення слів, з'явилися в XIV ст. Уже з другої половини XVI до кінця XVIII ст. у стародруках наголос у словах почав позначатися систематично. Поняття про просодію як учення та розділ граматики розкривається в стародавніх пам'ятках, наприклад, у «Граматиках» Л. Зизанія 1596 р., М. Смотрицького 1619 р. «Слогоудареніє» на той час має непослідовний характер, наявні навіть розбіжності в акцентуації різних граматичних форм. Крім того, такі випадки характерні й для «Граматики» О. Павловського 1818 р.

Проблеми акцентології, які охоплюють різні рівні мови, здавна цікавили багатьох лінгвістів. У славистиці акцентуацію слів та їхніх словоформ досліджують і в історичному аспекті. Останню чверть XIX ст. можна вважати періодом початку наукового зацікавлення питаннями акцентології. Дослідженням слов'янського наголосу з кінця XIX ст. займалися Р. Брандт, О. Соболевський, П. Фортунатов, В. Ягич, О. Потебня та інші.

На сьогодні українська історична акцентологія має вагомі досягнення завдяки працям О. Потебні, І. Огієнка, Л. Булаховського, З. Веселовської, В. Скляренка, В. Винницького, І. Гальчука та ін. Крім того, значний внесок у дослідження проблем слов'янської акцентології зробили зарубіжні лінгвісти: Г. Гірт, Ф. де Соссюр, Х. Станг, Є. Курилович, А. Лескін, А. Мейє, Н. ван Вейк, О. Шахматов, В. Дибо, А. Залізняк, В. Колесов, Р. Булатова, С. Ніколаєв, Г. Замятіна та ін.

Система наголосів української мови, як й інших східнослов'янських, сформувалася на ґрунті пізньопраслов'янської мови та акцентних систем діалектів мови. Щоб встановити принципи наголошення слів у мовах з

нефіксованим наголосом, необхідно проаналізувати послідовність постановки акцентних знаків у давніх пам'ятках.

У сучасних акцентологічних працях досліджено процес становлення акцентної норми у зв'язку з історичним розвитком мови (В. Складенко, З. Веселовська, І. Гальчук), розглянуто теоретичні питання системи наголошення в порівняльно-історичному плані (Л. Булаховський, В. Складенко), представлено синхронічні дослідження наголосу літературної мови (Л. Булаховський, З. Веселовська, В. Винницький). Важливим залишається й вияв закономірностей наголошування різних частин мови (В. Винницький, М. Погрібний), пояснення лексико-граматичних функцій наголосу, висвітлення питань діалектного наголосу (П. Чучка та ін.). Важливою частиною сучасних акцентологічних досліджень вважаємо комплексний аналіз акцентних відмінностей у перших друкованих східнослов'янських пам'ятках (С. Пономаренко).

Невід'ємною складовою вивчення історії українського наголосу є староукраїнська акцентна система, яку відбивають церковнослов'янські пам'ятки. У пропонованому дослідженні система староукраїнського і староросійського наголосів розглядається в порівняльно-історичному та зіставному аспектах. Проаналізовано відмінності в наголошенні іменних частин мови та прислівників у «Граматиці» М. Смотрицького 1619 та 1648 рр. з послідовним урахуванням зв'язку наголошеного складу з типом морфеми та морфемною структурою загалом і зміни місця наголосу в межах словозмінної парадигми та словотвірної пари. З'ясування акцентних розбіжностей слів, тотожних за фонетичним оформленням, в ідентичних за змістом пам'ятках має дати цінний матеріал для аналізу акцентних систем української та російської мов у процесі їхньої еволюції, вивчення механізмів формування та розвитку орфоепічних норм літературної вимови, а також для порівняльно-історичних, типологічних і зіставних досліджень у галузі акцентології слов'янських мов із нефіксованим наголосом. Ці чинники й зумовлюють **актуальність дослідження.**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації відповідає плану наукової роботи кафедри української філології, теорії та історії літератури Інституту філології Чорноморського національного університету імені Петра Могили «Статика і динаміка в розвитку слов'янських і германських мов» (номер державної реєстрації 0114U004602, 3/2–1039; 04.07.2014), затверджена вченою радою Чорноморського державного університету імені Петра Могили (протокол № 6 засідання вченої ради ЧДУ ім. Петра Могили від 14 лютого 2013 р.).

Мета роботи – виявити акцентні відмінності в однакових за змістом текстах «Граматики» М. Смотрицького українського (1619 р.) та московського (1648 р.) видань, пояснити їх, визначити, наскільки наголошування досліджуваних слів відповідає староукраїнській акцентній системі (I-ої половини XVII ст.).

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- 1) виявити акцентні відмінності іменників, займенників, прикметників, числівників та прислівників у «Граматиці» М. Смотрицького 1619 та 1648 рр.;
- 2) з'ясувати (де це можливо) праслов'янську акцентуацію аналізованих лексем (словоформ) та порівняти її з наголошенням в обраних пам'ятках;
- 3) зіставити наголошення досліджуваних слів у «Граматиці» 1619 р. та 1648 р.;
- 4) визначити відповідність чи невідповідність наголошення досліджуваних слів староукраїнській природній вимові.

Об'єктом дослідження є наголошування іменних частин мови і прислівників в українському та московському виданнях «Граматики» М. Смотрицького 1619 та 1648 рр.

Предметом дослідження є причини акцентних відмінностей іменників, займенників, прикметників, числівників та прислівників в українському виданні «Граматики» М. Смотрицького 1619 р. порівняно з московським виданням 1648 р.

Джерельна база роботи. Матеріалом дослідження стали стародруковані видання «Граматики» М. Смотрицького (Єв'є, 1619 р. і Москва, 1648 р.) та інші староукраїнські пам'ятки XVI–XVII ст., наприклад, «Апостол» (1574, 1630, 1639); «Острозька Біблія» (1581); «Острозький збірник» (1588); «Лексис» (1596), «Грамматика словенска» (1596) Л. Зізанія; «Незвісний твір Клирика Острозького» (1599); «Грамматіки или письменница языка словенскаго» (1638) М. Смотрицького; «Ключ разумѣнія» (1659) І. Галятовського; «Синопис И. Гизеля» (1678, 1680) тощо. За потреби залучалися свідчення таких праць: М. Погрібний «Орфоепічний словник» (1984); «Етимологічний словник української мови» у 7-ми томах (1982–2012); «Орфоэпический словарь русского языка» (1988), В. Ушаков «Акцентологический словарь древнерусского языка XIV века» (1982), «Словник наголосів Чудівського Нового Завіту 1355 року» (1937) та інші джерела. Також використано діалектний матеріал: Й. Дзензелівський «Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика)» (1960), Б. Кобилянський «Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття» (1928), П. Чучка «Деякі акцентологічні особливості говірок околиці Ужгорода» (1958). Для деяких аналізованих лексем послуговувалися свідченнями інших слов'янських мов, зокрема польської («Słownik języka polskiego», 1958–1969) та ін.

Методи дослідження. Провідним методом обрано *порівняльно-історичний*, який дозволив реконструювати давні, не зафіксовані пам'ятками слова і словоформи, ураховуючи фонетичні закони, закономірні звукові зміни, якими характеризуються споріднені мови. Ідентифіковано, подано повний список акцентних відмінностей у «Граматиці» М. Смотрицького 1619 та 1648 рр. та класифіковано їх за допомогою *описового методу дослідження* та *кількісно-статистичного прийому*. *Зіставний метод* застосований для виявлення специфічних спільних та відмінних рис, закономірностей у наголошенні іменних частин мови та прислівників староукраїнської мови XVII ст. порівняно зі староросійською.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній уперше:

– *проведено* зіставний аналіз наголошення слів українського (1619 р.) і московського (1648 р.) видань «Граматики» М. Смотрицького;

– *виявлено, систематизовано та проаналізовано* весь комплекс відмінностей та особливостей наголошення іменних частин мови та прислівників у «Граматичі» М. Смотрицького 1619, 1648 рр., граматиках і пам'ятках XIV–XVIII ст.;

– *удосконалено* методику дослідження акцентних відмінностей у тотожних за змістом українському та московському виданнях тієї самої пам'ятки;

– *підтверджено* існування проблеми трансформації тотожних за змістом пам'яток українського та московського видань;

– *з'ясовано* причини відповідності чи невідповідності наголошування слів у «Граматичі» М. Смотрицького 1619 р. староукраїнській акцентній системі (I половини XVII ст.);

– *встановлено*, що переважна більшість слів українського видання «Граматики» відбиває саме староукраїнський наголос зазначеного періоду, відмінний від староросійського.

Теоретичне значення дисертації полягає у виявленні специфіки українського наголосу XVII ст., аналізі процесу становлення акцентуації української та російської мов. У дослідженні історії українського наголосу враховано також розгляд одиниць фонетичного, морфемно-дериваційного, морфологічного і лексико-семантичного рівнів мови.

Практичне значення. Результати, отримані в підсумку дослідження, можна використати для написання підручників, посібників, монографій з історії українського наголосу, під час укладання словника староукраїнських наголосів, для порівняльно-історичного і типологічного вивчення акцентних систем слов'янських мов. Фактичний матеріал можна застосувати під час викладання курсу історії української мови, спецкурсів та спецсеминарів з історичної акцентології української мови, порівняльно-історичної

акцентології східнослов'янських мов. Розробленою спеціальною методикою можна послуговуватися під час розгляду акцентних розбіжностей в ідентичних за змістом текстах. З її допомогою можна проаналізувати еволюцію акцентуації досліджуваного слова (словоформи) від пізньопраслов'янського до сучасного періоду.

Особистий внесок здобувача полягає в тому, що самостійно виявлено, систематизовано, описано та проаналізовано акцентні відмінності лексем (словоформ) різних частин мови. Дисертація і всі публікації, що відбивають її основні результати, написані без співавторів.

Апробація результатів дослідження. Основну проблематику дисертаційної праці було обговорено на засіданнях кафедри української філології, теорії та історії літератури Чорноморського національного університету імені Петра Могили; результати дослідження виголошено під час доповідей на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Тенденції розвитку та функціонування слов'янських та германських мов» (Миколаїв, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018), II Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» (Переяслав-Хмельницький, 2014), Всеукраїнській науково-методичній конференції «Могилянські читання: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти» (Миколаїв, 2015, 2016, 2017, 2018), II-й Міжнародній науково-практичній конференції (II Międzynarodowej Konferencji Naukowo-Praktycznej) «Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті» («Współczesne trendy rozwoju edukacji i nauki w kontekście interdyscyplinarnym») (Ченстохова, Польща – Ужгород – Дрогобич, 2016), Міжнародній науковій конференції «Слов'янські студії» (Миколаїв, 2016, 2017), Міжнародній науково-практичній конференції «Ольвійський форум: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі» (Миколаїв, 2016, 2017, 2018), науково-практичній

конференції «Актуальні проблеми методології та історіографії мовознавства» (Слов'янськ, 2016).

Публікації. За матеріалами дисертації видано 7 статей, 5 з яких – у фахових виданнях, зареєстрованих в Україні, 2 – у фахових закордонних виданнях. Усі публікації виконано одноосібно.

Структура й обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, п'ятьох розділів, загальних висновків, списку використаної літератури (105 позицій), умовних скорочень джерельної бази дослідження (108 позицій), списку умовних скорочень назв мов, термінів і понять та 5-ти додатків. Обсяг основного тексту праці становить 188 с., загальний обсяг дисертації – 250 с.

РОЗДІЛ I. Теоретичні й методологічні аспекти дослідження історії українського наголосу

1.1. Український наголос як багатоаспектна система

До найважливіших та малодосліджених питань сучасного українського та слов'янського мовознавства можна віднести вивчення акцентології. Учені визначають наголос засобом фонетичної організації слова, він є індивідуальною ознакою кожної окремої лексеми (словоформи). Також наголос сприяє виділенню словоформи в потоці мовлення, виконує кульмінативну та дистинктивну функції. Як зазначає І. Гальчук, інтерес до акцентології у славістичній науці, як, напевно, у жодній лінгвістичній галузі, циклічний [31, с. 122]. Серед наукової лексики цей термін уперше з'явився в праці Р. Брандта «Начертание славянской акцентологии» (1880), як зазначає В. Винницький, – у першій друкованій книжці з порівняльної акцентології слов'янських мов [22, с. 9]. Ще в 70-х роках XIX ст. О. Потебня в монографії «Ударение» (1973) запропонував розглядати наголос за морфологічним критерієм, що дозволяє цій надсегментній одиниці існувати не ізольовано, а у зв'язку з системою словозміни та словотворення. Як зауважує І. Гальчук, «О. Потебня вже тоді глибше від сучасників розумів завдання, які стоять перед акцентологією» [31, с. 123]. Суть його теорії полягає в тому, що вивчення літературного наголосу не дасть розуміння руської (це мова, що об'єднує «великоросійську мову/наріччя») системи наголошування слів і акцентних процесів, які відбуваються в ній. Тому до уваги треба брати не лише всі діалекти російської мови, а й залучати фактичний матеріал української мови з метою отримання вивірених результатів, а виявлені розбіжності звести до східнослов'янської, загальнослов'янської, балто-слов'янської, індоєвропейської мовних єдностей [69, с. 21]. Порівняльно-історична акцентологія вивчає акцентну систему загалом, процеси розвитку наголосу та історичні зміни в окремих мовах, що викликані їхньою фонетичною і морфологічною будовою, від найдавніших часів до сучасного етапу розвитку.

Одним із найважливіших засобів для історичного вивчення акцентуації повинно стати порівняння її сучасного вияву з давнім, який відбито в текстах стародруків. Таку ж думку висловлює О. Потебня, зазначаючи, що знайомство з акцентуацією пам'яток XV, XVI ст., безсумнівно, дуже важливе, оскільки навіть у новодрукованих церковнослов'янських книгах зберіглися риси давнини [69, с. 22].

Питаннями акцентуації на початку XX ст. займалися В. Охримович (1900), А. Кримський (1907), І. Огієнко (1914), Є. Тимченко (1917), П. Горещкий (1926), М. Наконечний (1928) та ін.

Велике значення у становленні акцентології мав український учений І. Огієнко (митрополит Іларіон), який був одним із перших дослідників, хто наголошував на важливості вивчення наголосів та дотриманні норм наголошування. Серед його праць «Словарь ударений в русском языке и правила русского ударения» (1911), «Словник слів, у літературній мові не вживаних» (1973), монографія «Український літературний наголос» (1952), де подано систематизований опис українського наголосу; статті «Український церковний наголос» (1922), «Наголос, яко метод означення виходу стародрукованих книжок» (1925), «Наголос чужих слів в українській літературній мові» (1925), «Український наголос на початку XVII віку» (1926), «Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці» (1926), «Український наголос в XVI віці» (1928) та ін. І. Огієнко впроваджував основну ідею-результат своїх досліджень – український наголос розвивався самостійно, послідовно, відповідно до акцентологічного погляду українська мова – це самостійна мова. Наголошування не довільне, а якщо трапляються якісь винятки, то вони обов'язково пояснюються історично. До принципів положень належало те, що наголос у літературній вимові відіграє першорядну роль, тому цю частину літературної мови повинен вивчати кожен. В іншому разі відсутність одного усталеного наголосу може зробити відбиток на розвиткові культури народу. Саме наголос, на думку ученого,

стає єдиним критерієм для визначення часу походження та національної належності стародруку.

І. Огієнко один із перших звернув увагу на акцентні відмінності в давніх пам'ятках, зокрема в тогочасних українських і російських. Проте дослідник зазначає, що ще не використовував наголос як метод означення національності давніх рукописних пам'яток. Учений пише: «Я знаходив немало таких рукописних пам'яток, котрі не мали в мові своїй виразних українських ознак, але мали чисті живі українські наголоси, бо писці їх, українці з походження, вносили, може й мимоволі своєї, навіть до старанних копій рідний наголос» [61, с. 209].

Вагомий внесок у розвиток науки про український наголос у 20-х роках ХХ ст. зробив Л. Булаховський, який займався дослідженням у царині порівняльно-історичної акцентології східнослов'янських мов. У його працях описано й український матеріал, де проаналізовано акцентуацію слів різних лексико-морфологічних класів, наприклад, посібник «Український літературний наголос (характеристика норми)» (1947). Ця праця має теоретичну і практичну цінність під час визначення нормативного наголосу сучасної української мови, у процесі укладання орфоепічних словників. Фактичний матеріал може бути використаний для порівняльно-історичних досліджень слов'янської акцентології. Також відомі праці: «Східнослов'янські мови як джерело відбудування спільнослов'янської акцентологічної системи» (1947), «Порівняльно-історичні коментарі до українського наголосу» (1952), «Русский литературный язык первой половины XIX века» (1954), «Очерки восточнославянского ударения» (1955), «Из сравнительно-исторических комментариев к восточнославянскому ударению» (1958) та ін. Т. Лукінова зазначає, що дослідження Л. Булаховського відбивають погляди вченого на реконструйовану праслов'янську акцентологічну систему, висвітлюють її рефлексію в сучасних слов'янських мовах. Акцентологічні дослідження становлять два томи п'ятитомного видання його наукових праць. Разом з А. Беличем,

Я. Розвадовським, Н. ван Вейком, Є. Куриловичем, Х. Стангом, Л. Булаховський є одним з найвидатніших слов'янських акцентологів [56, с. 12].

Оригінальну теорію балто-слов'янського і праслов'янського наголосу створив В. Скляренко. У монографії «Праслов'янська акцентологія» (1998) [85] уперше в слов'янському мовознавстві представлено походження й розвиток балто-слов'янських та праслов'янських інтонацій, відтворено пізньопраслов'янську акцентну систему. Це фундаментальне дослідження в галузі слов'янської порівняльно-історичної акцентології. Цьому питанню присвячено численні статті про історію акцентуації іменників [74, 76, 77, 78, 79, 80].

Теорії праслов'янського наголосу присвячено такі праці: «Праслов'янська двоскладова інтонація» [86], «До теорії праслов'янського наголосу» [73], «До питання про новоакутову інтонацію» [71], «До питання про природу праслов'янських інтонацій» [72], «Флективні довготи у пізньопраслов'янській мові» [88], «Походження праслов'янської окситонованої акцентної парадигми» [84], «Ранньопраслов'янська рухома акцентна парадигма» [87], «Акутовані й циркумфлексивні дифтонги та дифтонгічні сполучення в праслов'янській мові» [70] та ін.

У монографії «Історія українського наголосу: Іменник» [81] та «Історія українського наголосу: Дієслово» [82] учений простежує історію акцентуації іменників та дієслів української мови від пізньопраслов'янського періоду до нашого часу і встановлює основні тенденції в їх наголошенні.

Дослідження В. Скляренка дали підстави російському акцентологові В. Колесову переконатися в існуванні київської акцентологічної школи поряд з московською та петербурзькою. Усі три акцентологічні школи принципово різні за теоретичними настановами, але в різних підходах до проблеми закладена, на думку В. Колесова, сила сучасної акцентології [52, с. 15].

Еволюції акцентної системи української мови, акцентуації основних лексико-граматичних розрядів, акцентним типам у морфологічних класах

відмінюваних слів, закономірностям сучасної акцентуації, тенденціям розвитку наголосу присвячено монографії В. Винницького: «Наголос у сучасній українській мові», де на матеріалі сучасних словників та української поетичної мови XIX–XX ст. аналізуються акцентуаційні особливості самостійних і службових слів, характеризуються закономірності та встановлюються основні тенденції їхнього наголошування [25], «Українська акцентна система: становлення, розвиток», де досліджено становлення і розвиток акцентної системи української мови від XVI ст. до сьогодення, висвітлено акцентуацію лексико-граматичних розрядів (іменників, прикметників, дієслів, прислівників), виділено акцентні типи в морфологічних класах відмінюваних слів, проаналізовано закономірності сучасної акцентуації, визначено тенденції розвитку наголосу, з'ясовано етимологічні чинники варіантного наголошування, уточнено і подано рекомендації щодо сучасної норми акцентування; схарактеризовано національну специфіку українського наголосу [22]; «Акцентуаційні етюди», де висвітлено акцентуаційне становлення слів з різних лексико-граматичних груп (іменників, прикметників, дієслів, прислівників) з недавнього періоду до сьогодні [18]; «Функційне навантаження українського наголосу», де досліджено процес становлення і розвитку семантичної, граматичної та семантико-граматичної диференціації слів різних морфологічних класів (іменників, прикметників, займенників, дієслів, прислівників) і з'ясовано етимологічні чинники (шляхи і причини) виникнення дистинктивного функціонування українського словесного наголосу, визначено засоби, способи, межі виявлення диференціюючих функцій наголосу [23] та ін.

Вивченням історії становлення українського літературного наголосу також займалася З. Веселовська. Її фундаментальна праця «Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI – початок XVIII ст.)», присвячена дослідженню питання про наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування слов'янських націй. Праця базується на

обстеженні першоджерел і підсумовує все досі зроблене в цій галузі [13]. З. Веселовська вважає, що акцентологічні норми сучасних слов'янських мов склалися ще в спільнослов'янську епоху. Вони ґрунтуються на відносинах часокількості й інтонації голосних та зміні характеру словесного наголосу (замість музичного і тонічного – динамічний) [13, с. 6]. Дослідниця також пояснює системність фонетичних змін причинами морфологічного порядку: «Внаслідок поступових змін виникли варіантні наголоси; поряд з давніми формами з'явилися нові, які співіснували деякий час; протягом певного часу усталюється один тип наголосу в тій чи іншій групі слів, цей новий наголос стає пануючим» [13, с. 6–7].

Цінним здобутком є висновки й узагальнення про історію та закономірності наголошення повнозначних слів, висловлені в працях про історію наголосу прикметників В. Задорожного [36, 37, 38]; про історію акцентуації іменників І. Гальчука [27, 28, 29, 32]; про наголошення іменників в «Енеїді» І. Котляревського А. Зинякової [46, 47, 48], про наголошення прикметників, займенників, прислівників в «Енеїді» І. Котляревського В. Желязкової [35, 89, 90, 91]. Окремо згадаємо статтю І. Гальчука «Наголос граматики М. Смотрицького як відбиття староукраїнської акцентної системи» (2008), у якій розглядається наголос іменників у граматиці М. Смотрицького 1619 р. в порівнянні зі староукраїнським і сучасним наголошенням, аналізується акцентуація іншомовних слів, визначаються джерела їхнього запозичення [28].

Важливою працею постає й дисертація С. Пономаренка «Акцентні відмінності у львівському виданні Апостола 1574 р. порівняно з московським виданням 1564 р.», де вперше виявлено, систематизовано та проаналізовано весь комплекс акцентних відмінностей у перших друкованих східнослов'янських пам'ятках. При зіставному аналізі слів та форм з акцентними відмінностями в Апостолі та словниках, граматиках і пам'ятках XIV–XVIII ст. встановлено, що більша частина слів відбиває саме староукраїнський наголос зазначеного періоду, відмінний від

староросійського. Цінність цієї праці полягає в поглибленні відомостей про історію українського наголосу, вирішенні питань взаємодії рівнів та субрівнів української мови (фонематичного, акцентного, морфемно-дериваційного, морфологічного та лексико-семантичного).

Методику аналізу акцентних відмінностей, запропоновану С. Пономаренком під час дослідження акцентних відмінностей львівського та московського видань «Апостола» 1574 та 1564 рр., удосконалено та застосовано в дисертації. Вона передбачає такі етапи:

1. Виявлення лексем (словоформ) з акцентними відмінностями в текстах «Граматики» М. Смотрицького 1619 та 1648 рр., групування їх за належністю до частини мови та місця наголосу в слові, установлення тенденцій зміни місця наголосу в межах словозмінної парадигми або словотвірної пари.

2. З'ясування первісної пізньопраслов'янської акцентуації досліджуваних лексем (за винятком деяких форм, де встановлення давнього акцентного типу є проблематичним) та .

3. Зіставлення наголошення аналізованого слова у виданні «Граматики» 1619 р. з його наголошенням у староукраїнських граматиках, словниках, художніх та релігійних творах, які засвідчують аналогічні випадки акцентуації досліджуваного періоду.

4. Розкриття причин акцентних відмінностей у виданнях «Граматики» 1619 та 1648 рр., встановлення відповідності чи невідповідності наголошення лексеми в інших стародруках досліджуваного періоду.

Отже, в Україні та за кордоном у сучасній лінгвістиці відбувається активне дослідження різних аспектів української акцентної системи. Наголос вивчають як фонетичне, так і морфологічне явище. Акцентна система становить невід'ємну складову загальної системи мови, акцентуаційні особливості виявляються в кожному з лексико-граматичних класів слів, наявність різних акцентних типів зумовлює акцентну структуру мови, загальні процеси, закономірності та внутрішні закони.

1.2. «Граматика» М. Смотрицького – давня акцентована пам'ятка східних слов'ян

У східних слов'ян перші пам'ятки, що фіксували процес наголошення слів, з'явилися в XIV ст. Уже з другої половини XVI до кінця XVIII ст. у стародруках наголос у словах почав позначатися систематично. Саме вказівка на місце наголосу в стародруках дає змогу зрозуміти принципи наголошення староукраїнської мови. Як зазначає І. Огієнко, «дані церковно-слов'янських пам'яток X–XV віків виразно говорять про те, що наголос у слов'янських мовах був ще на початку історичної доби головню на корінному складі, і вже в історичну добу проста давня система наголосу помалу... перетворилася в нову сучасну» [61, с. 199].

Давня акцентна система вважається навіть більш послідовною за сучасну через появу «живої» аналогії. І. Огієнко стверджує, що система наголосів – це міцний та виразний метод означення місця виходу стародрукованих книжок та означення національності рукописних акцентованих пам'яток [61, с. 224]. Так, у давнину Україна і Біла Русь були пов'язані не тільки політично, а й культурно, тоді створювалася в Литві спільна «руська» літературна мова з перевагою українських елементів. У церкві встановилася одна богослужбова вимова – українська. Згодом московські діяння дісталися й до Львова. У надрукованих у Вильні Петром Мстиславцем разом з Кузьмою Івановичем Мамоничем давніх виданнях – Євангелії, Апостоли, Псалтирі, Часовнику – спостережено живий московський наголос. Тоді ж з часом галицькі наголоси зникають і виникають наголоси східноукраїнські. З другої половини XVII ст. розпочинається вплив на наголоси київських видань. Москва, як свідчить І. Огієнко, вперто й послідовно геть виводить старий український наголос у богослужбових книжках і скрізь замінює його на московський. І вже у XVIII ст. унаслідок величезного московського впливу через церкву та школу панувала московська вимова [61, с. 217–219]. Тож, з упевненістю можемо стверджувати, що акцентна система, зафіксована стародруками, є

послідовною та наголос відбиває живу тогочасну вимову. Система проставлених друкарями наголосів – цінний матеріал для визначення місця виходу стародрукованих пам'яток.

І. Огієнко підтверджує, що, заснувавши друкарство, Москва одразу ж стала розставляти в богослужбових книжках, як їх називає дослідник, «свої власні наголоси, живі московські, рішуче відмінні від тодішніх українських» [61, с. 208]. Стан акцентної системи учений розглядає як «зовсім ненормальний», оскільки «Хведоровські московські наголоси були не привичними на Україні і рішуче різали вуха львів'янам» [61, с. 209].

Проблема трансформації тотожних пам'яток та привласнення московськими видавцями праць українських учених стала поштовхом для аналізу тотожних за змістом і формою видань «Граматики» М. Смотрицького 1619 і 1648 рр.

«Грамматіки Славѣнскиѧ правілноє Сїнта҃зма» М. Смотрицького – пам'ятка, як зазначає В. Німчук, що пов'язана з культурно-національним рухом на українських та білоруських землях кінця XVI – поч. XVII ст., стрижнем якого було збереження культурних традицій, зокрема церковнослов'янської мови, що була мовою освіти, науки, літератури [60], надрукована в Єв'ї в 1619 р. в маєтку князя Богдана Огинського. На час видання місто, де надрукована пам'ятка, належало території Білорусі, проте це не підстава, щоб не вважати її українською. Як пише В. Німчук, «сам Смотрицький засвідчив, що мешкав у Києві у Борецького протягом чотирьох років, отже, приблизно в 1614–1618 рр.». Дослідник називає вченого «найосвіченішим українським філологом кінця XVI – початку XVII ст., добре обізнаним із тодішньою європейською та вітчизняною граматичною наукою і з церковнослов'янськими текстами» [60]. У часи друку «Граматики» шкільна освіта на Україні й у Білорусії досягла значних успіхів, опубліковано кілька посібників для вивчення мови, наприклад: «Грамматіка доброглаголиваго еллинословенскаго языка» 1591 р. й «Грамматіка словенска» Л. Зизанія 1596 р.

Четвертим за датою виходу було московське видання «Граматики» 1648 р., що з'явилося анонімно (ім'я автора не вказано через перехід в уніатство), проте доповнено лінгвістичними роздумами, авторство яких приписано Максимові Греку. Суттєве редагування з урахуванням особливостей живого слов'янського мовлення за наказом царя Олексія Махайловича і благословенням його духовного отця московського патріарха Йосифа виконали правники московського друкарського двору Михайло Рогов й Іван Наседка. В. Німчук стверджує: «Вплив живої російської мови спостерігається не тільки в парадигмах, але й у тексті. Акцентуація в публікації 1648 р. наближена до російської, наприклад: *снохà* зам. *сно́ха*, *древà* зам. *дрéва*, *рѣмлянинѣ* зам. *римля́нинъ*, *ходáтай* зам. *ходотáй*, *злодѣи* зам. *злóдѣи*, *имѣ* зам. *имѣ́* та ін. Значно перероблено другу частину «Ω просодії». Змінено кількість і назви знаків, зокрема тут маємо *исо*, *или иссо*, *слитнаѣ*, *или кра(т)каѣ*, *апострофѣ*. Опущено параграф «Ω роздѣленіи просодіѣ» й відповідно підрозділи «Ω врѣмени», «Ω дусѣ», «Ω страсти» [60].

Праця складається з чотирьох частин: «*Орфографіа*, *Етимологіа*, *Синтаксис*, *Просодіа*». «Граматика» – знакова праця, яка розкривала всі рівні церковнослов'янської мовної системи. І. Гальчук зазначає, що церковнослов'янська мова того періоду була насичена українськими елементами, і найбільше це стосується акцентуації. І. Огієнко стверджує, що вже в XV ст. українці мали свою послідовну та струнку систему наголосу. Так, у 1639 р. друкар М. Сльозка видрукував у Львові знову «Апостол», у якому вже всі наголоси українські [26, с. 105].

Обидва досліджуваних видання «Граматики» М. Смотрицького послідовно акцентовані. Про наголос як лінгвістичне поняття зазначено у двох із чотирьох виділених розділів граматики: орфографії та просодії. Збережена традиція постановки акцентних знаків у друкованих текстах над кожним словом. Це було зумовлено практичними потребами богослужбової

відправи: «*Орѡграфїа оучи^м правѡ писати, и гласо^м в реченїи^х прѡмѡ оударѡти*» (Гр. См. 1619, 9). Наголос же «*Что́ есть оударѡнїе гласа; есть реченїи просѡдією вѣрхнею знаменованїе*» (Гр. См. 1619, 10).

П. Житецький і В. Німчук справедливо зауважують, що вчення про просодію і наголос зокрема «одягнуто» М. Смотрицьким у грецьку термінологію, воно ґрунтується на грецькій системі й не відбиває слов'янської системи наголошування, однак треба мати на увазі, що такі знаки наголосу розставлено в українських стародруках [60].

В аналізованих пам'ятках розрізняють такі типи просодії, як *орѡграфїйна*, тобто «*во^зношенїѡ или оутисненїя гласа письме^ннагѡ в^б писанїи или вогланїи хранимое измѣненїе*» і *стіхотворна*, що розглядає питання, як «*х^вдожество стїхотворное по^дмѣтром или мѣрою слѡгѡ количества быти глемъ*» (Гр. См. 1619, 477). Виділено три типи наголосу, для кожного з яких використані такі позначки: *оксія*, або *о́страѡ* (риска похилена справа наліво), що ставиться над наголошеним голосним усіх складів, у тому числі кінцевим, якщо він був закритим – *свѣкры* (Гр. См. 1619, 121), *село́* (Гр. См. 1619, 41); *вариѡ*, або *тѡжкиѡ* (риска похилена зліва направо), яка ставиться над наголошеним голосним кінцевого відкритого складу – *снохѣ́* (Гр. См. 1648, 97 зв.), *снохи́* (Гр. См. 1648, 97 зв.) та *перїспимѣни*, або *ублечѣныѡ* (у формі відкритого донизу півкола) – *естество́* (Гр. См. 1648, 383), *елѣнь* (Гр. См. 1648, 287). Цей нарядковий знак може стояти над довгими, за трактуванням автора, голосними в передкінцевому складі, якщо наступний відкритий, та в кінцевому складі, якщо наступний приголосний м'який [26, с. 107].

Важливим відмінним елементом російського видання «Граматики» 1648 р. є твердження неможливої сумісності літер *г* і *т*. Зміни спостерігаються й у частині «*Ω просодїи*»: інша кількість та назви нарядкових знаків на позначення наголосу, змінені розділ «*Ω роздѣленїи просодїѡ*» та підрозділи «*Ω времени*», «*Ω дусѣ́*», «*Ω страсти*».

І. Гальчук зауважує: «Загалом відзначимо, що акцентуація іменників в аналізованій граматиці (1619 р.) відповідає тогочасній українській» [26, с. 113] «... у московському перевиданні «Грамматіки...» М. Смотрицького 1648 р. акцентуацію наближено до російської» [26, с. 106]. Можна говорити про фонетичну традицію або принциповість у виборі того чи іншого словесного наголосу. Переписувачі літературних документів свідомо обирали саме той наголос, з яким вони звикли вимовляти слово. Лексема могла змінювати граматичну форму, виражати інше лексичне значення, виконувати стилістичну функцію. У зв'язку з цим відбувалася корекція системи словесної акцентуації. Таким чином, формувалися різні акцентні типи.

Наголос, як й інші мовні елементи, є наслідком історичного вибору, що обумовлений внутрішніми законами мови. З. Веселовська зауважує, «щоб зрозуміти зміни в наголошенні російської, української мов, як вони відображені в рукописних пам'ятках, необхідно звернутися до історичних процесів розвитку цих народів» [13, с. 3].

Для сучасної акцентологічної науки «Грамматика» М. Смотрицького цінна не так поданими в ній теоретичними положеннями про наголос, а, насамперед, фактичним матеріалом, що дає можливість простежити один з етапів історичного розвитку української наголосової системи. Отже, «*Грамматіки Славенскиа правилное Сунтагма*» не тільки система граматичних форм та законів церковнослов'янської мови, проте й стародрук, у якому в розділі «*СѢ оудареніи*» зазначені правила постановки наголосу в XVII ст.

Висновки до першого розділу

Акцентна система сучасної української літературної мови сформувалася внаслідок історичного розвитку від праслов'янської через етапи давньоруської та староукраїнської акцентних систем до сьогодні. Дослідження охоплює синхронічний і діяхронічний аспекти, що передбачають визначення процесів та закономірностей наголошування,

виділення етапів формування сучасної акцентної системи. Проаналізовано праці відомих лінгвістів, які відкрили перспективи для акцентуаційного аналізу інших староукраїнських пам'яток, наприклад: О. Потебня, В. Охримович, А. Кримський, І. Огієнко, Є. Тимченко, П. Горецький, М. Наконечний, Л. Булаховський, А. Белич, Я. Розвадовський, Н. ван Вейк, Є. Курилович, Х. Станг, В. Скляренко, З. Веселовська, В. Винницький.

«*Грамматики Славѣнскиѧ правѣльное Сѣнта҃ма*» М. Смотрицького – пам'ятка, пов'язана з культурно-національним рухом на українських та білоруських землях кінця XVI – поч. XVII ст. У «Грамматиці» М. Смотрицького 1619, 1648 рр. було використано давньогрецьку акцентографічну систему. Основні функції в позначенні словесного наголосу виконували оксія, варія і камора. Незважаючи на те, що пам'ятка 1619 р. була надрукована в Єв'ї, яке в рік видання належало території Білорусі, її вважають українським стародруком. Підтвердженням того є свідчення М. Смотрицького, який зазначав, що мешкав у Києві протягом чотирьох років, приблизно в 1614–1618 рр.

На час виходу українського та російського видань «Грамматики» 1619 та 1648 рр. можна говорити, що в стародруках використовувалася «жива» акцентна староукраїнська, староросійська та південнослов'янська система. Вони суттєво відрізняються від сучасних, але послідовно відбивають тогочасні. Так, «Граматика» М. Смотрицького 1619 р., видана в Єв'ї, є відбиттям особливостей староукраїнської вимови.

РОЗДІЛ II. Акцентні відмінності іменників жіночого і чоловічого родів

2.1. Загальна (кількісно-якісна) характеристика акцентних відмінностей іменників

Іменники з акцентними відмінностями в «Граматичці» М. Смотрицького 1619 і 1648 рр. складають найбільший перелік лексем з усіх лексико-граматичних класів і є змістовним матеріалом для з'ясування специфіки староукраїнського наголошення порівняно зі староросійським.

Як зазначає В. Винницький, «наголошування слів та їх граматичних форм не є хаотичним, а загалом має системний характер» [22, с. 13]. Специфіка акцентуації повнозначних слів залежить від їхніх дериваційних, лексичних та граматичних характеристик, кількості складів тощо. Н. Федяніна зауважує, що «аналіз такого складного мовного об'єкта, як наголос, повинен проводитися під кутом зору рівневої будови мови» [96, с. 5]. І. Гальчук стверджує, що в сучасному мовознавстві переважає підхід акцентуаційного аналізу іменників за належністю до певного роду [31, с. 129]. У нашому дослідженні врахований граматичний критерій – класифікація іменників за реалізацією граматичних категорій (роду, числа та відмінка), порівняльно-історичний – урахування давньої основи аналізованої лексеми та графічний – розташування слів в алфавітному порядку. Дослідивши українське та російське видання «Граматики» М. Смотрицького, ми виявили такі іменники з відмінностями в наголошенні (див. Додаток 1 «Акцентні відмінності іменників»).

Пам'ятки засвідчують 95 іменників, що мають акцентні відмінності. Зафіксовано такі форми іменників:

- жін. р. *ā-/*jā-основ – 23, *ū-основ – 3, *ī-основ – 4, *r-основ – 1;
- чол. р. *ǫ-/*jǫ-основ – 30, *ǫ-основ – 2, *ī-основ – 1, *n-основ – 2;
- сер. р. *ǫ-/*jǫ-основ – 23, *n-основ – 5, *s-основ – 1.

Оскільки іменники мають розбіжності в наголошенні не тільки початкової форми, але й у відмінково-числових формах, то загалом, разом із

повторами, нараховано 234 відмінних в акцентуації словоформи. З них 139 іменників у формі однини, 78 – лексеми у формі множини та 17 – двоїни.

Такий кількісно-якісний аналіз свідчить про те, що позначенню словесного наголосу в стародруках надавалося вагоме значення. Ті лексеми, граматичні форми яких в акцентуаційному плані відрізнялися дуже часто, доводять, що на той час їхнє наголошення в українському виданні принципово відрізнялося від тогочасного російського.

2.2. Акцентні відмінності іменників жіночого роду

2.2.1. Іменники *ā-/jā-основ

Баритоновані іменники

Іменники *двоиця*, *єдиниця*, утворені від числівників *єдинь* і *дѡва* трапляються в пам'ятках у формі ор. одн. в українському виданні з суфіксальною акцентуацією, у російському – з корневою: *двои́цею* (Гр. См. 1619, 379) – *дво́ицею* (Гр. См. 1648, 373 зв.); *єдині́цею* (Гр. См. 1619, 379) – *єди́ницею* (Гр. См. 1648, 373 зв.). У праслов'янській мові ці безпрефіксні іменники з вокалічним суфіксом належали до баритонованої а.п. з наголосом на суфіксі – *(j)edīńśь [85, с. 226], ор. одн. – *dvoīsejǫ, *(j)edīńśejǫ.

З. Веселовська зазначає, що суфікс *-иц-* характеризується різноманітністю значень та наголосів. «З наголошеним суфіксом уживаються іменники, що означають конкретні предмети» [13, с. 52]: *крыні́ця* (Бер., 61), *ладовні́ця* (Кл., 180), *ручні́ця* (Кл., 180), *денні́ца* (Гал., 8 зв., 20, 130 зв., 154 зв. – двічі, 221). Як стверджує Л. Булаховський, наголос слів із суфіксом *-иц(а)* відбиває закон Фортунатова-де Сосюра: наголос падає на основи (корені) з голосними, у минулому акутованими, та на *-и-* суфікса в основах (коренях) з голосним, який у минулому був короткісним чи циркумфлексованим [5, с. 267]. У похідних лексем, утворених від слів з кінцевим наголосом, акцентуація на *-и-* суфікса: *дѡва́* – *двои́ця*, *єдинь* – *єдині́ця*. Як зазначає В. Скляренко, баритоновані іменники з наголошеним

суфіксом зберігають в українській мові первісну суфіксальну акцентуацію у відмінкових формах однини [81, с. 344].

Отже, аналізовані іменники послідовно зберігають первісну суфіксальну акцентуацію у відмінкових формах однини, відбиваючи «живу» староукраїнську вимову. Така акцентуація відбита й у сучасних словниках: *одини́ця* (Желех., 557; Грінч., III, 39; УЛВН, 389; Погр. ОС, 383; Погр., 338).

Суфіксальний іменник *части́ца*, ужитий у пам'ятках у формі ор. мн. з прийменником *со*, в українському виданні має кореневе наголошення, у російському – суфіксальне: *(со)ча́стицами* (Гр. См. 1619, 419) – *(со)части́цами* (Гр. См. 1648, 298 зв.). Аналізований іменник, утворений від лексеми *часть* шляхом додавання суфікса *-иц(а)*, у пізньопраслов'янській мові належав до баритонованої а.п. – *čęstь [50, с. 94; 2, с. 93; 40, с. 138; 85, с. 124] – *čęstica з довгою спадною інтонацією на корені у твірному слові та двоскладовою висхідно-спадною з іктусом на суфіксі в похідному.

Як зазначає І. Огієнко, такий іменник жіночого роду переважно має накорінний наголос у староукраїнських пам'ятках: *ча́стица*, *ча́стицы*, *ча́стицѣ* [65, с. 10]. У відмінкових формах множини зберігається акцентуація відмінкових форм однини. Таким чином, кореневе наголошення аналізованої словоформи орудного відмінка однини відбиває тогочасну українську вимову.

З акцентними відмінностями в пам'ятках засвідчено й іменник *сѣ́та* у формі род. одн. з прийменником *ѣ*. В українському виданні наголос припадає на корінь, у російському – на флексію: *ѣ сѣ́ты* (Гр. См. 1619, 442) – *ѣ сѣты̀* (Гр. См. 1648, 311). В. Скляренко стверджує, що лексема – безпрефіксний баритонований іменник з кореневим наголосом – *s'ujeta [51, с. 24; 34, с. 123, 124; 81, с. 353], род. одн. – *s'ujety утворений від короткого баритонованого прикметника *s'ujь додаванням вокалічного суфікса *-et-* (*-ot-*) [85, с. 196]. Як пише вчений, «баритоновані іменники на *-ota (-eta) з кореневим наголосом, очевидно, ще на ґрунті давньоруської мови втратили первісну кореневу акцентуацію і набули у відмінкових формах однини

переважно флективного наголошення» [81, с. 353]. Українські стародруки фіксують і кореневий, і флексійний наголос: *су́ета* (Бар., 42 зв.), *су́ету* (Бар., 99, 398 зв.) і *суе́та* (Тр., 5; Бар., 42 зв.; Рад., 107, 280), *суе́ты* – род. (Тупт., 94 зв.). Щодо староросійської мови, то Л. Булаховський зазначає, що слова на *-et(a)* незалежно від походження та значення мають наголос тільки на флексії: *нищета́*, *суета́*, *маета́* [5, с. 271]. Таку акцентну традицію зберігає й сучасна російська мова: *суета́*, *-ы́*, *суета́ суёт* (ОСРЯ, 567). Таким чином, українська пам'ятка 1619 р. відбиває один із варіантних наголосів, де кореневий – давній, праслов'янський, а флексійний – новий. Ця лексема, як і більшість інших похідних відприкметникових іменників із форматом *-et-* (*-ot-*) унаслідок дії закону акцентної аналогії стали вживатися з флексійною акцентуацією, що й відбиває аналізована пам'ятка, так і деякі інші староукраїнські пам'ятки, подаючи один із можливих варіантів староукраїнської вимови.

З подібним до *-et(a)* суфіксом *-om(a)* знаходимо лексеми з акцентними відмінностями – *цєдрота* у формі ор. одн. В українському виданні іменник з наголосом на флексії, у російському – на суфіксі: *цєдрото́ю* (Гр. См. 1619, 436) – *цєдрото́ю* (Гр. См. 1648, 308). Лексема, за свідченнями В. Складенка, – баритонований іменник із суфіксальною акцентуацією – **ščedròta* [81, с. 353], у формі ор. одн. – **ščedròtojə*. Як зазначає Л. Булаховський, відмінностям у місці наголосу між іменниками типу *-otá* та *-óta* можна знайти пояснення при порівнянні з наголосом у початковій формі [5, с. 269]. Лексема в українських стародруках у початковій формі має наголос на флексії: *цєдротá* (Зіз. Л., 88; Бер., 159), *цєдротà* (Служ. Стр., 102), тоді як в інших формах спостерігаємо й кореневий, і суфіксальний, і флексійний наголос: *цєдроты́* (Служ. Стр., 102), *цє́дротъ* (Служ. Стр., 534, 535, 550, 551, 553, 561), *цєдротáмь* (Служ. Стр., 111, 487), *цєдротáми* (Служ. Стр., 135, 179, 280, 326, 335, 407, 449, 482, 563), *цєдроты́* (Служ. Стр., 368) і *цєдрóты* (Служ. Стр., 75, 241, 254) і *цє́дроты*

(Служ. Стр., 383, 544), *о щѣдрѡтахъ* (Служ. Стр., 265), *щѣдрѡтъ* (Служ. Стр., 111, 112), *щѣдрѡтамъ* (Служ. Стр., 104, 268), *щѣдрѡты* (Служ. Стр., 113, 223, 259), *щѣдрѡтами* (Служ. Стр., 78, 114, 127, 147, 296).

В. Скляренко пише, що в пам'ятках української мови названі слова, як і загалом іменники з абстрактним значенням, трапляються з наголошеною флексією, що свідчить про давність такої акцентуації [76, с. 104–112].

Аналізуючи особливості системи українського наголосу Службника 1604 р., І. Огієнко пише, що «слова з закінченнями *-от(a)* не мають усталеного наголосу... Звичайно маємо в стародруках: *щѣдротѡ*, *щѣдроты*, *щѣдротѡмъ*, *щѣдротѡми*; крім цих форм в Службнику маємо ще: *щѣдроты*, *щѣдрѡты*, *щѣдрѡтъ*, *щѣдрѡтахъ*» [65, с. 10].

Лексичне значення впливає на вибір позиції наголосу. В. Винницький зазначає: «Усі збірні іменники на *-ота*, а також деякі слова з абстрактним значенням уживаються із суфіксальною акцентуацією. Із флексійним наголошенням функціонують іменники, що мають абстрактне значення» [22, с. 163]. Це на сучасному етапі розвитку російської мови підтверджують словники: *щѣдротѡ*, *-ы* (іменник з абстрактним значенням), *щѣдрѡты*, *-от* (милості, щедрі подарунки) (ОСРЯ, 645).

В. Скляренко зазначає, що «переважна більшість баритонованих іменників на *-ота (-eta)* із суфіксальним наголосом отримала в українській мові (частина з них, очевидно, ще на ґрунті давньоруської мови) флективну акцентуацію відмінкових форм однини, що сталося під впливом відповідних іменників з рухомим наголосом» [81, с. 356].

Отже, наголос в українському виданні «Граматики» підтверджує тогочасну традицію флексійного наголошення іменників на *-от(a)* з абстрактним значенням.

Окситоновані іменники

Похідний суфіксальний іменник *злѡба* в досліджуваних пам'ятках ужито в дав. одн. без прийменника з флексійним наголосом в українському виданні

та суфіксальним – у російському: *злѡбѣ* (Гр. См. 1619, 425) – *злѡбѣ* (Гр. См. 1648, 302). У праслов'янській мові цю лексему утворено від окситонованого прикметника з двоскладовою висхідно-спадною інтонацією з іктусом на флексії – *зѡлѣ [34, с. 108; 40, с. 136; 85, с. 141] за допомогою суфікса *-ob- – *зѡлѡба, у дав. одн. – *зѡлѡбѣ. Похідне утворення отримало колонний суфіксальний наголос (двоскладову висхідно-спадну інтонацію) й належало до баритонованої а.п. У мові давньоруської доби, за свідченням Чудівського Нового Завіту, аналізоване слово вживалося лише з суфіксальним наголосом (у формах род., дав., зн., місц. одн.), що відбиває російське видання «Граматики» М. Смотрицького: *злѡбы* (ЧНЗ, 81, 110), *злѡбѣ* (ЧНЗ, 84 зв.), *злѡбоу* (ЧНЗ, 124 зв., 131 – двічі), *о злѡбѣ* (ЧНЗ, 138 зв.).

Проте в «Лексисі» Л. Зизанія ця словоформа має наголос на флексії: *злѡба* (Зіз. Л., 48) так само, як і в «Лексиконі» П. Беринди: *злѡба* (Бер., 38). Таку ж акцентуацію знаходимо і в інших українських стародруках, наприклад: *злѡба* (Коп. Ом., 27 зв.).

І. Огієнко, пишучи про український наголос XVII ст., зазначає: «...стара українська церковна вимова з традиції, стихійно таки лишилася в Галичині аж до сьогодні. На Великій Україні ще з 1720 року рішуче наказано триматися московського наголосу, а за вживання свого українського почали суворо карати; цього примусу не знала Галичина, і тому з традиції почувте тут давній церковний наголос ще й тепер, особливо в читаннях дяків» [65, с. 30–31]. Таку давню українську вимову вчений фіксує і в лексемі – *злѡба* з наголосом на флексії [65, с. 31].

На думку В. Винницького, «у поезії XVI–XVII ст. [в іменнику *злѡба* – А. П.] також частіше буває наголос на суфіксі, але вже виступає й флексійне наголошування: *злѡбы* – род. одн., *злѡбу*, *во злѡбѣ* і *злѡбѣ*, *злѡбы* і *злѡбы*. У пізніших пам'ятках і поезії кінця XVII – поч. XVIII ст. послідовніше наголошується флексія в однині та множині: *злѡбу*, *злѡбою*, *злѡбы*, мн. *о злѡбах*. У працях і поезії XIX ст. відзначено різний наголос: *злѡба* (Словник Є. Желехівського і С. Недільського), *злѡба* (Словник М. Уманця і А. Спілки),

злѡба́ (Словник за ред. Б. Грінченка)» [18, с. 88]. Ці чинники підтверджують варіантне наголошення в староукраїнській мові. Л. Булаховський вважав, що «укр. *злѡба́* і білор. *злаба́* мають більш давнє наголошення, ніж рос. *злѡба*. Якщо так, то російський наголос скоріше за все є результатом впливу прикметника *злѡбный*» [5, с. 272]. Пізніше в українській мові він фіксував *злѡба́* і *злѡба* [8, с. 9].

У давніх російських пам'ятках А. Залізняк у формах однини визначає суфіксальний наголос: *злѡба* (Зал., II, 36).

Отже, українське видання «Граматики» 1619 р. засвідчує вторинний наголос, відбиваючи староукраїнську вимову, давній церковний наголос. Саме тому в сучасній українській літературній мові це слово має варіантне наголошення: *злѡба́*, *-бу́* і *злѡба*, *-би* (Погр. ОС, 237; Погр., 211; УЛВН, 243), хоча російські словники зазначають винятково суфіксальне наголошення *злѡба*, *-ы* (ОСРЯ, 178).

Іменник *сестра* в українському виданні «Граматики» засвідчено у формі дав. одн. без прийменника з наголошеним коренем, тоді як у російському виданні він має флексійний наголос: *сѣстрѣ́* (Гр. См. 1619, 420) – *сѣстрѣ́* (Гр. См. 1648, 299). У праслов'янській мові це слово належало до окситонованої а.п. і характеризувалося двоскладовою висхідно-спадною інтонацією на флексії – *sestrà [104, с. 59; 100, с. 222; 50, с. 32; 5, с. 308; 34, с. 22; 6, с. 462; 40, с. 135; 85, с. 97], у т.ч. й у формі дав. одн. – *sestrè. Крім того, у праслов'янській мові флексійну акцентуацію мають і словоформи множини аналізованого слова, отже, кореневий наголос в українському виданні (порівняно з первісним у московському виданні) є новим. На українському ґрунті він виник у староукраїнський період, тому що акцентована пам'ятка давньоруської доби – Чудівський Новий Завіт – послідовно засвідчує словоформи цієї лексеми з наголосом на закінченні у формах як однини, так і множини та двоїни: наз. одн. – *сестра̀* (ЧНЗ, 33, 47 зв. – двічі, 81 зв., 110 зв.), *сестра́* (ЧНЗ, 18, 51 зв.); род. одн. – *сестры̀* (ЧНЗ, 75 зв., 91) – *сестры́* (ЧНЗ, 47); зн. одн. – *сестроу́* (ЧНЗ, 107, 107 зв.),

сестроу̀ (ЧНЗ, 95) – *сестрѹ́* (ЧНЗ, 47 зв.); наз. мн. – *сестры́* (ЧНЗ, 8 зв., 19, 21 зв.); зн. мн. – *сестры̀* (ЧНЗ, 111 зв., 137); зн. дв. – *сестрѣ́* (ЧНЗ, 47).

Проте в староукраїнській мові іменник *сестра* у формах множини постає вже з кореневим наголосом: *сѣстри* (Остр. зб., 276 зв.; Бар., 201 зв.; Рад., 216, 297, 309; Рад. В., 39, 40), *сѣстры* (Ап. 1630, 208 зв.; Ап. 1639, 212). Імовірно, коренева акцентуація у формі дав. одн. виникла під впливом акцентуації аналізованої словоформи в іменниках **ā*-/**jā*-основ з рухомим наголосом. Натомість староросійській мові притаманне первісне флексійне наголошення: *сестра́*, *сестры̀* – форма наз. мн. (Зал., 56). Таке ж протиставлення кореневої та флексійної акцентуації в українському та російському виданнях Апостола відзначене в дослідженні С. Пономаренка (щоправда, це форми наз. мн., а не дав. одн.): *сѣстры* – *сестры̀* [68, с. 139]. У подальшому у формах однини відбувається «повернення» до первинної кореневої акцентуації, про що свідчать говори української мови та сучасна українська літературна вимова: *сестра́* (СГГ, 134), *сестра́ принѣсла з міста кілька махталіків ниток* (СБГ, 64), *сестра́* (СЗГ, 124), *сестра́, -ру́, -рі́*, кл. *сѣстро*, мн. *сѣстер і сестѣр, сѣстрам, сѣстрами, дві сестры́* (Погр., 488; Погр. ОС, 521).

Таким чином, українське видання «Граматики» М. Смотрицького 1619 р., вірогідно, відбиває кореневий наголос, що виник за аналогією до форми дав. одн. Іменників **ā*-/**jā*-основ з рухомим наголосом.

Відмінності в наголошенні іменника *сноха* представлені в різних формах, що вимагає аналізу майже всієї словозмінної парадигми:

сно́ха (Гр. См. 1619, 70) – *снохà* (Гр. См. 1648, 96 зв.) – наз. одн.;

сно́хи (Гр. См. 1619, 70) – *снохѹ̀* (Гр. См. 1648, 97 зв.) – род. одн.;

сно́сѣ (Гр. См. 1619, 70) – *снохѣ̀* (Гр. См. 1648, 97 зв.) – дав. одн.;

сно́хѹ́ (Гр. См. 1619, 70) – *снохѹ́* (Гр. См. 1648, 97 зв.) – зн. одн.;

сно́хою (Гр. См. 1619, 70) – *снохо́ю* (Гр. См. 1648, 97 зв.) – ор. одн.;

сно́сѣ (Гр. См. 1619, 70) – *снохѣ̀* (Гр. См. 1648, 97 зв.) – місц. одн.;

сно́хо (Гр. См. 1619, 70) – *снохò* (Гр. См. 1648, 97 зв.) – кл. одн.;

сно́хами (Гр. См. 1619, 71) – *сноха́ми* (Гр. См. 1648, 98) – ор. мн.;
сно́хахъ (Гр. См. 1619, 71) – *сноха́хъ* (Гр. См. 1648, 98) – місц. мн.;
сно́сѣ (Гр. См. 1619, 71) – *сносѣ̀* (Гр. См. 1648, 97 зв.) – наз.-зн.-кл. дв.;
сно́хама (Гр. См. 1619, 71) – *сноха́ма* (Гр. См. 1648, 97 зв.) – дав.-ор. дв.

Це непохідний іменник, який у прасловянській мові характеризувався двоскладовою висхідно-нисхідною інтонацією, належав до окситонованої а.п. – **snъxà* [100, с. 224; 50, с. 32; 85, с. 97; інакше (рухома а.п.) – 49, с. 100; 34, с. 24]: род. одн. – **snъxû*, дав. одн. – **snъsě*, зн. одн. – **snъxò*, ор. одн. – **snъxòjǫ*, місц. одн. – **snъsě*, кл. одн. – **snъxo*, ор. мн. – **snъxàmi*, місц. мн. – **snъxàxъ*, наз.-зн.-кл. дв. – **snъsě*, дав.-ор. дв. – **snъxàma*. Російське видання пам'ятки, зберігаючи первісну акцентуацію, засвідчує флексійний наголос, тоді як українське видання «Граматики» – кореневий, який послідовно відбивають інші староукраїнські пам'ятки: *сно́ха* (Остр. Б., 121 зв., 123; Бер., 229; Зіз. Л., 76; Желех., 891), *сно́ха: невьстка, сьінова жона* (Бер., 119), *обѣ сно́сѣ* (Остр. Б., 121 зв.), *обѣма сно́хама* (Остр. Б., 121 зв.), *при сно́ха* (Остр. Б., 121 зв., 123), тоді як російські стародруки фіксують: *сноха́* (Слав., 509), а також у дослідженнях Л. Васильєва та А. Залізняка: наз. мн. – *снохѝ* [10, с. 34], зн. одн. – *снохѣ́ же*, дав. мн. – *снохамѣ́* (Зал. II, 60).

Отже, аналізована лексема *сноха* послідовно відбиває тогочасну українську вимову, що засвідчено формами майже всієї словозмінної парадигми.

Таким чином, колишні окситоновані іменники **ā-/jā*-основ з акцентними відмінностями в досліджуваній «Граматиці» 1619 і 1648 рр., реально відбиваючи староукраїнське наголошення, підтверджене іншими стародруками, отримали новий кореневий наголос, можливо, під впливом форм множини (*сно́ха, сно́хи* тощо), який утратила сучасна українська літературна мова, замінивши його на давній флексійний.

Іменник *черта* вжито в пам'ятках у формі ор. мн. в українському виданні з наголосом на корені та в російському – на флексії: *че́ртами* (Гр.

См. 1619, 13) – *чєртáми* (Гр. См. 1648, 47 зв.). У пізньопраслов'янській мові аналізований іменник **ā*-основи належав до окситонованої а.п. та характеризувався двоскладовою висхідно-спадною інтонацією з наголосом на флексії – **čьrtà* [49, с. 105; 34, с. 20; 40, с. 135; інакше (рухома а.п.) 50, с. 38], ор. мн. – **čьrtàmi*. Українські стародруки засвідчують кореневий наголос: *чрѣта* (Бер., 156). Як зазначає В. Складенко, «на ґрунті української мови переважна більшість окситонованих іменників *ā*-/*jā*-основ змінила первісну флективну акцентуацію форм ... орудного... відмінка множини на кореневу» [81, с. 41]. Учений підтверджує, що цей процес переміщення акцентуації простежується саме з другої половини XVI ст. [81, с. 45]. Отже, українське видання пам'ятки підтверджує явище переміщення наголосу, що вказує на відбиття української тогочасної вимови.

Іменники з рухомим наголосом

Непохідний іменник *среда* в пам'ятках ужито у формах зн. та місц. одн. з прийменниками *во*. На відміну від українського видання, що фіксує наголос на кореневій морфемі, у російському – наголос на флексії:

во сре́дѣ (Гр. См. 1619, 500) – *во средѣ́* (Гр. См. 1648, 345 зв.) – зн. одн.;
во сре́дѣ (Гр. См. 1619, 483) – *восредѣ́* (Гр. См. 1648, 335 зв.) – місц. одн.

Це слово в праслов'янській мові належало до рухомої а.п. – *serǵa [100, с. 200; 50, с. 65; 40, с. 138; 85, с. 100], що в зн. одн. характеризувалося короткою спадною інтонацією на початковому складі (на корені) – *sǝrǵo та в місц. одн. – двоскладовою висхідно-спадною інтонацією з іктусом на флексії – *serǵě.

Флексійну акцентуацію форм однини фіксують давньоруські пам'ятки: род. – *ѿ среды́*, місц. – *положиша на средѣ́* (Уш., 341), род. – *среды́* (ЧНЗ, 8 зв., 71, 75 зв., 110, 131), місц. – *на средѣ́* (ЧНЗ, 28 зв.), яку засвідчує російське видання «Граматики». За спостереженнями А. Залізняка флексійне наголошення притаманне безприйменниковим формам непрямих відмінків іменника *среда́*, проте в тих самих формах наголос переміщується на прийменник, але з прийменником *въ* форма має кореневий наголос, який відбиває російське видання «Граматики»: *на средѣ́, по́средѣ и по́средѣ́, на среду́* (Зал. II, 40). Зазначене вище переміщення наголосу на прийменник було можливим лише в словах з рухомою а.п. і більшою мірою було притаманне староросійській мові, тоді як у мові староукраїнській такий процес трапляється в нечисленних випадках.

В інших староукраїнських пам'ятках неповноголосні й повноголосні форми однини послідовно вжиті з кореневим наголосом: *сре́да, сре́ды, сре́доу* (Огієнко, 1926, 10), *сре́да* (Служ. Стр., 381; Бер., 120), *на сре́доу* (Служ. Стр., 448), *в се́реду* (Рад., 697 – двічі) і *в се́реду* (Льв., 247), *се́реду* (Hankiewicz, 122; Hanusz, 376; Грам., 251), хоч у «Лексиконі» П. Беринди є випадок, коли не

повноголосна форма має кореневий наголос, а повноголосна – флексійний *сре́да*: *среда̀*, *сре́дина* (Бер., 120).

Слід зазначити, що і закарпатські, і надсянські говірки української мови також послідовно повторюють початкову акцентуацію форми зн. одн., зберігаючи наголос на корені: *сре́да* (Верхратський 1900, 34; Чучка, 60).

Зважаючи на викладене, можна припустити, що у формі місцевого однини замість очікуваного флексійного наголосу, характерного для більшості іменників колишніх *ā-основ з рухомим наголосом, кореневий з'являється під впливом форми знахідного однини. Тому таку нетипову акцентуацію можна визнати як тогочасну діалектну, поширену на західних землях України в XVII ст., або як книжну, яку друкарі позначили під впливом форми знахідного відмінка однини.

Таким чином, кореневе наголошення аналізованих словоформ об'єктивно відбиває староукраїнську вимову, яка була втрачена сучасною українською літературною мовою, де всі форми однини іменника *среда* вживаються з первісним флексійним наголосом, за винятком знахідного відмінка, який зберігає давнє праслов'янське кореневе наголошення: *среда̀́*, *сре́ду*, *на середі́* (УЛВН, 597; Погр. ОС, 521).

Лексему *страна* в «Граматичі» вжито у формі наз. мн. В українському виданні словоформа характеризується кореневим наголошенням, тоді як у російському – флексійним: *стра́ны* (Гр. См. 1619, 60) – *страны́* (Гр. См. 1648, 90). Аналізований іменник у праслов'янській мові належав до рухомої а.п. з двоскладовою висхідно-спадною інтонацією і іктусом на флексії – *stornà [104, с. 61; 100, с. 201; 50, с. 65; 2, с. 88; 34, с. 71, 83; 40, с. 138; 85, с. 100]. У формі наз. мн. первісною виступає коренева акцентуація – *stõrny, яка збережена в українському виданні «Граматики» 1619 р.

У Чудівському Новому Завіті засвідчено форму зн. мн., що омонімічна наз. мн., з кореневим наголосом: *въ страна́* (ЧНЗ, 122).

А. Залізняк, аналізуючи староросійські пам'ятки, зазначає словоформу наз. мн. з флексійною акцентуацією: *страньї* (Зал., II, 48). Такий наголос у словах з рухомою акцентною парадигмою, на нашу думку, міг виникнути під впливом колишніх окситонованих іменників, що мали в праслов'янській мові колонний флексійний наголос. Цей наголос, як показує подальший розвиток східнослов'янських мов, не прижився на їхньому ґрунті, оскільки здавна у зв'язку з граматичною опозицією форм однини й множини в колишніх окситонованих іменників виникло нове, кореневе, наголошення форм множини за аналогією до форм з рухомим наголосом. Тому актуальна для аналізованого періоду флексійна акцентуація форми наз. мн. *страньї* в староросійській мові не витримала конкуренції з кореневою, що стала нормою для сучасної російської літературної мови: *страна́*, наз. мн. – *стра́ны* (ОСРЯ, 563). Актуальність флексійного наголосу у формах називного – знахідного множини для іменників жіночого роду *ā-основ для мови староросійського періоду підкреслює З. Веселовська: «У пам'ятках кінця XVI – початку XVIII століть іменники на -а, що належали до нерухомого типу з наголосом на закінченні, які тепер перейшли в тип з рухомим наголосом, у називному – знахідному множини ще зберігали в більшості випадків давнє місце наголосу на закінченні» [13, с. 23].

Інша ситуація з акцентуацією іменників типу *страна* була в староукраїнській мові. Форми однини, які в праслов'янський період характеризувалися флексійною акцентуацією, змінили її на кореневу: *стра́на, стра́ны, къ стра́нѣ, стра́ноу, стра́ною, о стра́нѣ* (Огієнко, 1926, 10), яка, на наш погляд, зумовлена впливом південнослов'янських мов. Тоді як у формах множини, зокрема в наз.-зн. мн., українські стародруки та діалекти фіксують переважно первинний кореневий наголос як у повноголосних, так і в неповноголосних формах: *сто́роны* (Філ., 8/1, 43/1 зв.; Тр., 61), *стра́ны* (К. Тр., 45), *стра́ны* (Ап. 1639, 48), *стра́ны* (Синопс. 1680, 5, 10, 17 зв., 34 зв.), *во стра́ны* (Кл., 145), *сто́рони* (Hankiewicz, 122; Hanusz, 376; Грам., 250), хоча деякі видання зазначають і флексійну акцентуацію: *страньї*

(Ап. 1630, 45 зв., 56), *страны́* (Служ. Стр., 186; Остр. Б., 108). Як вважає В. Скляренко, «флексивна акцентуація іменників *зима, игла ...* у формі називного – знахідного відмінків множини, яка в поодиноких випадках зустрічається в українських говорах (переважно в південно-західних), з'явилася, очевидно, під впливом тих первісно окситонованих іменників *ā-/jā-основ, що зберігають флексивне наголошення» [81, с. 67].

С. Пономаренко, досліджуючи львівське (1574 р.) та московське (1564 р.) видання Апостола, зазначає, що первісна коренева акцентуація відбита в московському виданні. «У львівському виданні, навпаки, представлена флексійна акцентуація, що, ... очевидно, викликано вирівнюванням наголосу за флексією в межах усієї словозмінної парадигми» [67, с. 140], що підтверджує тезу В. Скляренка про вплив окситонованих форм на акцентуацію іменників з колишньою рухомою а.п.

Таким чином, у староукраїнський період форма наз. мн. іменника *страна* мала варіантне наголошення. Проте перевага надавалася, за свідченням пам'яток, кореневому наголосу, який і зафіксовано в українському виданні «Граматики» 1619 р. Отже, це свідчить про відображення тогочасної української вимови.

Непохідний іменник *строка* в пам'ятках ужито у формі місц. одн. в українському виданні з наголосом на корені, у російському – на флексії: *в стрóуць* (Гр. См. 1619, 10) – *в строуць* (Гр. См. 1648, 46). Лексема, подібно до іменників *среда* і *страна*, належала до рухомої а.п. – *strokà [50, с. 43; 40, с. 138; 85, с. 100]. У формі місц. одн. вона характеризувалася двоскладовою висхідно-спадною інтонацією на флексії – *strocě.

Як зазначає В. Скляренко, «у формах називного, родового та місцевого відмінків однини більшість іменників ā-/jā-основ з рухомим наголосом досить послідовно зберігає в українській мові праслов'янську флексивну акцентуацію» [81, с. 48]. У староукраїнських пам'ятках форми зн. одн. іменників з рухомим наголосом мають, на відміну від усіх інших форм, кореневу акцентуацію: *стро́ку* (Бер., 261). Вплив цієї кореневої акцентуації

форми зн. одн. поширюється на форми місц. одн., де замість очікуваного флексійного маємо кореневий наголос: *в стрѡѣѣ*. Отже, коренева акцентуація аналізованого іменника є нетиповою, може бути пояснена як явище локальне чи книжне. Через брак прикладів цієї словоформи однозначно про це стверджувати не доводиться. Але незважаючи на це, простежується тенденція кореневого наголошення форми місц. одн. іменників з рухомим наголосом, це іменник *сре́да*.

2.2.2. Іменники *ї-основ

Іменник *часть* у пам'ятках ужито у формі род. мн. з кореневою акцентуацією в українському виданні та флексійною – у російському: *ча́стїй* (Гр. См. 1619, 9) – *ча́стїи* (Гр. См. 1648, 45), *ча́стїй* (Гр. См. 1619, 389) – *ча́стїей* (Гр. См. 1648, 380).

У праслов'янській мові цей іменник належав до рухомої а.п. – *čęstь [50, с. 94; 2, с. 93; 40, с. 138; 85, с. 124] та у формі род. мн. характеризувався двоскладовою висхідно-спадною інтонацією зі спадом тону на флексії – *čęstьjь. У Чудівському Новому Завіті спостерігаємо переважно форми однини з наголосом як на корені, так і на флексії: *ча́сть* (ЧНЗ, 118 зв.) – *ча́сть* (ЧНЗ, 93 зв.) *ча́сти* (род. одн.) (ЧНЗ, 75 зв., 126), *о́ части* (ЧНЗ, 131), *по части* (зн. мн.) (ЧНЗ, 9 зв., 20, 73). Українські стародруки відбивають кореневе наголошення аналізованої словоформи: *ча́сть*, *ча́стїй* (Служ. Стр., 65; К. Тр., 122, 146; Коп. Ом., 134 зв.; Гр. Зіз., 25; Синопс. 1678, 73), *до всѣхъ частей* (Рад., 997). Як стверджує З. Веселовська, в односкладових іменниках жіночого роду на приголосний у род. мн. наголос падав на закінчення, хоча й були вагання, тоді як «у розглянутих українських пам'ятках іменники на приголосний уживаються здебільшого з нерухомим наголосом на основі» [13, с. 30, 32]. Нерухомим наголосом на корені характеризується аналізована лексема і в західноукраїнських говорах: *ча́сти* (род.) (Грам., 257; Грінч., IV, 447). Отже, українська пам'ятка відбиває один із варіантних наголосів, що

виник під впливом форм множини з початковим наголосом у формах називного-знахідного та давального відмінків.

Похідний суфіксальний іменник *бо́лзнь* у пам'ятках трапляється у формі род. одн. в українському виданні з наголосом на корені, а в російському – з суфіксальною акцентуацією: *бо́лзни* (Гр. См. 1619, 471) – *бо́лзни* (Гр. См. 1648, 427). У праслов'янській мові аналізована лексема, утворена від дієслова **bojati se*, належала до рухомої а.п. – **bǫjaznъ* і характеризувалася короткою спадною інтонацією на корені. В українських стародруках засвідчено іменник з наголосом на корені: *бо́лзнь* (Єв., 16 зв.; Ап. 1639, 3; Бер., 115, 161; Єв., 31 зв.), *бо́лзни* (Єв., 16 зв., 19, 31 зв.; Коп. Ом., 15; Бер., 348; Гр. См. 1638, 98). У давньоруській пам'ятці Чудівському Новому Завіті наголос засвідчує акцентуацію, що відбита в російському виданні «Граматики»: *бо́лзнь* (ЧНЗ, 103, 118 зв.), *бо́лзни* (ЧНЗ, 118 зв.). Таке наголошення зберігається й у сучасних українській та російській мовах: *бо́лзнь, -ні* (Погр. ОС, 57; Погр., 40), *бо́лзнь, -и* (ОСРЯ, 51). Таким чином, засвідчена староукраїнськими пам'ятками коренева акцентуація відбиває тогочасну українську вимову, що зберігає первісність наголошення цієї лексеми та втрачає зв'язок з сучасною акцентуацією.

Іменник *кѡпѣль* з акцентними відмінностями в пам'ятках ужито у формі наз. одн. в українському виданні з наголосом на корені, у російському – на суфіксі: *кѡпѣль* (Гр. См. 1619, 119) – *кѡпѣль* (Гр. См. 1648, 121). У праслов'янській мові аналізована лексема, утворена від дієслова **kǫpati*, **kǫrjetъ* (*купати*) [82, с. 637], належала до баритонованої а.п. з рецесивним кореневим наголосом – **kǫrěľ* (*купання*) [85, с. 246; 82, с. 637, 639]. Такі іменники досить послідовно зберігають в українській мові пізньопраслов'янську кореневу акцентуацію.

І. Огієнко вважає, що українські стародруки засвідчують наголос на першому складі: *ко́пѣль* [65, с. 10], *кѡпѣль* [61, с. 212], що зафіксовано у «Словничку давніх українських наголосів», написаному на основі двох Службеників – стрятинського 1604 р. і київського 1629 р. та в інших

староукраїнських пам'ятках: *коу́нѣль*, *кѡнѣль* (Служ. Стр., 426), а також *ку́пель* (Бар., 25 зв., 30 зв.).

Суфіксальна акцентуація російського видання «Граматики» засвідчена Чудівським Новим Завітом: *коу́нѣль* (ЧНЗ, 43 зв.), *на купѣли* (ЧНЗ, 43). Л. Булаховський, у свою чергу, підтверджує, що іменники з колишнім редукованим голосним формальної частини слова, хоча б і не твірної, який передує плавному приголосному, і з кінцевим наголосом зазвичай зберігають наголос на останньому складі [5, с. 429].

Отже, первісна коренева акцентуація, засвідчена в українському виданні «Граматики» відбиває тогочасну староукраїнську вимову, більше того, успадковану сучасною українською мовою: *ку́пель* (Грінч. II, 327; УРС II, 417; СУМ IV, 403; УЛВН, 301), *ку́пель* (Б.-Н., 200), тоді як давньоруський суфіксальний наголос успадковано сучасною російською мовою: *купѣль* (ОСРЯ, 232).

Іменник *совѣсть* у пам'ятках з акцентними відмінностями спостерігаємо у формі род. одн. В українському виданні наголос припадає на корінь, у російському – на префікс: *совѣсти* (Гр. См. 1619, 397) – *совѣсти* (Гр. См. 1648, 286 зв.). Аналізована лексема належала до іменників з первісно короткісними префіксами. Такі іменникові лексеми праслов'янського походження, як свідчить В. Скляренко, переважно характеризувалися префіксальною акцентуацією [81, с. 569]. Проте початково первісно короткісні префікси були ненаголошеними. Як зазначає В. Скляренко, «якщо іменний префікс був первісно короткісним, то в праслов'янській мові через свою короткість він не міг бути наголошеним, і наголос припадав на наступний, кореневий склад, який отримував другий компонент двоскладової висхідно-спадної інтонації – *s'vǫvěstь» [85, с. 296]. У пізньопраслов'янській мові після скорочення довгих голосних, як вважає вчений, «короткісний префікс уже міг бути наголошеним, він отримує динамічний наголос» [85, с. 297], тому *s'vǫvěstь → *s'ověstь – двоскладова висхідно-спадна інтонація трансформувалася в іктус. У староукраїнській мові аналізоване слово було

омонімом, а наголос виступав засобом диференціації лексичного значення. Так, у «Лексиконі» П. Беринди з префіксальним наголосом засвідчено іменник зі значенням ‘сумнів’: *сѡвѣсть* (Бер., 229) і *сѡвѣсть* (Бер., 243), а з кореневим – зі значенням ‘відати, знати’: *совѣсть* (Бер., 229) і *сѡвѣсть* (Бер., 243). Те саме фіксує і «Лексис» Л. Зизанія: *сѡвѣсть* і *сѡвѣсть* (Зіз. Л., 78). Учений пояснює причини розбіжностей у наголошенні словоформи тим, що «іменники з наголошеним префіксом *сѡ-* втратили префіксальний наголос ще в давньоруський період у зв’язку з занепадом редукованих у слабкій позиції» [81, с. 621]. Тому, цілком можливо, що староукраїнське видання «Граматики» (1619 р.) відбиває один із двох тогочасних наголосів, тоді як російське видання (1648 р.) – інший, що зберігається й у сучасній українській та російській мовах: *сѡвѣсть* (Желех., 892; Hanusz, 374), *сѡвѣсть*, род. *сѡвѣсти* (Грам., 259; Грінч., IV, 164), *сѡвѣсть*, род. *сѡвѣсти* (УРС, V, 402; УЛВН, 614; Погр. ОС, 533; Погр., 503), *сѡвѣсть* (ОСРЯ, 544).

2.2.3. Іменники **ŭ*-основ

Акцентні відмінності спостерігаються і в іменниках **ŭ*-основи. В. Скляренко зазначає: «Реконструкція праслов’янської акцентуації іменників **ŭ*-основ викликає великі труднощі, оскільки ця група іменників не збереглася в сучасних слов’янських мовах, а злилися з іменниками *ā*- або *ī*-основ жіночого роду [85, с. 135].

Іменник *любы*, який трапляється в пам’ятках, у формі наз. одн. має кореневий наголос в українському виданні «Граматики» та флексійний – у московському: *любы* (Гр. См. 1619, 121) – *любы* (Гр. См. 1648, 122). У пізньопраслов’янській мові аналізована лексема належала до окситонованої а.п. – **l’ŭbŭ* [50, с. 101–102; 2, с. 79; 34, с. 76, 187; 85, с. 136; 81, с. 313]. В. Скляренко вказує на те, що у зв’язку з частішим використанням форми зн. одн. (*любовь*) лексема *любы* була поступово витіснена. «Під впливом суфіксальної акцентуації форм знахідного та орудного відмінків однини інші відмінкові форми однини змінювали початкову акцентуацію на флексивну»

[81, с. 316]. Цей процес підтверджений у Чудівському Новому Завіті: *любы* (наз. одн.) (ЧНЗ 13, 50 зв., 85, 89, 90 – 4 рази, 91, 101, 106, 113 зв. – 6 разів, 115 зв., 118, 127 зв., 128, 134 зв., 161, 161 зв.), *любовь* (зн. одн.) (ЧНЗ, 113 зв., 126 зв., 138), *любовь* (ЧНЗ, 131 зв.), *любовь* (ЧНЗ, 131 зв.) – *любовь* (ЧНЗ, 89 зв., 117, 128), *любы* (ЧНЗ, 90 – двічі, 92). Українські стародруки підтверджують зафіксовану кореневу акцентуацію: *любы* (Служ. Стр., 283; Гал., 106, 108, 229 зв.; Бар., 117, 168, 197, 198 зв., 233 зв., 236 зв., 237, 384; Тупт., 42), *любовь* (Служ. Стр., 61, 143, 327. 338, 559), *любови*, *въ любови* (Служ. Стр., 261, 390), проте й *любы* (Служ. Стр., 305), *любовь* (Гр. Зіз., 43 зв., Остр. зб., 207 зв., Бер., 193, 206, 207). І. Огієнко зазначає: «Як і іменники чоловічого роду, іменники *любы*, *любовь*, *любови*, *въ любови* мають наголос на корені» [65, с. 10]. Суфіксальну акцентуацію засвідчують і сучасні орфоепічні словники української та російської мов: *любов* (Погр. ОС, 316; Погр., 272), *любовь* (ОСРЯ, 245). Напевно, такий тип наголошення зумовив вирівнювання наголосу в межах словозмінної парадигми. Для аналізованого слова в староукраїнський період характерним був варіантний наголос, хоча перевага надавалася кореневому, який і засвідчує українське видання «Граматики» М. Смотрицького. Як бачимо, розвиток нового суфіксального наголосу зумовлений в українській та російській мовах трансформацією безсуфіксної праслов'янської форми – *l'ubŭ в суфіксальну – *любов*.

Спільнокореневий префіксальний іменник *прелюбы* в пам'ятках з акцентними відмінностями спостерігаємо у формі наз. одн. В українському виданні з наголосом на корені, у російському – на флексії: *прелюбы* (Гр. См. 1619, 417) – *прелюбы* (Гр. См. 1648, 297). Аналізований іменник відрізняється від лексеми *любы* лише наявністю префікса, проте акцентуація відповідає попередній словоформі. Первісна акцентуація, яку відбиває й давньоруська пам'ятка: *прелюбы дѣ* (ЧНЗ, 11), змінена на кореневу. Л. Булаховський зазначає, що іменник *любы* первісно мав кореневий склад з циркумфлексованим голосним та отримав наголос зі зн. одн. [5, с. 435].

Отже, наголос аналізованих словоформ цілковито відбиває тогочасну староукраїнську вимову.

Іменник *свекры* з акцентними відмінностями в «Граматиці» вживається у формі наз. одн. в українському виданні з кореневим наголосом, тоді як у російському – з флексійним: *свѣкры* (Гр. См. 1619, 121) – *свекры* (Гр. См. 1648, 122). В. Скляренко зазначає, що аналізований іменник належав до рухомої а.п. з односкладовою висхідно-спадною інтонацією на флексії – *svekrŭ [49, с. 148; 34, с. 26; 85, с. 136]. У давньоруській мові, на думку вченого, акцентуація вирівнювалась за наголосом форми знахідного відмінка однини іменника, яка зберігала первісний початковий наголос [81, с. 321]. Українські стародруки підтверджують нову суфіксальну акцентуацію такими прикладами: *свѣкра: свекрѡвъ* (Бер., 111), *свекрѡв* (Бер., 214). Староукраїнський кореневий наголос був замінений суфіксальною акцентуацією під впливом кінцевонаголошених форм однини: *свекрѡвъ, свекруха* (Б.-Н., 322). Таким чином, кореневий наголос українського видання «Граматика» – відбиття староукраїнської «живої» вимови.

2.2.4. Іменники *r-основ

Акцентні відмінності іменників *r-основ у пам'ятках репрезентовані парою наголошених словоформ лексеми *мати* у дав. мн. без прийменника. Українське видання «Граматика» М. Смотрицького фіксує кореневу акцентуацію, проте російське – флексійну: *мáтеремъ* (Гр. См. 1619, 121) – *матерѣмъ* (Гр. См. 1648, 121 зв.). У пізньопраслов'янській мові іменник належав до баритонованої а.п. з динамічним наголосом на початковому складі – *m'ati [104, с. 91; 100, с. 99; 49, с. 154; 50, с. 103; 34, с. 214; 83, с. 205; 40, с. 133; 85, с. 134], у формі дав. мн. – *m'atergъmъ [81, с. 310]. Первинною є коренева акцентуація, яка зберігається в усій словозмінній парадигмі в українській пам'ятці. Крім того, у переважній кількості староукраїнських пам'яток, у т.ч. у «Граматиці» Л. Зизанія, подане таке наголошення відмінкових форм одн.: *мáти, мáтере, мáтери, мáтерію, мáтеръ, мáти;*

відмінкових форм дв.: *ма́тера*, *ма́терію*, *ма́терема*, *ма́тера*; та мн.: *ма́тери*, *ма́тере* и *ма́терій*, *ма́тремъ* и *ма́терах*, *ма́терми*, *ма́тери*, *ма́тери* (Гр. Зіз., 40 зв., 41).

Іменна лексема *ма́теремъ* і в українських діалектах послідовно зберігає первісну кореневу акцентуацію форм множини: *ма́тьірям* (Ogonowski, 126, 127), *ма́тер'ем*, *ма́терям*, *ма́тьірям* (Верхратський 1900, 70; Верхратський 1899, 70), *ма́тѣрам*, *ма́тѣром* (Брох, 93), *ма́терем* (Кобилянський, 49). Такий тип наголошення підтверджують поліські говірки: *ма́тер*, *ма́тір* (тільки у формі наз. одн.), мн. *ма́терки*, рідше *ма́мдзя*, *ма́мойка*, *ма́мка*, *ма́моха* (Аркушин, 303).

В. Винницький також говорить про кореневе наголошення лексеми у формах однини, і флексійне – у множині. Це залежить від злиття систем формотворення іменників *г-основи з іменниками жің. р. *ā-/*jā- та основ *ї-основ. «Якщо згаданий іменник злився у множині з основами на *ā-/*jā-, то в багатьох таких говорах він набув флексійної акцентуації форм множини, що сталося внаслідок дії тенденції до акцентуаційного протиставлення форм однини та множини в іменниках *ā-/*jā-основ» [18, с. 97]. Тому в джерелах ХІХ ст. аналізований іменник у парадигмі множини має різне наголошення [83, с. 206–207].

В. Винницький стверджує, що поети ХІХ та ХХ ст. послідовно вживають словоформи множини з флексійним наголошенням [22, с. 182]: *А матері́ на нас дивились* (Шевч. II, 229); *Я бачив сльози на очах щасливих матері́в* (Рил. II, 239). Словники сучасної української мови фіксують наголос на кореневому голосному у формах однини іменника: *ма́ти*, *ма́тері*, так само, як і двоїни: *дві (обі́дві) ма́тері* (Погр., 279; Погр. ОС, 326), проте мн. характеризується флексійним наголошенням: *матері́, -рі́в, -ря́м*. Що ж стосується російського наголошення, то словники вказують не тільки на кореневу (у формах одн. та наз. мн.), але й на флексійну акцентуацію (непрямі відм. мн.): *ма́ть, ма́тери*, мн.: *ма́тери, матерей́* (ОСРЯ, 252).

А. Залізняк указує, що іменник *мати* належить до баритонованої акцентної парадигми, хоча вже в пам'ятках XVI–XVII ст., порівняно з давнішим наголосом, має рухому парадигму: *к мáтера^м* (Великий, 153).

Отже, українське видання «Граматики», відбиваючи первісну кореневу акцентуацію, засвідчує тогочасну староукраїнську вимову, яка послідовно підтверджується іншими українськими стародруками аналізованого періоду.

2.3. Акцентні відмінності іменників чоловічого роду

2.3.1. Іменники **ѡ*-/**јѡ*-основ

Словоформи, об'єднані спільним формантом *-анин-*, формують цілу групу іменників чол. р. на позначення особи за місцем проживання: *вилнанинъ*, *корїнѡанинъ*, *лвованинъ*, *парѡанинъ*, *персанинъ*, *римланинъ*. В українському виданні пам'ятки послідовно в усіх формах (найбільш уживана форма наз. одн.) спостерігаємо суфіксальне наголошення, тоді як у російському виданні – кореневе:

вилнанинъ (Гр. См. 1619, 107) – *вілнанинъ* (Гр. См. 1648, 117 зв.);

корїнѡанинъ (Гр. См. 1619, 107) – *корїнѡанинъ* (Гр. См. 1648, 117 зв.);

лвованинъ (Гр. См. 1619, 107) – *льво́ванинъ* (Гр. См. 1648, 117 зв.);

парѡанинъ (Гр. См. 1619, 107) – *па́рѡанинъ* (Гр. См. 1648, 117 зв.);

персанинъ (Гр. См. 1619, 107) – *пе́рсанинъ* (Гр. См. 1648, 117 зв.);

римланинъ (Гр. См. 1619, 106) – *рі́мланинъ* (Гр. См. 1648, 117).

Деякі лексеми презентують цілу парадигму акцентних відмінностей, наприклад, останній у списку іменник *римланинъ*:

римлани́на (Гр. См. 1619, 106) – *рі́мланина* (Гр. См. 1648, 117) – род. одн.;

римлани́нѡ (Гр. См. 1619, 106) – *рі́мланинѡ* (Гр. См. 1648, 117) – дав. одн.;

римлани́на (Гр. См. 1619, 106) – *рі́мланина* (Гр. См. 1648, 117) – зн. одн.;

римлани́но^{mb} (Гр. См. 1619, 106) – *ри́мланиномъ* (Гр. См. 1648, 117) – ор. одн.;

римлани́нѣ (Гр. См. 1619, 106) – *ри́мланинѣ* (Гр. См. 1648, 117) – місц. одн.;

римлани́не (Гр. См. 1619, 106) – *ри́мланине* (Гр. См. 1648, 117) – кл. одн.;
римла́не (Гр. См. 1619, 106) – *ри́млане* (Гр. См. 1648, 118) – наз. мн.;
римла́нъ (Гр. См. 1619, 107) – *ри́мланъ* (Гр. См. 1648, 118) – род. мн.;
римла́номъ (Гр. См. 1619, 107) – *ри́мланомъ* (Гр. См. 1648, 118) – дав. мн.;

римла́ны (Гр. См. 1619, 107) – *ри́мланы* (Гр. См. 1648, 118) – ор. мн.;
римла́нехъ (Гр. См. 1619, 107) – *ри́мланѣхъ* (Гр. См. 1648, 118) – місц. мн.;

ѡримла́не (Гр. См. 1619, 107) – *ѡри́млане* (Гр. См. 1648, 118) – кл. мн.;
римлани́на (Гр. См. 1619, 106) – *ри́мланина* (Гр. См. 1648, 117) – наз.-зн.-кл., дв.;

римлани́нѣ (Гр. См. 1619, 106) – *ри́мланинѣ* (Гр. См. 1648, 117) – род.-місц. дв.;

римлани́нома (Гр. См. 1619, 106) – *ри́мланинома* (Гр. См. 1648, 117) – дав.-ор. дв.;

римлани́нама (Гр. См. 1619, 106) – *ри́мланинама* (Гр. См. 1648, 117) – дав.-ор. дв.

Українські стародруки фіксують суфіксальне наголошення голосного *-и-*, тоді як у формах множини наголос унаслідок уічення основи переміщується на суфіксальне *-а-(-я-)/а:* *с^b Римла́ны* (Синопс. 1680, 12), *Римла́неже* (Синопс. 1680, 12), *римла́нинъ* (Ап. 1639, 19), *Римла́нъ* (Синопс. 1680, 12), *рымла́номъ* (Гал. Ск., 6 зв.), *до Римла́нъ* (Синопс. 1680, 12), *римляні́нъ* (Рад., 52), *рымля́не* (Рад., 46), *рымля́номъ* (Гал. Ск., 6 зв.). У «Словничку давніх українських наголосів», що відбиває суто українські наголоси, подано такий приклад: *къ Римля́номъ* [61, с. 212]. І. Огієнко, досліджуючи український наголос Службника 1604 р., зазначає, що ці

іменники, що мають словотвірні форманти *-áтель, -éнный, -анін, -янін, -ітель, -óвник*, у переважній більшості українських стародруків при словозміні мають сталий наголос на тому самому складі: *римлани́нь, къ римла́номъ, оутѣши́тель, оутѣши́телю* [65, с. 10], *римла́не, римла́номъ* (Служ. Стр., 94), *ри́млане, ри́мланомъ, поруч: к ри́мла́номъ* (Служ. Стр., 240).

З. Веселовська підтверджує факт, що «в українських пам'ятках наголос у цій групі іменників переважно буває на суфіксальному голосному *-и-*» [13, с. 42]. В. Винницький зараховує такі іменники до акцентного типу С. Ця група слів має нерухомий суфіксальний наголос у всіх відмінкових формах однини і множини. Проте така акцентуація не усталилася в сучасній українській літературній мові. Суфіксальний наголос не є первісним. Рецесія наголосу, на думку дослідника, відбулася до кінця XVIII ст.: відтягнення наголосу пройшло під впливом форм множини цих же іменників, які первісно мали саме таке наголошування [22, с. 114].

Оскільки такий наголос зафіксовано в усіх без винятку формах, можемо стверджувати, що він є традиційним для аналізованих словоформ в українській мові початку XVII ст. та відбиває «живу» тогочасну вимову.

Як уже було згадано вище, віддієслівні іменники зі словотвірним формантом *-тель* також сформували групу словоформ (наз., зн. одн.) з типовими акцентними відмінностями: *зацѣлѣ́тель, избави́тель, оутѣши́тель*. В українському виданні пам'ятки їм властива суфіксальна акцентуація, тоді як у російському – коренева:

зацѣлѣ́тѣла (Гр. См. 1619, 442) – *зацѣлѣ́тѣла* (Гр. См. 1648, 410 зв.) – зн. одн.;

избави́тель (Гр. См. 1619, 396) – *изба́витель* (Гр. См. 1648, 285) – наз. одн.;

оутѣши́тель (Гр. См. 1619, 127, 396) – *оутѣши́тель* (Гр. См. 1648, 123 зв., 285) – наз. одн.

Українські стародруки засвідчують варіантну акцентуацію: *избави́тель* (Служ. Стр., 322), *избави́тѣла* (Служ. Стр., 49), *изба́вительла* (Служ. Стр., 205),

защититель (Служ. Стр., 558) [65, с. 10], *защититель* (Служ. Стр., 119), *защитителю* (ІФАЗб., 37), *оутѣшитель* (Служ. Стр., 192), *оутѣшителю* (Служ. Стр., 55)/*оутѣшителю* (Служ. Стр., 210) [65, с. 10]. У «Словничку давніх українських наголосів» І. Огієнка наголос припадає на суфікс: *избавитель*, *оутѣшитель* [61, с. 212]. З. Веселовська зауважує, що іменники з суфіксом *-тель* в українських пам'ятках вживаються з наголосом перед цим суфіксом [13, с. 47]. Як зазначає І. Огієнко, який досліджував наголошення слів в українському виданні Службника 1604 р., «суфіксальні іменникові утворення мають нерухомий наголос на дієслівному суфіксі: *защититель*, *избавитель*, *очиститель*, *оутѣшитель*» [65, с. 10]. Отже, наголос на віддієслівному суфіксі аналізованої лексеми можна пояснити, імовірно, впливом іменника *защитникъ*, що в українських пам'ятках до ХХ ст. траплявся з подібним наголосом: *защитникъ* (Бер., 76; ЧНЗ, 93 зв.). Можна припустити, що такій групі іменників притаманний варіантний наголос. Очевидно, у давньоруській та староукраїнській мовах відбувалася акцентна конкуренція в словах цього словотвірного типу, де більш давній кореневий наголос був витіснений новим суфіксальним.

Ще один віддієслівний іменник з акцентними відмінностями в «Граматичі» М. Смотрицького на позначення особи за родом діяльності, утворений за допомогою суфікса *-ник-*: *клеветникъ*. У пам'ятках трапляється у формі наз. одн. та в українському виданні з наголосом на корені, тоді як у російському з наголошеним суфіксом: *клеветникъ* (Гр. См. 1619, 491) – *клеветникъ* (Гр. См. 1648, 240). В. Винницький вказує, що в українській мові «більшість іменників із суфіксом *-ник-* уживаються з акцентованим коренем», найчастіше це назви осіб за характером діяльності: *бáнник*, *вѣршник*, *кíнник*, *решітник* [22, с. 110]. У «Словничку давніх українських наголосів» І. Огієнка відбито кореневу акцентуацію: *клеветникъ* [61, с. 212]. Про таку групу слів пише й З. Веселовська, зазначаючи, що в українських пам'ятках слова на *-ник* відзначені з наголосом на основі. Проте спостерігається певна «нестійкість» наголосу [13, с. 46]. Чудівський Новий

Завіт відбиває також кореневу акцентуацію: *клеветник* (ЧНЗ, 154). Отже, кореневу акцентуацію можна визначити як таку, що відповідає тогочасній староукраїнській вимові, а переміщення наголосу на кінцевий склад – тенденцією наголошування імен, які означають осіб.

З акцентними відмінностями виділено групу іменників, утворених за допомогою суфікса *-ець*: *конець*, *отець* і *творець*. Лексему *отець* ужито у формі наз., род. дв., а *конець* у формі місц. мн. з кореневим наголосом в українському виданні та флексійним – у російському: *отца* (Гр. См. 1619, 95) – *отца̀* (Гр. См. 1648, 111); *отцѣ* (Гр. См. 1619, 95) – *отцѣ́* (Гр. См. 1648, 111); *вѣ́ ко́нцѣхъ* (Гр. См. 1619, 483) – *вконцѣ́хъ* (Гр. См. 1648, 335 зв.). Іменник *творець* у формі наз. одн. з кореневим наголосом в українському виданні «Граматики» та суфіксальним – у російському: *творець* (Гр. См. 1619, 101) – *творѣць* (Гр. См. 1648, 114).

У праслов'янській мові іменникам *конець* і *отець* була властива баритонована а.п. – *копѣсь [51, с. 47–48; 85, с. 226; 33, с. 188], і окситонована а.п. – іменнику *отѣсь [34, с. 171; 85, с. 106] з двоскладовою висхідно-спадною інтонацією з іктусом на флексії у формі род. дв. – *копѣсѣхъ, *отѣса, *отѣси.

Українські стародруки та діалекти засвідчують кореневу акцентуацію всієї словозмінної парадигми аналізованих лексем: *оца* (Рад. В., 90; Синопс. 1680, 79 зв.), *отца* (Адєльф., 25 зв.), *оцѣмъ* (Синопс. 1680, 65), *оцѣ* (Рад. В., 87), *ѡцѣ* (Єв., 13), *творець*, *творца* (Служ. Стр., 158), *творцѣ* (Служ. Стр., 218), *твѡрца* (Синопс. 1680, 30), *творѣи* (Бер. В., 5 зв., 6 зв.), *творець* (Адєльф., 50 зв.; Бер. В., 14), *творцѣ своѣмѣ* (Бер. В., 6), *творца* (См. Кл., 1; Бер. В., 11 зв.; Синопс. 1680, 3), *творца своѣго* (См. Кл., 1, 16 зв.), *творцѣмъ* (Бер. В., 5 зв.), *творци своѣмѣ* (Ап. 1639, 6), *ѡ творцѣвѣ* (Адєльф., 149 зв.), *конець*, *ѡ конець*, *до конець*, *конецѣмъ* [65, с. 9], *конець* (Служ. Стр., 176, 292, 303; Зиз. С., 53, 71; Отпис., 8/2; Єв., 21 зв., 37; Тр., 3/4; Бер., 176, 301; Волк.,

98; Євх., 3/1 зв., Кл., 196), *ѿ кóнець* (Служ. Стр., 314), *до кóнець* (Служ. Стр., 314), *кóнецьмь* (Служ. Стр., 455).

І. Огієнко подає приклад кореневого наголосу: *кóнца* з венеціанського видання друкаря Пахомія 1519 р. «*Псалтирь и Часословець*» [61, с. 201] та з Псалтиря 1495 р., який надрукований ченцем Макарієм у Цетині: *кóнець* [61, с. 203]. В. Винницький стверджує, що від XVI ст. і до сьогодні «значна частина іменників із суфіксом *-ець* в українській мові виступає з кореневим акцентуванням» [22, с. 109].

Як зазначає В. Складенко, на ґрунті давньоруської мови в баритонованих іменниках з наголошеним суфіксом *-ьсь* наголос перемістився з редукованого голосного суфікса на попередній склад. Процес витіснення кореневої акцентуації флективною в іменниках цього типу завершився повним злиттям у відмінкових формах однини баритонованих іменників з наголошеним суфіксом *-ьсь* і окситонованих іменників із суфіксом *-ьсь* [81, с. 400–401]. Цей процес відбивають такі зміни позиції наголосу: *конѣць* (Коп. Ом., 26 зв.; Ап. 1639, 12 зв.), *въ конѣць* (Ап. 1639, 14; Єв., 2), *на конѣць*^в (Бер. В., 7 зв.), *отѣць* (Зіз. Л., 23, 69; Отпис., 5/2, 5/3; Кл. Остр., 218 – двічі; Єв., 9 – двічі, 9 зв., 7 зв.; Сак., 43; Бер., 35, 152; Льв., 239; Рад. Сл., 29 – двічі), *отѣць* (Рад. Сл., 25 – двічі) тощо. Таким чином, українське видання «Граматики» відбиває новий кореневий наголос іменника *отець* і давню вимову іменника *конець*.

Іменник *грѣхъ* ужито в пам'ятках у формах наз.-зн.-кл. і род.-місц. дв. в українському виданні з наголосом на корені, у російському – на флексії:

грѣха (Гр. См. 1619, 94) – *грѣхà* (Гр. См. 1648, 110 зв.) – наз.-зн.-кл. дв.;

грѣхѹ (Гр. См. 1619, 94) – *грѣхоу* (Гр. См. 1648, 110 зв.) – род.-місц. дв.

У праслов'янській мові аналізованому іменнику була властива окситонована а.п. – *grěxъ [50, с. 112; 2, с. 78; 5, с. 263, 402; 34, с. 187; 40, с. 134; 85, с. 105] з двоскладовою висхідно-спадною інтонацією з іктусом на флексії, яка збереглася і у формі наз.-зн. двоїни – *grěxà, і змінювалася на динамічний початковий у род.-місц. дв. – gr'ěxū.

Як зазначає І. Огієнко, велика кількість іменників чоловічого роду мають наголос на кореневій морфемі, це наголошення залишається в західноукраїнських говорах, які фіксують давній український наголос: *грѣхъ*, *мн. грѣховъ, грѣхомъ* [65, с. 9]. Деякі форми аналізованого іменника в українських пам'ятках також зберігають кореневий наголос: *грѣхи* (Єв., 23 зв.), *грѣховъ* (Служ. Стр., 103, 300, 301, 441), *грѣхомъ* (Служ. Стр., 461), *грѣхъ* (ІФ, 24 зв.; Коп. Ом., 5; Рад. В., 21), *пред грѣхъ* (Бер. В., 10 зв.). Проте деякі, що презентують цілу парадигму, зберігають первісну акцентуацію: *грѣхи* (ІФ, 26; Гал. Ск., 6; Єв., 10 зв.; Зиз. С., 10 зв.; Коп. Ом., 17, 28; Рад. В., 38 зв.), *грѣховъ* (Служ. Стр., 68, 71, 107, 156, 197, 257, 304, 452; Коп. Ом., 9; Рад. В., 10, 37 зв.; Гал. Ск., 33;), *ѿ грѣхивъ* (Коп. Ом., 17 зв.), *за грѣхи* (Коп. Ом., 3; Рад. В., 21, 68, 68 зв., 103), *грѣсѣхъ* (Рад. В., 33), *грѣхами* (Єв., 26 зв.) *въ грѣхахъ* (Коп. Ом., 9 зв.; Єв., 17). Щодо форм двоїни, то в наз.-зн. згаданий іменник, як зазначає В. Складенко, має первісний флективний наголос, а в род.-місц. давній кореневий змінюється на флективний. Це сталося, очевидно, під впливом інших форм двоїни та відмінкових форм множини [81, с. 131]. На жаль, не збереглося великої кількості прикладів форм двоїни, вони поступово були витіснені формами множини при числівниках *два, три, чотири*. В. Складенко пише, що окситоновані іменники в згаданих сполученнях отримали переважно флективний наголос у говорах: *два грѣхи* (Гал., 79), *три грѣхи* (Гал., 79), *четыры грѣхи* (Рад., 85) [81, с. 132]. Тому можемо стверджувати, що в наз.-зн.-кл. дв. наголос аналізованого іменника в українському виданні свідчить про особливу тогочасну вимову, яка не відбиває первісність наголошення та не зберігається й у сучасній українській мові, а в род.-місц. дв. наголос відбиває давню вимову.

Іменник *врачь* з акцентними відмінностями в пам'ятках ужито у формах *врачю* (Гр. См. 1619, 143) – *врачю* (Гр. См. 1648, 131) – кл. одн.; *врачми* (Гр. См. 1619, 144) – *врачми* (Гр. См. 1648, 131 зв.) – ор. мн.; *врачехъ* (Гр. См. 1619, 144) – *врачѣхъ* (Гр. См. 1648, 131 зв.) – род. мн.;

врачи (Гр. См. 1619, 144) – *врачи* (Гр. См. 1648, 131 зв.) – кл. мн.;

врачєма (Гр. См. 1619, 144) – *врачєма* (Гр. См. 1648, 131) – дав. дв.

В українських пам'ятках односкладові іменні лексеми у формі кличного відмінка часто мають наголос на коріннім складі і характеризуються короткою спадною інтонацією на початковому складі: *в'рачѣ* [65, с. 10] так само, як й інші форми: *в'рачѣ, в'рача*; мн. *в'рачєвъ* [65, с. 9], *в'рачѣ, в'рача, ѿ в'рачю* (Служ. Стр., 179, 362), напротивагу російський наголос – *врача̀; в'рачоу* (Служ. Стр., 529), *врачєвъ* (Служ. Стр., 33), але *врача̀, врачѣ, врачєви* (Рад. В., 53). Отже, незважаючи на варіантність наголосу, коренева акцентуація об'єктивно відбиває староукраїнську вимову.

Іменник *плодь* у пам'ятках ужито у формі род. одн. з кореневим наголосом в українському виданні та флексійним – у російському: *плóда* (Гр. См. 1619, 458) – *плòда* (Гр. См. 1648, 320). У праслов'янській мові аналізованому іменнику була властива рухома а.п. – **plòdъ* і характеризувався короткою спадною інтонацією [104, с. 71; 49, с. 143; 50, с. 183; 2, с. 91–92; 40, с. 134; 33, с. 113; 85, с. 110] з кореневим наголосом, як і у формі род. одн. – **plòda*. Українські стародруки, діалектологічні праці, твори українських письменників та словники сучасної української мови засвідчують варіантне наголошення форм род. одн. з наголосом як на корені, так і на флексії: *плóда* (Огієнко, 1926, 9), *плóда* (Служ. Стр., 301, 473; Остр. Б., 6, 87, 91 зв., 238, 251 зв.; Гал., 82; Бар., 3, 53 зв., 59 зв. – двічі, 152, 176, 253 – двічі, 285 зв., 305 зв. – двічі, 338 зв., 440 зв., 444 зв., 449; Рад., 25, 497; Тупт., 42), *плóду* (Єв., 210 зв., 273 зв.; Гал., 49 зв., 198, 198 зв.; Рад., 26, 124, 138, 894; Кл., 66, 67; Желех., 659; Hanusz, 330; Грінч., III, 196; Грам., 222; Франко, X, 13, 139, 385, XI, 344, XIII, 128; УЛВН, 460). У ряді українських говорів та в деяких українських стародруках спостерігаємо наголошену флексію: *плòда́* (Остр. Б., 13 зв., 58), *от плòда́* (Остр. Б., 2, 21, 59, 69, 92). Флексію -у в род. одн. іменники **ѡ*-основ набули під впливом **ѣ*-основ; але й іменники **ѣ*-основ у род. одн. у праслов'янській мові характеризувалися спадною (короткою або довгою) інтонацією на початковому складі, як і

іменники *ǫ-основ: *bǫgь – *bǫga, *gǫdь – *gǫda, *blǫdь – *blǫda, *zǫbь – *zǫba та *bǫrь – *bǫru, *dǫmь – *dǫmu, *rǫgь – *rǫgu, *žǫgь – *žǫgu. Тому староукраїнські пам'ятки зберігають давню пізньопраслов'янську акцентуацію, варіантні словоформи род. одн. іменника *плодь* з наголосом на корені. Як зазначає В. Винницький, «на ґрунті української мови кореневе наголошування іменника *плід* первісне. З таким наголосом в однині він виступає аж до першої половини ХХ ст.» [22, с. 61]. Отже, українське видання пам'ятки відбиває первісний наголос аналізованої словоформи та «живу» староукраїнську вимову.

Іменник *гробь* у пам'ятках ужито з прийменником *на* у формі зн. одн. з кореневим наголосом в українському виданні та прийменниково-префіксальним – у російському: *нагробь* (Гр. См. 1619, 463) – *нагробь* (Гр. См. 1648, 323). Щодо первісної акцентуації в праслов'янській мові в сучасній словянській акцентології немає одностайності: дослідники вважають, що згаданий іменник міг належати як до а.п. *b*, так і до а.п. *c*. Якщо взяти до уваги, що лексема *grobь належала у праслов'янській мові до окситонованої а.п., то вона характеризувалася висхідно-спадною інтонацією з іктусом на флексії [49, с. 135; 50, с. 112; 5, с. 479; 34, с. 177], й у зн. одн. мала таку ж флексійну акцентуацію – *grobь, а якщо до рухомої а.п., то характеризувався короткою спадною інтонацією на початковому складі – *grǫbь [104, с. 73; 100, с. 51, 92; 49, с. 135; 85, с. 108] й у зн. одн. – *grǫbь. Як бачимо, у праслов'янській мові для аналізованої словоформи зн. одн. іменника *ǫ-основи реконструюється варіантна акцентуація – флексійна (а.п. *b*) і коренева (а.п. *c*). Деякі староукраїнські пам'ятки фіксують наголос і на корені, і на прийменнику, наприклад: *на гробь* (Коп. Ом., 3 зв.). Крім того, переміщення наголосу на прийменник можливе було лише в словоформах, що належали до рухомої а.п. У праці «Перенос ударения на проклитики в старовеликорусском» академік А. Залізник пише: «У XV–XVII ст. ... зберігають здатність приймати на себе наголос лише прийменники й частка *не* ... морфологічна сфера, де механізм відтягування наголосу в цю добу

майже повністю зберігає актуальність, – це сполучення прийменників з іменниками... Аналіз матеріалу, що для більшості вивчених нами пам'яток нормою тут є збереження старого наголосу, тобто наголосу на прийменникові, якщо словоформа є енкліноменом. Відповідно, при описі цих пам'яток заслуговують на підвищену увагу одиничні приклади на кшталт: *без мужа, о міръ, на гробъ, над до́момъ*, тоді як численні приклади типу *бѣз мужа, о мирѣ, на гробѣ, над домо́мъ* ... для аналізованого періоду цілком стандартні» [41, с. 117–118]. За спостереженнями В. Складенка, прийменникові форми непрямих відмінків іменника *гриб (гробъ)*, у т.ч. й род. одн., у староукраїнських пам'ятках уживаються з кореневим наголосом: *до гроба, от гроба, до гробу, над гробом* тощо, тоді як у більш давніх пам'ятках цей іменник засвідчений із флексійним наголосом, який, на думку вченого, зумовлений впливом старослов'янської мови [81, с. 141]. Як пише З. Веселовська, в українських пам'ятках наголос на прийменниках буває рідко, переважно в пам'ятках кінця XVI ст., у яких ще значною мірою відбиваються книжні традиції [13, с. 41]. Перенесення наголосу на прийменник може бути викликано обставинною семантикою форм зн. одн. згаданого іменника. Таким чином, українське видання «Граматики» 1619 р. об'єктивно відбиває тогочасну староукраїнську вимову, а російське видання – традицію переміщення наголосу на прийменник.

Іменник *родъ* з акцентними відмінностями в пам'ятках знаходимо у формах род. та дав. мн. з кореневим наголосом в українському виданні та флексійним – у російському:

ро́дѡвъ (Гр. См. 1619, 51) – *родо́въ* (Гр. См. 1648, 84 зв.) – род. мн.;

ро́дѡмъ (Гр. См. 1619, 239) – *родо́мъ* (Гр. См. 1648, 184) – дав. мн.;

по ро́дѡмъ (Гр. См. 1619, 244) – *породо́мъ* (Гр. См. 1648, 186) – дав. мн.

Первісна праслов'янська акцентуація форми род. мн. іменника **ǫ-*основи з рухомою а.п. у дослідників слов'янської акцентної системи не виникає суперечок: усі відзначають, що згадана форма мала коротку спадну інтонацію на корені – **rǫdъ* [104, с. 73; 100, с. 90; 50, с. 183; 2, с. 92; 5, с. 399;

40, с. 137; 33, с. 153, 196; 85, с. 110]. Тоді як одностайності в поглядах щодо реконструкції акцентуації форми дав. мн. іменників **ǫ*-основ з а.п. с немає. Х. Станг і Є. Курилович вважають, що ці словоформи мали флексійну акцентуацію – **zǫbǫmъ* – **zǫbomъ*, **vъlkǫmъ* – **vъlkomъ* [104, с. 74–75; 102, с. 223, 225]. В. Дибо вважає, що форми дав. мн. характеризуються кінцевою акцентуацією – **lǫgomъ* [34, с. 26]. Т. Хазагеров і В. Скляренко реконструюють форму дав. мн. з початковою акцентуацією: **zǫbomъ* [97, с. 82–83; 85, с. 101]. Зважаючи на розбіжності в поглядах на наголошення форми дав. мн., припускаємо, що первісна акцентуація була варіантною – флексійною або кореневою: **rodomъ* – **rodǫmъ* чи **rǫdomъ*. У зв'язку із злиттям **ǫ*-основ та **ǫ*-основ в один тип відмінювання іменники чол. р. колишніх **ǫ*-основ у формі род. мн. отримали флексію *-ovъ* колишніх **ǫ*-основ. А для форм род. мн. іменників **ǫ*-основ з рухомою а.п. була характерна двоскладова висхідно-спадна інтонація з іктусом на флексії. У давньоруській мові засвідчена давня форма род. мн. – *ǫrodъ* (ЧНЗ, 130 зв.), а інші форми однини мають кореневий наголос: род. одн. – *rǫda* (ЧНЗ, 30), дав. одн. – *rǫdou* (ЧНЗ, 93 зв.), місц. одн. – *v rǫdъ* (ЧНЗ, 36). Зважаючи на вищесказане, в українському виданні «Граматики» 1619 р. словоформа *rǫdovъ* зафіксована з новим кореневим наголосом, який виник, очевидно, під впливом акцентуації форм множини з кореневим наголосом, а російське видання фіксує флексійний наголос, який виник під впливом форм род. мн. іменників колишніх **ǫ*-основ з рухомим наголосом

Давні українські пам'ятки та українські діалекти послідовно фіксують нове кореневе наголошення форми род. мн.: *rǫdov* (Остр. Б., 110 зв., Єв., 210 зв., Тр., 74), *rǫdiv* (Hanusz, 328), що свідчить про те, що в «Граматиці» 1619 р. відбито тогочасну акцентуацію аналізованої словоформи, але в подальшому цей кореневий наголос не прижився на українському ґрунті, поступившись флексійному: *rodív* (УЛВН, 555).

Аналогічна ситуація простежується з формою дав. мн. іменника *rodъ*. У «Граматиці» 1619 р. порівняно з московським виданням 1648 р. відбито

праслов'янську акцентуацію – кореневу, яка послідовно збережена в давніх пам'ятках української мови та її діалектах: *рѡдѡв* (Гр. См. 1638, б), *рѡдом* (Гр., 75; Синопс. 1678, 129; Гал. Ск., 25 зв., 35 зв.). Ці свідчення підтверджують, що форми множини аналізованого іменника в староукраїнській мові вживалися з кореневим наголосом, який унаслідок акцентної конкуренції був витіснений флексійним у сучасній українській літературній мові: *родám* (УЛВН, 555).

Групу словоформ з акцентними відмінностями у виданнях «Граматики» складають такі іменники: *вѣбїй* і *вѣтїй*, які ужито в пам'ятках у формі наз. одн. з наголосом на корені в українському виданні та на закінченні – у російському:

вѣбїй (Гр. См. 1619, 133) – *вѣбїй* (Гр. См. 1648, 127) – наз. одн.

У праслов'янській мові іменник *вѣбїй* належав до окситонованої а.п. і характеризувався двоскладовою висхідно-спадною інтонацією з іктусом на флексії – *voǫbьjъ [40, с. 134; 81, с. 406–407]. Отже, первісною акцентуацією є флексійна. Проте подальша доля цієї лексеми в слов'янських мовах різна: у південнослов'янських мовах *tort дало рефлекс *trat, а в східнослов'янських – *torot. Таким чином, в обох виданнях «Граматики» засвідчено форму, запозичену зі старослов'янської мови, де первісну акцентуацію зберігає словоформа в московському виданні. На українському ґрунті ані форма *вѣбїй*, ані форма *воробши* не затрималися й були витіснені лексемами *воробѣц* (Бер., 198), *воробѣць* (Желех., 121; Napusz, 347), пізніше – *горобѣць* (Napusz, 234; Грінч., I, 314), що характеризувалася «вимушеним» суфіксальним наголосом на суфіксі, який у формах непрямих відмінків переходив на флексію: *воробцѣ* (Грінч., I, 254), *горобцѣ* (Голоск., 80; Грінч., I, 314). Отже, початковий наголос в українському виданні «Граматики» не зберігає ані праслов'янську, ані староукраїнську акцентуацію; певно, таке наголошення, як і сама словоформа, зумовлене південнослов'янським (тобто старослов'янським) впливом. А зважаючи на тенденцію до початкового наголошування слів на *-їй* (порівняно з кінцевим у московському виданні:

воробіи (Зал., 80), припускаємо, що кореневий наголос форми *в'рабій* відбиває тогочасну староукраїнську вимову.

Аналізована з акцентними відмінностями лексема *в'їтій*, що вжита у формі наз. одн. в українському виданні «Граматики» з наголосом на першому складі, а в російському виданні – на другому: *в'їтій* (Гр. См. 1619, 133) – *в'їтіі* (Гр. См. 1648, 127). У праслов'янській мові первісно згаданий іменник був похідним суфіксальним прикметником, утвореним від іменника *ї-основи: *věťjъ ('вісник, глашатай, що ніс символічну гілку') – *věť/*věťvъ ('гілка'), який генетично пов'язаний дієсловом *věti ('в'їяти') (ЕСУМ, I, 384, 406). Твірний іменник жін. р. *ї-основи належав до баритонованої а.п. і характеризувався динамічним наголосом на початковому складі – *v'ětъ [50, с. 71; 40, с. 132; 81, с. 123]. Отже, і похідний прикметник теж мав динамічний наголос на корені – *v'ětъjъ.

Унаслідок субстантивації прикметника й набуття ним нового лексичного значення ('оповісник, глашатай') відбулося опрощення морфемної структури слова, і в похідному слові суфікс відійшов до складу кореня. При цьому первісний кореневий наголос залишився. Таким чином, українське видання «Граматики» 1619 р. відбиває давню праслов'янську акцентуацію, тоді як московське видання засвідчує новий наголос, що виник, мабуть, під впливом форм іменника чол. р. на -ій: *щавіи* (Зал. 2011, II, 80), *р'їтіи* (Зал. 2011, II, 84).

У процесі розвитку східнослов'янських мов аналізована лексема стала архаїзмом. Щодо акцентуації, то сучасна українська мова не зберегла давній український наголос на першому складі кореня – він перемістився на другий склад, очевидно, під впливом російської мови, де загадана лексема вживається з давнім наголосом, засвідченим у «Граматичі» 1648 р., порівняно: рос. *в'їтія* (ОСРЯ, 1985, 69) та укр. *в'їтія* (Погр. ОС., 95; УЛВН, 90; ЕСУМ, I, 384), або внаслідок вирівнювання наголосу за суфіксом під впливом інших слів цього словотвірного типу на кшталт: *водій, крадій, палій, хвалій, чудій* (ІСУМ, 436).

2.3.2. Іменники *й-основ

Іменник *домъ* в пам'ятках ужито в місц. одн., род. мн. і дав. мн. з прийменником та послідовно в усіх згаданих формах в українському виданні характеризується наголосом на корені, у російському – на флексії:

ω дómъ (Гр. См. 1619, 114) – *ω домъ* (Гр. См. 1648, 118) – місц. одн.;

дóмωвъ (Гр. См. 1619, 115) – *домóвъ* (Гр. См. 1648, 118 зв.) – род. мн.;

дóмωмъ (Гр. См. 1619, 115) – *домóмъ* (Гр. См. 1648, 118 зв.) – дав. мн.

Аналізована іменна лексема є непохідною. Іменник *й-основи в праслов'янській мові належав до рухомої а.п. – *dǫmь [100, с. 51; 50, с. 183; 34, с. 84, 177; 40, с. 137; 85, с. 121], який в аналізованих формах характеризувався такою акцентуацією: місц. одн. – короткою спадною інтонацією з іктусом на корені – *dǫmь; род. мн. – двоскладовою висхідно-спадною інтонацією на флексії – *domovъ; дав. мн. – короткою спадною інтонацією на корені – *dǫmьтъ. У род. мн. «на давньоруському ґрунті внаслідок переміщення наголосу з редукованих голосних у слабкій позиції на попередній склад іменники *й-основ з рухомою а.п. отримали наголос на першому голосному флексії (род. дом'овъ, ...)» [81, с. 216].

Аналізуючи акцентні відмінності у львівському та московському виданнях Апостола І. Федорова 1574 і 1564 рр., С. Пономаренко зазначає: «Цікавий матеріал подає нам Чудівський Новий Завіт, де помітно таку тенденцію: якщо форму род. одн. вжито без прийменника, то наголос у слові падає на флексію; якщо з прийменником, то наголос відтягнуто на корінь: *дому* (ЧНЗ 13, 23, 26), *домоу* (ЧНЗ 23 зв., 42 – двічі, 65, 70 зв., 72), але *із дóмоу* (ЧНЗ 26 зв., 42, 129 зв.), *ѿ дóмоу* (ЧНЗ, 32 зв.)» [67, с. 60]. Чудівський Новий Завіт, засвідчуючи давньоруський наголос, відбиває таку тенденцію наголошення: місц. одн. – *в, на домоу* (ЧНЗ 26, 30 зв., 37 зв., 45 зв., 62 зв., 64, 65, 113, 139, 143 зв., 146 зв.), *дому* (ЧНЗ 28 зв., 32 зв., 49, 70, 137, 145 зв.), дав. мн. – *дóмомъ* (ЧНЗ 136 зв.).

Українські стародруки підтверджують первинну акцентуацію, яка й засвідчена українським виданням пам'ятки: місц. одн. – *дóмі* (Грам., 223;

Брох, 84; Кобилянський, 51), *ік тóму дóмови* (Панькевич, 184); род. мн. – *дóмов* (Кл., 114), дав. мн. – *к дóмом* (Кл., 12). Проте українські діалекти та стародруки засвідчують і флексійне наголошення: місц. одн. – *домі́* (Кобилянський, 51), род. мн. – *домóв* (Остр. Б., 79, 107 зв., 222 зв., 247 зв.; Зиз. С., 34; Єв., 47 зв.; Коп. Ом., 165, 166; Мог., 276; Льв., 261; Бар., 135 зв.; Рад. Сл., 37; Синопс. 1678, 43 зв.; Кл., 31), *до домóв* (Єв., 121, 198 зв., 319 зв., 321; Коп. Ом., 151; Мог., 272; Рад. Сл., 57, 70), *з домóв* (Остр. зб., 196 зв.; Рад., 39, 40), *от домóв* (Остр. Б., 28 – тричі, 101, 248 зв.), дав. мн. – *по домóm* (Остр. Б., 59 зв. – 10 разів, 60 зв. – тричі, 196, 215). В Апостолах 1564 р. і 1574 р. С. Пономаренко відзначає варіантне наголошення форм *домъ* з акцентними відмінностями: *от дому* (Ап. 1574, 12 зв.) – *от дóму* (Ап. 1564, 12 зв.) – род. одн.; *дóму* (Ап. 1574, 255) – *дому́* (Ап. 1564, 255) – дав. одн.; *домóвъ* (Ап. 1574, 124 зв.) – *дóмовъ* (Ап. 1564, 124 зв.) – род. мн. [67, с. 31].

Зважаючи на викладене, словоформам непрямих відмінків, зокрема аналізованим нами, лексеми *домъ* у староукраїнській мові (як і в староросійській) притаманне варіантне наголошення, а отже, українське видання «Граматики» 1619 р. відбиває один з можливих наголосів, хоч у згаданому виданні перевага на боці більш давнього, кореневого, окрім місц. одн. І род. мн., який у сучасній українській мові збережений у формах однини, але всі форми множини набули флексійної акцентуації: наз. одн. – *дім*, род. одн. – *дóму*, наз. мн. – *домі́*, род. мн. – *домі́в*, дав. мн. – *домám*.

Іменник *сынъ* у пам'ятках ужито у формах зн. одн. з прийменником *на*, дав., зн., кл. мн. В українському виданні «Граматики» у формі одн. наголос падає на корінь, тоді як у російському – на прийменник. У формах дав. мн. українське видання фіксує наголос на першому складі флексії, а російське – на другому складі флексії, у наз. мн. українське видання – на першому складі флексії, тоді як російське – на корені. Форма зн. мн. в українському виданні характеризується флексійною акцентуацією, а в російському – кореневою:

насы́на (Гр. См. 1619, 59) – *на́сна* (Гр. См. 1648, 89 зв.) – зн. одн.;

сѣновомъ (Гр. См. 1619, 100) – *сыновомъ* (Гр. См. 1648, 113 зв.) – дав. мн.;

сѣнове (Гр. См. 1619, 100) – *сынове* (Гр. См. 1648, 113 зв.) – наз. мн.;

сынѣ (Гр. См. 1619, 100) – *сыны* (Гр. См. 1648, 113 зв.) – зн. мн.

У праслов'янській мові іменник **ъ*-основи *сынъ* належав до рухомої а.п. – **sъpъ* (наз.-зн. одн.) [104, с. 81; 49, с. 155; 50, с. 183; 5, с. 314; 34, с. 25, 158; 40, с. 137; 85, с. 119], **sъpъmъ* (дав. мн.), **sъpу* (зн. мн.), **sъpove* (наз. мн.) і характеризувався довгою спадною інтонацією на корені в згаданих формах [85, с. 119].

У прийменниковій формі зн. одн. у староукраїнських пам'ятках трапляється варіантне наголошення – на корені та на прийменнику: *за єго сѣна* (Отпис., 6/3 зв.) і *на сына* (Отпис., 10/2 зв.). Перший приклад засвідчує первісну праслов'янську акцентуацію, але з розвитком категорії істот–неістот первинна форма зн. одн., що була омонімічна формі наз. одн., була вистінена іншою – род. одн. Другий варіант зумовлений збереженням старовини, де в словах з колишньою рухомою а.п. наголос відтягувався на прийменник. На думку А. Залізняка, для старовеликоросійської мови періоду XV–XVII ст. це звичайне явище [41, с. 117–118].

Як зазначає З. Веселовська, у російських пам'ятках «непохідні іменники чоловічого роду з рухомим наголосом мають його на основі в однині і переносять на флексію у множині в усіх відмінках, крім називного та знахідного» [13, с. 9]. З. Веселовська підтверджує, що в російських стародруках у формі зн. мн. наголос зберігається на основі [13, с. 10]. Дослідниця пише, що вагання наголосу викликані змінами в східнослов'янських мовах тієї доби [13, с. 17].

В обох виданнях «Граматики» 1619 і 1648 рр. форма дав. мн. представлена в дещо незвичному вигляді: замість очікуваної форми *сынѣмъ* або *сыномъ* зафіксовано *с(ы)новѣмъ*, де флексія ускладнена компонентом -*ов-*, який з'явився під впливом наз. і род. мн.: *сынове* та *сыновѣ*. Як свідчать

обидва видання пам'ятки, первісна коренева акцентуація була втрачена і з'явився новий наголос.

Л. Булаховський пояснює флексійний наголос форми дав. мн., відмінний від первинного кореневого, вирівнюванням акцентуації форм множини на південнослов'янському ґрунті, а «факти російських пам'яток не дають з цього питання достатньо надійних даних, хоча скоріше підтримують чакавські» [5, с. 314–315]. Проте Л. Васильєв, досліджуючи староросійські пам'ятки XVI–XVII ст., наводить приклади дав. мн. з флексійним наголосом: *вѣкѡмъ, зубѡмъ, богѡмъ, образѡмъ* [10, с. 123].

Таким чином, факт флексійної акцентуації мав місце як у староукраїнській, так і в староросійській мові XVII ст. Отже, новий наголос на закінченні у дав. мн. іменника *сынъ* відбиває один із можливих варіантів наголошення цієї форми. В українському виданні «Граматики» форму наз.-зн. мн. аналізованого іменника вжито з новим, флексійним, наголосом, тоді як російська пам'ятка засвідчує давній, праслов'янський, на корені.

Слід зазначити, що українські пам'ятки XVI–XVII ст. підтверджують флексійну акцентуацію аналізованих словоформ: *сынѡве* (Бер., 244, 251; Бар., 147; Зиз. С., 178; Філ., 48/2 зв.; Кл. Остр., 228; Єв., 47, 50, 59, 81 зв., 37 зв.; Рад., 910, 1025; Синопс. 1678, 87 зв., 98 зв., 99, 100), *сынѡы* (Остр. зб., 8 зв.; Єв., 26, 47 зв., 78, 80 зв., 104, 288, 345; Волк., 98; Гал., 19, 118 зв., 148; Бар., 152; Рад., 82, 825; Синопс. 1678, 83 зв.). На думку дослідників, переміщення первинного наголосу з кореня на флексію у формах множини є типовим явищем для непохідних іменників чоловічого роду при збереженні наосновного наголосу у формах однини [13, с. 9; 69, с. 141–145]. Крім того, у південно-західних говорах української мови, як зауважує І. Верхратський, іменник *син* у формах множини тільки з наголошеним закінченням (Верхратський 1879, 402).

Таким чином, усе сказане переконливо свідчить, що аналізовані словоформи іменника *й-основи *сынъ*, ужиті в «Граматиці» М. Смотрицького 1619 р., відбивають тогочасний староукраїнський наголос,

який здебільшого успадковано сучасною українською літературною мовою: зн. одн. – *сіна*, наз. мн. – *сині*, дав. мн. – *синám*, зн. мн. – *синів* (Погр., 490).

2.3.3. Іменники *ї-основ

Іменник *звѣрь* у пам'ятках трапляється у формі род. мн. в українському виданні з наголосом на корені, у російському – на флексії: *звѣрей* (Гр. См. 1619, 55, 400) – *звѣрѣй* (Гр. См. 1648, 86, 387). Для аналізованої лексеми вчені реконструюють рухому а.п. з довгою спадною інтонацією в початковій формі – *zvĕgь [50, с. 177; 5, с. 166; 34, с. 25, 71, 156; 40, с. 138; 85, с. 125, 127] з двоскладовою висхідно-спадною інтонацією у формі род. мн. – *zvĕgьjь [85, с. 125]. У давньоруській пам'ятці Чудівському Новому Завіті лексема в аналізованій формі характеризується флексійним наголосом: *звѣрїи* (ЧНЗ, 82). З. Веселовська зазначає, що в староросійських пам'ятках іменники на м'який приголосний у формі род. мн. мають наголос на закінченні *-ей* [13, с. 11], тоді як в українських – на корені: *звѣрей* (Рад., 333). В. Скляренко стверджує, «на ґрунті давньоруської мови наголос у формі родового відмінка множини досліджуваних іменників перемістився з кінцевого редукованого на попередній склад: *звѣрьjь* → *звѣр'jь*» [81, с. 258]. Іменник не зберігає первісний наголос у староукраїнському виданні «Граматики». Факт про нечасте збереження старого закінчення у формах род. мн. підтверджує й В. Скляренко, пишучи про акцентуацію в українських говорах: «Наголос у південно-східних говорах – флективний, у південно-західних – як правило, початковий, вирівняний за іншими відмінковими формами множини (з початковим наголосом)» [81, с. 259]. Українські стародруки відбивають і кореневу, і флексійну акцентуацію: *звѣрѣй* (Рад., 333), *от ... звѣрѣй* (Рад., 971) і *звѣрїй* (Остр. Б., 2), *звѣрей* (Остр. Б., 241 зв.; Бер., 106; Слав., 517; Гал., 56 зв.; Бар., 211 зв., Рад., 19), *от звѣрей* (Остр. Б., 3 зв.; Рад., 18), тоді як сучасні видання – переважно флексійну: *звіре́й* (Глібов, 68), *до тих звіре́й* (Глібов, 137), *на звіре́й* (Котл., 159).

Отже, коренева акцентуація, зафіксована в «Граматичі» 1619 р., є одним з двох варіантних наголосів, що відбиває, очевидно, староукраїнську вимову, поширену в південно-західних говорах. Давню праслов'янську акцентуацію успадкували південно-східні говори.

Лексему *господь* у пам'ятках ужито у формі дав. мн. з кореневим наголосом в українському виданні та флексійним – у російському: *гѡсподѣмь* (Гр. См. 1619, 146) – *господѣмь* (Гр. См. 1648, 132). У праслов'янській мові іменник належав до рухомої а.п. з короткою спадною інтонацією на корені – *gǫspodь [5, с. 189, 443; 34, с. 71, 158, 171; 40, с. 138; 85, с. 127], у т.ч. і форма дав. мн. – *gǫspodьтъ з наголосом на кореневій морфемі. Словоформа в «Словничку давніх українських наголосів» І. Огієнка, відбиваючи первісну акцентуацію, має наголос на корені: *Гѡсподь* [61, с. 212]. Л. Булаховський зазначає, що наголос у російській мові флексійний, проте у формах множини змінює лексичне значення слова. Питання акцентуації ускладнюється тим, що за деякими показниками іменник належить до *і-основ, яким у минулому характерне явище рецесії [5, с. 135]. Таким чином, українське видання «Граматичи» відбиває первісне наголошення аналізованої словоформи, яке відповідає тогочасній вимові.

2.2.4. Іменники *п-основ

Іменник *єлень* вжито в пам'ятках у формі наз. одн. з наголосом на першому складі в українському виданні та на другому – у російському: *ѣлень* (Гр. См. 1619, 400) – *єлѣнь* (Гр. См. 1648, 287). Хоча реконструкція праслов'янської акцентуації іменників *п-основ чол. р. викликає труднощі, бо названий клас іменників не зберігся (наприклад, Х. Станг не розглядає питання праслов'янської акцентуації цієї групи лексем), дослідники визначають, що у праслов'янській мові іменнику була властива окситонована а.п. з двоскладовою висхідно-спадною інтонацією з іктусом на суфіксі – *(j)ełeń [33, с. 209; 85, с. 129–130]. В. Скляренко пояснює можливі випадки виникнення розбіжностей у наголошенні тим, що в староукраїнській мові

окситоновані іменники п-основ чол. р. зазнали акцентного впливу кореневонаголошених іменників п-основ чол. р. (баритонованих і з рухомим наголосом), що призвело до заміни в окситонованих іменниках суфіксальної акцентуації форм однини кореневою [81, с. 282]. Українські стародруки та діалекти свідчать про цей процес такими прикладами: *єлѣнь* (Остр. Б., 86 – двічі; Слав., 446; Рад. Сл., 9) і *ѣлень* (Єв., 303; Гал., 141 зв.; Бар., 384 зв.; Рад., 156, 1101, 1102 – тричі; Тупт., 36 зв.), *олѣнь* (Бер., 454).

Отже, наголос українського видання пам'ятки не відбиває первісної акцентуації, проте характеризує тогочасну українську вимову аналізованої лексеми, що успадкована сучасною українською літературною мовою: *олень* (Погр. ОС, 387).

Іменник *стєпень* ужитий у пам'ятках у декількох формах з наголосом на першому складі в українському виданні пам'ятки та на другому – у російському:

стѣпень (Гр. См. 1619, 44, 46, 144, 492) – *стєпѣнь* (Гр. См. 1648, 79 зв., 80 зв., 341) – наз. одн. чол. р.;

стѣпенѣ^{мб} (Гр. См. 1619, 490) – *стєпѣнемь* (Гр. См. 1648, 339 зв.) – ор. одн. чол. р.;

стѣпени (Гр. См. 1619, 45, 491) – *стєпѣни* (Гр. См. 1648, 80, 340) – місц. одн. чол. р.;

въ стѣпени (Гр. См. 1619, 494) – *въ стєпѣни* (Гр. См. 1648, 342) – місц. одн. чол. р.;

стѣпенѣ (Гр. См. 1619, 144) – *стєпѣнѣ* (Гр. См. 1648, 131 зв.) – наз. мн. чол. р.;

стѣпеней (Гр. См. 1619, 491) – *стєпѣней* (Гр. См. 1648, 340 зв.) – род. мн. чол. р.;

во стѣпенехъ (Гр. См. 1619, 490) – *во стєпѣнехъ* (Гр. См. 1648, 339 зв.) – місц. мн. чол. р.;

о стѣпенехъ (Гр. См. 1619, 44, 45, 490) – *о стєпѣнехъ* (Гр. См. 1648, 79 зв., 80, 339 зв.) – місц. мн. чол. р.;

стéпенема (Гр. См. 1619, 493) – *степéнема* (Гр. См. 1648, 341 зв.) – ор. дв. чол. р.

Українські стародруки засвідчують наголос на першому складі: *стéпень* (Ап. 1630, 6; Гр. Зіз., 25; Синопс. 1680, 11), *стéпеній* (Гр. Зіз., 23 зв.). З. Веселовська зазначає, що в російській мові «слово *степень* має наголос на останньому складі основи: *степéнь* (Пол., 328 зв.), *на́ степéнь* (Пол., 143), *на пéрвый степéнь* (Бурц., 39 зв.), *на вторóй степéнь* (Бурц., 39 зв.), *степéни* (род.) (Ратн., 202), *степéни* (мн.) (Пол., 324 зв.), *степéняхъ* (Вед. 1705, 1703, 36). Сучасні словники української та російської мов відбивають наголос на першому складі, лише деякі форми множини в російській мові повторюють наголос російського видання «Граматики»: *стéпінъ, -пеня, -пенем, -пені, -пенів* (Погр. ОС, 544; Погр., 516), *стéпень, -и, мн. стéпени, степенéй* (ОСРЯ, 560). Правомірно вважати, що наголос українського видання не випадковий, а відбиває тогочасну українську вимову.

Висновки до другого розділу

У підсумку можна зробити такі узагальнення.

Одним із найважливіших етапів порівняльно-історичного аналізу іменників є з'ясування первісної пізньопраслов'янської акцентуації, що дало змогу простежити процес становлення наголошення іменників на різних етапах розвитку мови. У деяких словоформ зберігається первісний наголос, в інших – витворюється новий. Наголос, як й інші мовні елементи, є наслідком історичного вибору, який обумовлений внутрішніми законами мови. Широкий ілюстративний матеріал з українських стародруків підтверджує своєрідність українського наголосу в системі східнослов'янського. Використано підхід групування наголошених іменників за давніми основами, родами, відмінками та числами. Розглянуто специфіку наголошення залежно від дериваційних характеристик слова.

Щодо акцентуації іменників жіноч. р. та чоловіч. р. вагання у виборі місця наголосу часто пояснюється формами множини й розмежуванням

омонімічних словоформ однини та множини. Також тип наголошення може бути зумовлений вирівнюванням наголосу в межах словозмінної парадигми. Трапляються випадки, коли акцентуація аналізованої словоформи є нетиповою, що може бути пояснено як явище локальне чи книжне. Переміщення наголосу на прийменник було можливим лише в словах з рухомою а.п. і більшою мірою було притаманне староросійській мові, тоді як у мові староукраїнській такий процес трапляється в нечисленних випадках. Українське видання «Граматики» 1619 р. засвідчує давність акцентуації, відбиваючи староукраїнську вимову, давній церковний наголос.

У роботі проаналізовані іменники різних основ, родів та чисел: *сестра, домъ, часть, любви, мати* тощо. Установлено, що причини акцентних відмінностей зумовлені реальною природою староукраїнської та староросійської вимови. Для підтвердження цих фактів використано матеріал староукраїнських та староросійських пам'яток XVI–XVII ст. Розбіжності в наголошенні пояснюються прямофонетичною та механічною стратегіями постановки акцентних знаків. Виявлено традиційну закономірність збереження іменниками первісної акцентуації, проте цей наголос не завжди стає акцентною нормою сучасної мови.

Зважаючи на викладене вище, можемо стверджувати, що тодішній староукраїнський наголос іменників відрізнявся від староросійського. Результатом дослідження акцентних відмінностей іменників в українському та російському виданнях «Граматики» 1619, 1648 рр. є той факт, що зміни в наголошених словоформах викликані історичними процесами та вказують на формування акцентних норм.

РОЗДІЛ III. Акцентні відмінності іменників середнього роду та іменників іншомовного походження

3.1. Акцентні відмінності іменників середнього роду

3.1.1. Іменники *ǫ-/*jǫ-основ

У виданнях «Граматики» М. Смотрицького є низка іменників середнього роду, що утворені від дієслівних основ шляхом додавання суфікса *-nij-* на позначення абстрактних процесуальних понять. Незважаючи на те, що ці іменники належать до одного продуктивного словотвірного типу (твірні основи належать до класу дієслів, похідні утворені за допомогою того самого форманта *i*, відповідно, тим самим способом словотворення та належать до класу іменників), вони мають різні акцентуаційні характеристики. З-поміж них можна виділити дві групи слів: 1) з наголосом на дієслівному суфіксі в українському виданні та на корені – у російському: *глаголаніє, навѣтованіє, обрѣзаніє (ѡбрѣзаніє), послѣдованіє, поспѣаніє, собєспѣдованіє, совѣтованіє, сѣтованіє, требованіє, ѡбрѣтеніє, чадніє* і 2) з кореневим наголошенням в українському виданні та суфіксальним – у російському – *оудвоєніє*.

гѡланій (Гр. См. 1619, 36) – *глаголаніи* (Гр. См. 1648, 74) – род. мн. сер. р., *jǫ-основа;

навѣтованіа (Гр. См. 1619, 425) – *навѣтованіа* (Гр. См. 1648, 301 зв.) – наз. мн. сер. р., *jǫ-основа;

обрѣзаніа (Гр. См. 1619, 389) – *обрѣзаніа* (Гр. См. 1648, 280 зв.) – наз. мн. сер. р., *jǫ-основа;

ѡбрѣзаніа (Гр. См. 1619, 414) – *ѡбрѣзаніа* (Гр. См. 1648, 295) – наз. мн. сер. р., *jǫ-основа;

послѣдованіа (Гр. См. 1619, 425) – *послѣдованіа* (Гр. См. 1648, 301 зв.) – наз. одн. сер. р., *jǫ-основа;

поспѣданіємъ (Гр. См. 1619, 285) – *поспѣданіємъ* (Гр. См. 1648, 212 зв.) –
ор. одн. сер. р., *jǫ-основа;

собесѣдованіа (Гр. См. 1619, 418) – *собесѣдованіа* (Гр. См. 1648,
397 зв.) – зн. одн. сер. р., *jǫ-основа;

совѣтованіа (Гр. См. 1619, 425) – *совѣтованіа* (Гр. См. 1648, 301 зв.) –
дав. одн. сер. р., *jǫ-основа;

сѣтованіа (Гр. См. 1619, 468) – *сѣтованіа* (Гр. См. 1648, 325 зв.) – наз.
мн. сер. р., *jǫ-основа;

требованіє (Гр. См. 1619, 399) – *требованіє* (Гр. См. 1648, 286 зв.) –
наз. одн. сер. р., *jǫ-основа;

требованіа (Гр. См. 1619, 424) – *требованіа* (Гр. См. 1648, 301) – зн.
мн. сер. р., *jǫ-основа;

оудвоєніє (Гр. См. 1619, 501) – *оудвоєніє* (Гр. См. 1648, 336) – наз. одн.
сер. р., *jǫ-основа;

во ѿбрѣтєніє (Гр. См. 1619, 403) – *во ѿбрѣтєніє* (Гр. См. 1648, 289) –
місц. одн. сер. р., *jǫ-основа;

чаланіа (Гр. См. 1619, 424) – *чаланіа* (Гр. См. 1648, 301) – наз. мн. сер. р.,
*jǫ-основа.

Установлення праслов'янської акцентуації аналізованих іменників є доволі проблематичним, оскільки такі лексеми утворилися на значно пізнішому етапі розвитку мови. Їхнє виникнення зумовлене потребою в текстах релігійного характеру. Отже, дослідити наголошення цих слів можна в синхронічному зрізі, зазначаючи акцентні відмінності в межах словотвірної пари, бо в межах словозмінної парадигми їхній наголос нерухомий.

І. Огієнко в шкільному підручнику «Адельфотес» зазначав: «Слова на *-аніє* частіше мають наголос на *-а*: *послѣдованіє, требованіє*» [61, с. 210] і «Так само й слова на *-еніє* мають наголос постійно на *-є*» [65, с. 11]. Учений стверджує, що наголоси в цій книжці скрізь українські, бо вона надрукована вже у львівській друкарні, тому зберігає приклади українського

наголошення, яке абсолютно відрізняється від російського. Такі розбіжності можуть пояснюватися тим, що дієслова, від яких утворені аналізовані іменники, на *-ати*, особливо на *-овати*, мають наголос на *-а́* [61, с. 210].

Слід зазначити, що в «Граматичі» серед аналізованих лексем також спостерігаємо й спільнокореневі слова, які в українському виданні мають суфіксальне наголошування, а в російському – кореневе: *бесѣдова́ста* (Гр. См. 1619, 420) – *бесѣдоваста* (Гр. См. 1648, 299), *гла́ти* (Гр. См. 1619, 9, 444) – *глаго́лати* (Гр. См. 1648, 45, 412), *списме́нь* (Гр. См. 1619, 38) – *спі́смень* (Гр. См. 1648, 74 зв.).

Зі «Словничка давніх українських наголосів» І. Огієнка нами виписано слова, які є «доказом, що вже в той час ми мали свою певну систему наголосу, у більшості ... подібну на живу сучасну (особливо в західноукраїнських говорах)» [61, с. 211–212]: *глагола́ти, обрѣза́ніє*.

Віддієслівні іменники на *-аніє (-аніє)* з українським наголосом на суфіксальному голосному (*глагола́ніє, навѣтова́ніє, обрѣза́ніє (Ѡбрѣза́ніє), послѣдова́ніє, собесѣдова́ніє, совѣтова́ніє, сѣтова́ніє, требова́ніє, ча́ніє*) зафіксовані з варіантною акцентуацією в інших українських стародруках: *гла́ніа* (Ап. 1630, 96), *обрѣза́ніє* (Ап. 1574, 11), *обрѣза́ньє* (Бер. В., 13), *обрѣза́ніє* (Служ. Стр., 1604, 509), *обрѣтє́ніа* (Служ. Стр., 382), *позна́ньє* (Єв., 188; Рад., 153, 303, 623) – *пізна́нє* (Желех., 652), *послѣдова́ніа* (Ап. 1630, 82), *послѣдова́ніє* (Служ. Стр., 1604, 429, 430). Давньоруська пам'ятка – Чудівський Новий Завіт – також засвідчує в деяких випадках варіантну акцентуацію: *обрѣза́ньк* (ЧНЗ, 100, 121) – *обрѣза́ньк* (там же), *сѣтованьк* (там же, 82 зв.), *требованьк* (там же, 116).

У староукраїнських пам'ятках XVI–XVII ст. зафіксовано чимало похідних віддієслівних іменників сер. р. аналогічного словотвірного типу (на *-аніє, -еніє*) із суфіксальною акцентуацією:

благоевѣствова́ніє (Ап. 1630, 85 зв., 104 зв., 114, 120 зв. – двічі, 127 зв., 128 – двічі, 136 зв., 158, 158 зв., 159 – двічі, 187 зв.), *вихова́нє* (Зіз. Л., 75),

дрижа́ньє (Зіз. Л., 86), *начертáннiю* (Адельф., 57), *обрѣза́ньє* (Бер. В., 13), *обѣтовáннiє* (Ап. 1630, 52 зв., 53 зв., 54 зв., 62, 146 зв., 170, 186, 196 зв.), *повиновéннiє* (Гр. См. 1619, 82), *подража́ннiє* (Зіз. Л., 67), *помышлéннiю* (Адельф., 57), *попечéннiє* (Адельф., 190), *послáннiє* (Гр. См. 1619, 74), *проречéннiє* (Гр. Зіз., 78), *прочтéннiю* (Гр. См. 1619, 61), *предѣлéннiє* (Гр. Зіз., 35), *презира́ннiє* (там же., 78), *творéннiє* (Гр. См. 1619, 19), *разграблéннiє* (Гр. Зіз., 78), *раховáня* (Бер., 149), *до сховáня* (Бер., 117), *старáньє* (Рад., 41), *оусѣчéннiє* (Гр. Зіз., 35) та ін.

Як стверджує З. Веселовська, «віддієслівні іменники на *-аньє* (*-аня*) в пам'ятках української мови вживаються з наголосом на голосному суфікса, як і відповідні інфінітиви, від яких вони утворені...» [13, с. 55], наприклад: *требовáти* (Отрок., 118), *требу́єть* (Бар., 18), *послѣдова^{mi}* (ЧНЗ, 49 зв.), *глаголати* (московські наголоси стародрукованого Євангеліє) [61, с. 221]. На її думку, «цей дуже поширений тип віддієслівних імен характеризується таким же місцем наголосу в російській і білоруській мові. Деякі іменники цього типу відзначаються з паралельними наголосами на корені і суфіксі, наприклад: *первоє ка́заня* (К. Тр., 125) і *казáньє* (Бер., 130), ... *мѣшканьє* (Зіз. Л., 75, 83; Бер., 168) і *мѣшкáня* (К. Тр., 126 зв.) ... У групі іменників спостерігаємо наголос лише на корені: ... *в́язанє* (Зіз. Л., 80), *дóвбанє* (Бер., 216), *тѣсанє* (Бер., 216), *шúканьє* (Зіз. Л., 72)» [13, с. 55–56]. Дослідниця пов'язує причини різного наголошування з діалектними особливостями в східноукраїнських говорах, де переважає суфіксальне наголошення та в західноукраїнських говорах, де наголос стоїть на корені [13, с. 56].

Щодо віддієслівних іменників на *-єннiє* (*-єньє*), то в українських стародруках послідовно, як зазначає З. Веселовська, наголошується суфіксальний голосний [13, с. 56] (*сѣбрѣтéннiє*), проте іменникова лексема *оудвóєннiє* в «Граматиці» М. Смотрицького 1619 р. свідчить про зворотне.

Суфіксальна акцентуація властива більшості віддієслівних іменників середнього роду, утворених за допомогою форманта *-нн-*. Очевидно, така акцентуаційна тенденція відбиває реальну староукраїнську вимову.

С. Пономаренко теж припускає, що «похідні іменники на *-аніє* в українській мові XVI–XVII ст. характеризувалися суфіксальним наголосом, на *-єніє* – кореневим або суфіксальним» [66, с. 28].

Сучасні українська та російська мови зберігають лексеми такими ж тільки в окремих випадках: *пізнáння* (УРС, III, 425; Голоск., 290; УЛВН, 455; СУМ, VI, 530; Погр., 385; Погр. ОС, 426) – *познáние* (ОСРЯ, 411), *обрíзання* (Погр., 334) – *обрéзание, обрезáние* (ОСРЯ, 323), *сéтования* (ОСРЯ, 527), *собесéдование* (ОСРЯ, 544), *трéбование* (ОСРЯ, 585), *удвоéние* (ОСРЯ, 596), *ча́яния* (ОСРЯ, 630). Отже, староукраїнські акценти в більшості досліджуваних словоформ або не збігаються із сучасною традицією наголошення, або взагалі втрачені, оскільки лексеми та їхні форми витіснені іншими.

Дослідивши акцентні відмінності двох ідентичних пам'яток, можна поділити всі репрезентовані в них віддієслівні іменники середнього роду на дві групи, перша з яких відбиватиме послідовний суфіксальний наголос українських стародруків, а друга – кореневий та суфіксальний наголос у староукраїнській мові XVII ст. Наявність такої великої кількості різних відмінково-числових форм іменникових лексем в українському виданні доводить, що віддієслівні іменники характеризуються нерухомим наголосом у межах словозмінної парадигми, зокрема у формах наз., дав., зн., ор., місц. одн.; наз., род., зн. мн., і відбивають реальну староукраїнську акцентуацію аналізованого періоду.

Ще одну акцентну групу становлять іменники, що належать до одного словотвірного типу та утворені за допомогою суфікса *-ств-*: *єстєство, торжєство, хѣдожєство*. В українському виданні «Граматики» М. Смотрицького всі лексеми характеризуються кореневим наголошенням, тоді як російські іменники *єстєствó, торжєствó* мають флексійну акцентуацію, а *хѣдóжєство* – кореневу:

є́стєство (Гр. См. 1619, 394, 396) – *єстєствó* (Гр. См. 1648, 383, 384 зв.) – наз. одн. сер. р., *ѣ-основа;

éстествомъ (Гр. См. 1619, 311) – *естествомъ* (Гр. См. 1648, 228 зв.) – ор. одн. сер. р., *ǫ-основа;

тѳржество (Гр. См. 1619, 446) – *торжество* (Гр. См. 1648, 313) – зн. одн. сер. р., *ǫ-основа;

хѳдожество (Гр. См. 1619, 476, 477) – *хѳдѳжество* (Гр. См. 1648, 431, 431 зв.) – дав. одн. сер. р., *ǫ-основа.

Іменник *естество*, що належав у праслов'янській мові до баритонованої а. п. із двоскладовою висхідно-спадною інтонацією зі спадом тону на суфіксі [81, с. 474–479] – *(j)estъstvo, ужито у формах наз. та ор. одн. з кореневим наголосом в українському виданні пам'ятки та флексійним – у московському стародрукові. В. Скляренко стверджує: «Іменники з суфіксом -ств(о) в українській мові, як і в російській та білоруській, – переважно книжного походження. Велику кількість їх становлять запозичення зі старослов'янської мови (через церковнослов'янську). Старослов'янська (староболгарська) акцентуація іменників із суфіксом -ъstvo була тісно пов'язана з праслов'янською, а тому старослов'янське (церковнослов'янське) наголошення запозичених іменників можна розглядати як давнє» [81, с. 475].

Таким чином, баритоновані іменники могли характеризуватися як кореневою, так і суфіксальною акцентуацією. Лексему *естество* В. Скляренко відносить до баритонованих іменників із суфіксальним наголосом: «У баритонованих іменниках на -ъstvo із суфіксальним акцентованим редукованим голосним у слабкій позиції наголос на ґрунті староболгарської або давньоруської мови перемістився з редукованого голосного суфікса на попередній голосний» [81, с. 478]: *éстьство*.

У подальшому розвитку іменники цього типу первісну акцентуацію втратили. Наголос на закінченні в московському виданні відбиває давньоруську традицію наголошування: наз.-зн. *эстьство* (ЧНЗ, 112 зв.), ор. *эстьствомъ* (ЧНЗ, 123). Цей давній тип наголосу зберегли як норму сучасні українська та російська мови: *эство* (УЛВН, 194, Погр. ОС, 194), *эстетство* (ОСРЯ, 143).

У староукраїнських пам'ятках засвідчена варіативність наголошення: *естество* (Ап. 1630, 12 зв.), *естество* (Зіз. Л., 45), *естество* (Гр. См. 1619, 2 зв.) і *ѣстество* (Гр. См. 1619, 76, 100 зв.), *естество* (Гр. Зіз., 85), *ѣстество* (Гр., 3/2 зв.; Гал., 125 зв.; Бар., 61, 80 зв., 158 зв., 193 зв. – двічі, 231, 236; Рад., 146 – двічі, 148, 430) і *естество* (Гр., 3/3, 10 зв., 63 зв.; Рад., 147, 150, 731; Тупт., 23 зв.); *естество* (Желех., 215), *естѣстве* (Коп. Ом., 15 зв.), *ѣстество* (См. Кл., 1), тоді як обидві форми в українському виданні «Граматики» М. Смотрицького засвідчують кореневе наголошення.

Як зазначав І. Огієнко, «у теперішній час у західноукраїнських говорах слова на *-ство* часто вимовляють з наголосом на кінці: *священствó*; у нашій Службнику маємо те саме: *єпископствá*, *множествá*, *по множеству́*, *множествóмъ*, *въ множествѣ́*. Але в більшості своїй слова на *-ство* звичайно зберігають наголос того слова, від якого повстали (речівник, прикметник або дієслово), наприклад: *вѣи́нство* (від *вои́нь*, звідси давнє *вои́нскій*), ... *въ гра́жданствѣ́*, *епі́скопство*, *мнѣ́жество*, *по мнѣ́жеству*, *мнѣ́жествомъ*, *въ мнѣ́жествѣ́*, *та́йнство*, *чѣ́ства* і др.» [65, с. 11].

Таким чином, можемо стверджувати, що коренева акцентуація іменника *естество* є більш давньою і відбиває старослов'янську, церковнослов'янську та давньоруську традиції, проте флексійна була більше властива для південно-західних говорів української мови, і згодом стала нормативною в сучасній українській літературній мові.

Такі ж закономірності виявлено й у наголошенні іменника *художество*, який в українських стародруках зафіксований з різними варіантами акцентуації: *художествó* (Гр. Зіз., 3 зв., 15), *худóжества* (Ап. 1574, 11 зв.), *художествó* (Адел., 11; Адельф., 5 зв.), *худóжество* (Ап. 1639, 14 зв.), *худóжество* (Ап. 1630, 12), *худóжествѣ́* (Ап. 1630, 100), *худóжество* (Бер., 51) і *художествó* (Зіз. Л., 84).

Під час аналізу спостережено особливості акцентуації іменника *торжество*, який належав у праслов'янській мові вже до окситонованої а. п.

з наголосом на флексії – *tǫrǰystvò [85, с. 271; 81, с. 475]. Як стверджує В. Складенко, «більшість окситонованих іменників із суфіксом *-bstvo* ...зберігає в українській мові первісну флективну акцентуацію» [81, с. 480]. Таким наголошенням характеризуються й іменники сучасної української та російської мов: *торжествó* (Погр. ОС, 565; Погр., 539; Желех., 976; УРС, VI, 75; УЛВН, 653), *торжествó* (ОСРЯ, 583). Як зазначає З. Веселовська, «наголос іменників з деякими суфіксами, як, наприклад, *-ство*, *-ество*: *существо*, *дѣвство*, *множество*, *мужество*, *художество*, відзначався за давніх часів більшою строкатістю, ніж тепер, в усіх східнослов'янських мовах» [13, с. 65]. Що стосується заміни первісної акцентуації, то В. Складенко пояснює причину появи в староукраїнській мові кореневої акцентуації *тóржество* (Ап. 1630, 88) впливом відповідних непохідних іменників – *tǫrǰgь [85, с. 271] на ґрунті церковнослов'янської або української мови [81, с. 481].

Отже, іменники, утворені додаванням до основи суфікса *-ств-*, мають двоякий наголос, один з яких був утрачений. Досліджувана українська пам'ятка зберегла кореневий наголос, імовірно, під впливом церковнослов'янської мови. Неоднозначність позиції наголосу підтверджує З. Веселовська: «До нашого часу немає сталого наголосу в словах цієї групи в усіх східнослов'янських мовах» [13, с. 58].

Лексему *врата*, яка вживалася як форма *pluralia tantum*, проте за походженням належала до іменників *ǫ-основ, у досліджуваних пам'ятках ужито у формі наз. мн. з кореневим наголосом в українському виданні та флексійним – у російському: *врáта* (Гр. См. 1619, 56, 117) – *вратà* (Гр. См. 1648, 87 зв., 119 зв.). У праслов'янській мові словоформі була властива окситонована а.п. – *vořtā [49, с. 123, 33, с. 201; 85, с. 117] з двоскладовою висхідно-спадною інтонацією з іктусом на корені у формі наз. мн. Як свідчить В. Складенко: «У порівнянні з ранньопраслов'янською окситонованою а.п. ... пізньопраслов'янська окситонована а.п. іменників *ǫ-/*jǫ- основ середнього роду характеризувалася переміщенням наголосу на

корінь у формах наз.-зн., ор. та місц. мн. і род.-місц. дв. (згадане переміщення наголосу відбулося з флективних довгот, що не скоротилися під час пізньопраслов'янського скорочення довгих голосних ...)» [85, с. 114]. Таким чином, первісний наголос кореневий, тож українське видання «Граматики» відбиває первісне наголошення лексеми, на відміну від його російського відповідника та давньоруської пам'ятки Чудівського Нового Завіту: *вратà* (ЧНЗ, 55 – двічі, 158 – 4 рази, 158 зв. – двічі). Українські стародруки та діалекти свідчать про варіативність наголошення: *врата* (Гр. Зіз., 42 зв.; Служ. Стр., 57, 124, 125, 465, 467; Синопс. 1680, 62), *врати* (Служ. Стр., 463, 493, 494, 496, 498), *воротá* (Єв., 39 зв., 308 зв. – двічі; Бер., 278; Євх., 1/3; Головацький, 52; Ogonowski, 127), *въротá* (Зіз. Л., 36), *ворóта* (Желех., 121; Верхратський, 1912, 43; Верхратський, 1899, 66; Панькевич, 237, 238), *ворóта* (Hanusz, 360; Грам., 277). І. Огієнко, досліджуючи наголос Стратинського Службника 1604 р., підтверджує кореневий наголос аналізованого іменника: «Наголос деяких слів без однини держиться кореня: *врата* (Служ. Стр., 57, 124, 125, 465, 467), *врати* (Служ. Стр., 463, 493, 494, 496, 498)» [65, с. 12]. З. Веселовська говорить про «вагання наголосу» – в українських пам'ятках *воротá* (Зіз. Л., 72; Бер., 16, 186) і в російських – *воротá* (Орлов, 101 зв., Вед. 1703, 6) та *ворóта* (Вед. 1703, 14; 1705, 37; 1706, 21) [13, с. 35]. В. Винницький зазначає, що «по-різному наголошуються в парадигмі й деякі непохідні плуральні іменники, які, крім того, у поодиноких відмінкових формах уживаються з варіантним акцентуванням» [22, с. 236].

Таким чином, непохідний неповноголосний іменник з кореневою акцентуацією, напевно, відбиває один з варіантних церковнослов'янських наголосів, зберігаючи пізньопраслов'янську акцентуацію, тоді як російське видання фіксує новий флексійний наголос.

Непохідний іменник *лицє* в досліджуваних пам'ятках спостерігаємо у формі род. одн. із флексійною акцентуацією в українському виданні та кореневою – у російському: *лицà* (Гр. См. 1619, 233, 239) – *лица* (Гр.

См. 1648, 180, 184). Для лексеми сер. р. *ǫ-основи характерна окситонована а. п., яку в ранньопраслов'янський період більшість дослідників реконструює з флексивним наголосом у всіх відмінкових формах [85, с. 112] – *ĭsè [100, с. 248; 49, с. 131; 54, с. 25; 2, с. 79; 40, с. 135; 33, с. 117, 200], у род. одн. – *ĭsà.

В українських стародруках аналізований іменник переважно вживається з флексійним наголосом: *лице́* (Ап. 1630, 13), *лицá* (Ап. 1630, 14 зв.; К. Тр., 162), *ѿлицá* (Гал. Ск., 22), *лицá* (Гал. Ск., 7 зв.), *лицá* (Коп. Ом., 6 зв.), *лице́* (Єв., 28), *лицá* (Гр. См. 1619, 99, 100 зв.), *на лицá* (Рад., 559), *лицá* (Остр. Б., 119, 241; Остр. зб., 172 зв.; Єв., 28 зв., 32; Тр., 4 зв., 6, 8, 65; Отрок., 86; Гал., 70 – двічі, 70 зв., 201; Бар., 73 зв.; Рад., 142, 300, 501, 622, 1112; Кл., 47).

Як стверджує З. Веселовська, наголос іменників сер. р. на *-o*, *-e* у російських виданнях майже не відрізнявся від сучасного російського, проте низка слів характеризувалася двояким наголосом [13, с. 33]. Читання в наголошенні підтверджується матеріалами давньоруської пам'ятки – Чудівського Нового Завіту – *лица́* (ЧНЗ, 40 зв., 152) та *ѿлицá* (ЧНЗ, 60 зв., 62, 63, 134 зв., 151 зв., 154, 157 зв.), *лицá* (ЧНЗ, 38).

Отже, можна стверджувати, що в староукраїнській мові для аналізованої словоформи був характерний флексійний наголос, який відповідає первісному наголошенню та був успадкований обома сучасними літературними мовами.

Іменник *житіє* вжито в «Граматиці» у формі наз. одн. з кореневим наголосом в українському виданні та флексійним – у російському: *житіє* (Гр. См. 1619, 463, 472) – *житіе́* (Гр. См. 1648, 323, 328). Це похідний віддієслівний іменник, що утворився, як зазначає В. Складенко, від дієприкметникової форми *ǰitь дієслова *ǰ'iti *ǰivetь [85, с. 284] – *ǰitjè [51, с. 67; 5, с. 302; 40, с. 150; 85, с. 284]. Лексема характеризувалася двоскладовою висхідно-спадною інтонацією в межах словозмінної парадигми і належала у праслов'янській мові до окситонованої а. п. У

давньоруській мові аналізованому іменнику притаманна та ж пізньопраслов'янська флексійна акцентуація: *житььє* (ЧНЗ, 31), *житью* (ЧНЗ, 71), *о жити́и* (ЧНЗ, 138 зв.); *житьь'е* [40, с. 150].

Українські стародруки фіксують кореневий наголос: наз. – *жи́тіє* (Синопс. 1680, 3; Гал. Ск., 3; Синопс. 1680, 23), *жи́тіє* (Служ. Стр., 67, 166, 317); род. – *жи́тіа* (Єв., 4; Коп. Ом., 24 зв.), *жи́тіи* (Синопс. 1680, 13), *жи́тіи* (Синопс. 1680, 26), *жи́тіа* (Синопс. 1680, 13 зв.; Гал. Ск., 2; Служ. Стр., 115); місц. – *в^ь жи́тіи* (Ап. 1639, 12 зв., 44 зв.; Гал. Ск., 11 зв.;), *ѡ жи́тіи* (Синопс. 1680, 1), *въ жи́тіи* (Служ. Стр., 165), *жи́тіє* (Бар., 2; Гал., 22 зв.), *жи́тіє* (Бер., 68).

На думку І. Огієнка, «слова на *-тіє* в українських стародруках постійно зберігають наголос свого дієслова, цебто мають його на коріннім складі; так і в Служебнику: *жи́тіє, жи́тіа, въ жи́тіи*» [65, с. 11]. Учений підтверджує це прикладами зі «Словничка наголосів» із Псалтиря 1495 року [61, с. 203], та «Словничка давніх українських наголосів» [61, с. 212]. Проте в українських пам'ятках спостерігаємо й флексійне наголошення: *житі́є* (Служ. Стр., 327), *житі́а* (там же, 273), *житі́є* (Зіз. Л., 47), *въ житі́и* (Ап. 1630, 41), тому, зважаючи на фактичний матеріал, не можемо погодитися з думкою вченого.

На подвійності наголосу наголошує й З. Веселовська: «Віддієслівні іменники на *-тіє (-тьє)* в українських пам'ятках відзначені з двома типами наголосу, на корені та на закінченні; вагання спостерігається як у двоскладових, так і префіксальних утвореннях» [13, с. 57]. Таким чином, і кореневий, і флексійний наголоси вважаються відображенням живої староукраїнської вимови, хоча флексійна акцентуація, засвідчена російською пам'яткою, є первісною та збереглася в усіх формах лексеми в сучасних українській і російській мовах: *життя́* (Погр. ОС, 198), *життя́-буття́* (Погр., 172), *жити́е, -я́, жити́ем, о жити́и, жити́я, жити́й, жити́ям* (ОСРЯ, 147).

У досліджуваних пам'ятках ще два іменники – *мѣрило* і *їдрило* – належать до одного словотвірного типу й характеризуються суфіксальним наголошенням в українському виданні та кореневим – у російському. Віддієслівний іменник *мѣрило* вжито в пам'ятках у формі місц. мн., тоді як *їдрило* – у наз. одн.:

ѣ^ѣ мѣрилѣхъ (Гр. См. 1619, 442) – *ѣ^ѣ мѣрилѣ^ѣ* (Гр. См. 1648, 311) – місц. мн. сер. р., *ѣ-основа;

їдріло (Гр. См. 1619, 90) – *їдрило* (Гр. См. 1648, 108 зв.) – наз. одн. сер. р., *ѣ-основа.

Аналізовані лексеми утворені від дієслівних основ з окситонованою а. п. – *mēdrīti, *(j)ędrīti внаслідок додавання суфікса *idl(o) – *mēdrīlò, *(j)ędrò [49, с. 121; 54, с. 25; 5, с. 204; 40, с. 135; 33, с. 198]. Як зазначає В. Скляренко, переважна більшість лексем, утворених таким способом, має наголос на дієслівному суфіксі – *brodīdlo – від *brodīti, *brodītĭ; *gāsīdlo – від *gāsīti, *gāsītĭ; *kropīdlo – від *kropīti, *kropītĭ; *māstīdlo – від *māstīti, *māstītĭ; *sūšīdlo – від *sūšīti, *sūšītĭ [85, с. 284]. Українські стародруки зберігають приклади цих словоформ у невеликій кількості, засвідчуючи як суфіксальну, так і кореневу акцентуацію: *їдріло* (Ап. 1639, 31 зв.; Ап. 1630, 28; Бер., 312), *їдрило* (Ап. 1574, 50 зв.), тоді як Чудівський Новий Завіт зафіксував кореневий наголос: *мѣрило* (ЧНЗ, 151 зв.). Отже, аналізована лексема в давній українській пам'ятці з наголосом на суфіксальній морфемі зберігає ще праслов'янську акцентуацію. У староукраїнській мові словоформа характеризувалася подвійною акцентуацією, проте акцентну конкуренцію витримав наголос на дієслівному суфіксі, який і став нормою для сучасних української та російської мов: *міріло*, *мѣріло* (Б.-Н., 224), *міріло*, -ла, -їла, -їл (Погр. ОС, 336; Погр., 286), *меріло*, -а (ОСРЯ, 256).

Іменник *число* вжитий в українському виданні «Граматики» у формах наз., ор. мн. з наголосом на флексії, тоді як у російському – на корені; у

формі місц. мн. навпаки: в українському виданні – кореневе наголошення, а в російському – флексійне:

число́ (Гр. См. 1619, 44, 60, 360) – *число̀* (Гр. См. 1648, 79, 90 зв., 360 зв.) – наз. одн.;

числа́ (Гр. См. 1619, 60) – *чи́сла* (Гр. См. 1648, 90 зв.) – наз. мн.;

числѝ (Гр. См. 1619, 62) – *чи́слы* (Гр. См. 1648, 92) – ор. мн.;

чи́слѣ^x (Гр. См. 1619, 247) – *числѣхъ* (Гр. См. 1648, 169 зв.) – місц. мн.

У пізньопраслов'янській мові цей іменник належав до окситонованої а. п. з двоскладовою висхідно-спадною інтонацією з іктусом на флексії – *čislò [54, с. 25; 5, с. 409; 34, с. 200; 40, с. 135; 85, с. 116], а в наз., ор., місц. мн. мала кореневе наголошення – *č'islā, *č'islȳ, *č'islěxъ. У Чудівському Новому Завіті спостерігаємо наголос на закінченні: *число́* (ЧНЗ, 3, 66, 154 зв. – двічі, 152 зв.).

В. Скляренко зазначає, що «флексивна акцентуація іменників *горло, діло, дуло, жало, крісло, мило, рило, шило* виникла, очевидно, під впливом численних окситонованих іменників на *-ло*», серед яких є й іменник *число́* [81, с. 168]. В. Винницький зараховує це слово до акцентного типу ФК, що характеризується нерухомим флексійним наголосом в однині і кореневим – у множині: *чи́сла, чи́слами, (у) чи́слах* [22, с. 186].

Вагання в наголошенні аналізованого іменника спостерігаємо не тільки в українських стародруках, а й у російських пам'ятках, наприклад: *числа́* (Гр. Зіз., 29), *числа́* (Синопс. 1680, 12 зв.), *чи́сло* (Служ. Стр., 554)/*число́* (Служ. Стр., 115), *числѡ̀* (Ап. 1630, 6 зв.), *чи́сла* (Ап. 1630, 6 зв.), *числа́* (Ап. 1630, 10 зв.), *нє в числѣ́* (Гр. Зіз., 15 зв.), *чи́сло* [65, с. 12], *чи́сла* (Остр. Б., 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66; Бер., 191), *в чи́слах* (Тупт., 59), *чи́сла* (Ратн., 173, Магн., 2), *чи́слам* (Ратн., 4 зв.), *числа́* (ИФ, 34). З. Веселовська підтверджує факт, що «є слова, які міняють місце наголосу у множині: *числа́* (Отрок., 113)» [13, с. 36].

Таким чином, у староукраїнській мові для форми місцевого відмінка множини характерним був кореневий наголос, який збережений в

українському виданні «Граматики» М. Смотрицького 1619 р., а отже, відбиває тогочасну природну вимову та зберігається сучасними літературними українською та російською мовами: *чїслах* (УЛВН, 704; Погр. ОС., 610; Погр., 584), *чїслах* (ОСРЯ, 634).

Іменник *гармо*, який в аналізованих пам'ятках ужито у формі наз., зн., кл. та род., місц. дв., характеризується кореневим наголосом в українському виданні та флексійним – у російському:

га́рма (Гр. См. 1619, 86) – *гарма̀* (Гр. См. 1648, 106) – наз.-зн.-кл. дв. сер. р., *ǫ-основа;

га́рмаʹ (Гр. См. 1619, 86) – *гармаʹ* (Гр. См. 1648, 106) – род.-місц. дв. сер. р., *ǫ-основа.

У праслов'янській мові цей іменник *ǫ-основи належав до окситонованої а. п. та у формі однини характеризувався двоскладовою висхідно-спадною інтонацією з іктусом на закінченні – *(j)āǣtǫ [49, с. 121; 54, с. 25; 5, с. 204; 40, с. 135; 33, с. 198; 85, с. 116], а у наз.-кл. дв. – *(j)āǣtǫ̀, род.-місц. дв. – *(j)āǣtǭ. В. Скляренко зазначає, що «у давніх українських пам'ятках окситоновані іменники *ǫ-/*jǫ-основ сер. р. в усіх трьох відмінкових формах двоїни вживаються переважно з кореневим наголосом» [81, с. 189]. Разом з тим дослідник коментує причини перенесення наголосу у формах двоїни, що пов'язані зі зміною в українській мові форм двоїни відповідними формами множини: «У живій українській мові того часу форми двоїни вже майже не вживалися (були витіснені формами множини)» [81, с. 190]. Отже, можемо припустити, що провідною для староукраїнської мови була коренева акцентуація, яку відбиває українське видання «Граматики» М. Смотрицького.

Іменник *дерево* у пам'ятках ужито у формі місц. одн. з прийменником *на*, у дав. мн. та ор. мн. з наголосом на корені в українському виданні та флексійною акцентуацією – у російському:

древо (Гр. См. 1619) – *древо* (Гр. См. 1648):

на дрéвѣ (Гр. См. 1619, 496) – *надрéвѣ* (Гр. См. 1648, 343 зв.) – місц. одн. сер. р., *ǫ-основа;

ѣ дрéва (Гр. См. 1619, 90) – *ѣ дрéвѧ* (Гр. См. 1648, 108 зв.) – кл. мн. сер. р., *ǫ-основа;

дрéвω^{mb} (Гр. См. 1619, 90) – *дрéвѡмъ* (Гр. См. 1648, 108) – дав. мн. сер. р., *ǫ-основа;

дрéвами (Гр. См. 1619, 90) – *дрéвѧми* (Гр. См. 1648, 108 зв.) – ор. мн. сер. р., *ǫ-основа.

Це непохідний іменник сер. р. *ǫ-основи, якому в пізньопраслов'янській мові була властива рухома а. п. – *dǣrvo [54, с. 31–32; 4, с. 346; 5, с. 138; 34, с. 139, 150, 157; 40, с. 138; 85, с. 118] – *dǣrvě, *dǣrvomъ. Дискусійним залишається питання реконструкції наголошення аналізованих словоформ. Так, наприклад, Є. Курилович подає таку акцентуацію форми дав. мн. – *dǣrv'omъ з *dǣrvom'ъ [102, с. 223, 225–226]; Х. Станг і В. Диббо підтверджують первісну флексійну акцентуацію форми дав. мн. [104, с. 74–75; 34, с. 26–27, 32]. Л. Булаховський також стверджує, що первісним у відмінкових формах множини іменників сер. р. з рухомим наголосом є флексійний наголос і пояснює це індукцією род. мн. [4, с. 355–356, 446; 5, с. 323–324, 327].

В. Скляренко додає, що у праслов'янській мові у формах початково наголошених непохідних іменників з рухомою а. п. відбувалося переміщення наголосу на попередній прийменник. Таке явище не збереглося в сучасній українській мові: *дéрево*, мн. – *дерéва*, *дерéв*, *два дéрева* (УЛВН, 155; Погр. ОС, 160; Погр., 135), проте наявне в давньоруській і частково в староукраїнській мові: *на дрéвѣ* (Єв., 219), *на дрéвѣ* (Остр. Б., 263 зв.) [81, с. 192].

В українських стародруках і діалектах іменник *дрéво* вживається винятково з кореневим наголошенням: *дрéво*, *дрéва*, *дрéвѣ*, *дрéво*, *идрéво*, *дрéва*, *ѡ дрéва*, *дрéвомъ* (Адельф., 18 зв.), *дрéво* (Адел., 13; Гр. Зіз., 33;

Рад. В., 34), *ѡ дрѣва* (К. Тр., 4; Синопс. 1680, 28), *съ дрѣва* (Синопс. 1680, 11), *дрѣвомъ* (Ап. 1574, 7), *дрѣвомъ* (Ап. 1639, 14), *по^о дрѣво^о* (Адельф., 153 зв.). Навіть у випадках з повноголосними формами слова подвійної акцентуації не спостерігаємо: *дрѣво* (Коп. Ом., 26, 168; Гал. Ск., 9; Зіз. Л., 58; Бер., 77, 98, 116, 226, 234, 304; Рад., 239 – двічі).

Встановлюючи праслов'янську акцентну парадигму непохідних іменників середнього роду, В. Скляренко, спираючись на акцентні типи в сучасній українській літературній мові, лексему *дрѣво* відносить до третього типу. Це трискладові слова з початковим наголосом в однині та наголосом на наступному складі кореня в множині [79, с. 20–21]. В. Скляренко пояснює таку закономірність як наслідок дії тенденції до протиставлення форм однини та множини іменників **ǫ*-/**ǰ*-основ сер. р. з кореневим наголосом.

На думку З. Веселовської, лексема *дрѣво* у формах множини має подвійний наголос: *дрѣва* (Гал., 118), *дрѣвами* (Гал., 67) і *дерѣва* (Бер., 77) [13, с. 36].

Такі іменникові лексеми у формі множини поруч з кореневою акцентуацією могли отримувати флексійну, наприклад: *дрѣва* (Єв., 89, 134, 85 зв.; Коп. Каз., 116 – двічі; Гал., 118, 170 зв., 171), *дрѣвам* (Єв., 94 зв.), *межи всѣми дрѣвами* (Єв., 94 зв.), *дрѣвám*, *дрѣвáми* (Napusz, 361; Голоск., 94) [81, с. 193–194]. В. Винницький свідчить, що в говорах, поезії XIX ст. лексема відзначена навіть з потрійним наголосом – *дерѣва*, *дрѣва* і *дерѣвá* [18, с. 120].

Таким чином, українське видання 1619 р., зберігаючи первісну кореневу акцентуацію форм множини аналізованої лексеми, відбиває природну староукраїнську акцентуацію. Переміщення наголосу у формі місц. одн. на попередній прийменник, яке частково спостерігалось в староукраїнських пам'ятках, не було властивим для цього сполучення, що збереглося й у сучасній українській мові.

Іменник *сёрдце* вжито в досліджуваних пам'ятках у формі наз.-зн., ор., місц., кл. мн. з кореневим наголосом в українському виданні та флексійним – у російському:

сёрдца (Гр. См. 1619, 97, 98) – *сёрдца́* (Гр. См. 1648, 112 зв. – двічі) – наз.-зн. мн. сер. р., *jǔ-основа;

сёрдцы (Гр. См. 1619, 98) – *сёрдцы̀* (Гр. См. 1648, 112 зв.) – ор. мн. сер. р., *jǔ-основа;

сёрдцами (Гр. См. 1619, 98) – *сѣ́цами* (Гр. См. 1648, 112 зв.) – ор. мн. сер. р., *jǔ-основа;

сёрдцеꙗ (Гр. См. 1619, 98) – *сёрдцеꙗхъ* (Гр. См. 1648, 112 зв.) – місц. мн. сер. р., *jǔ-основа;

сёрдца (Гр. См. 1619, 98) – *ѣ сёрдца́* (Гр. См. 1648, 112 зв.) – кл. мн. сер. р., *jǔ-основа.

У праслов'янській мові цьому іменнику була властива рухома а. п. – *sьrdьse [51, с. 57; 4, с. 346–347; 5, с. 437; 33, с. 203; 85, с. 118]. На думку В. Скляренка, іменники на *-ьse* з рухомим наголосом у відмінкових формах однини послідовно зберігають в українській мові первісну кореневу (початкову) акцентуацію, проте в усіх формах множини на ґрунті давньоруської та української мов зазнали «узагальнення ... кореневої акцентуації» давального відмінка та «виникнення флексивної акцентуації внаслідок дії тенденції до акцентного протиставлення форм однини та множини в іменниках *ǔ-/*jǔ-основ середнього роду з кореневим наголосом» [81, с. 464–465]. Це можна підтвердити фактичним матеріалом українських стародруків: *сёрдца* (К. Тр., 20; Філ., 48 зв.; Рад., 214, 983), *сёрца* (Рад., 1059), *на сёрца* (Рад., 313), *сёрцы* (Сак., 40), *срѣдцы* (Коп. Каз., 113), *в сёрдцах* (Отпис., 8). З. Веселовська називає такі слова «словами з наголосом, перенесеним на закінчення: *сердѣць* (Рад., 36)» [13, с. 36]. Під час словозміни наголос переходить з основи на закінчення: *сёрдца́* (Лихачѳв, 259; Ратн., 32 зв.), *сёрдца́ми* (Ратн., 31).

Отже, очевидно, на ґрунті староукраїнської мови це слово у формах множини характеризувалося нерухомим кореневим наголосом, що є результатом впливу первісної акцентуації іменників середнього роду давального відмінка множини.

Дослідження акцентних відмінностей іменників сер. р. *ǫ-/*jǫ-основ в українському й російському виданнях «Граматики» М. Смотрицького дозволяє зробити такі висновки.

За структурними показниками іменники сер. р. *ǫ-/*jǫ-основ менш різноманітні, ніж іменникові лексеми жін. та чол. р. Тому це дало змогу поділити іменники сер. р. *ǫ-/*jǫ-основ, що різняться наголосом у двох пам'ятках, на такі групи: утворені за допомогою суфіксів *-аніj-* (*-~~а~~ніj-*), *-єніj-* (*-єньj-*), *-ств-*; *-тіj-*; *-ил-*, *-ьц-* та непохідні іменники.

Український наголос у давнину відрізнявся від російського, утворюючи власну систему. Розставлення акцентних знаків свідчить про реальну вимову того періоду.

У деяких випадках іменники характеризувалися подвійним наголосом, один з яких був утрачений, наприклад, суфіксальні іменники *éстество́*, *худо́жество*, *жи́тіє́*, *чи́сло́*, *мѣ́рило*, *га́дріло*.

Переважна більшість аналізованих іменникових лексем з акцентними відмінностями в українському виданні відбиває староукраїнський наголос XVI–XVII ст.: нерухомий у межах словозмінної парадигми суфіксальний наголос віддієслівних іменників середнього роду, утворених за допомогою форманта *-ніj-*: *глагола́ніє*, *навѣ́тованіє*, *обрѣ́заніє* (*ѡ́брѣзаніє*), *послѣ́дованіє*, *поспѣ́аніє*, *собесѣ́дованіє*, *совѣ́тованіє*, *сѣ́тованіє*, *требова́ніє*, *ѡ́брѣтє́ніє*, *чаа́ніє* та наголос непохідних іменників: *древо́*, *лице́*.

І. Огієнко стверджує: «...на XV-й вік ми, українці, мали вже свою власну, надзвичайно послідовну й стройну систему наголосу. Ця давня система наша була навіть більш послідовною, як система сучасна... свою власну систему наголосу, рішуче відмінну від системи московської...

запровадили до своїх друкованих книжок ще в кінці XVI-го віку» [61, с. 209]. Наше дослідження підтверджує цю думку акцентними відмінностями іменників середнього роду українського та російського видань «Граматики» М. Смотрицького, де український наголос чітко відрізняється від російського відбиваючи, таким чином, природну староукраїнську вимову.

3.1.2. Іменники з основою на приголосний (*n-основ, *s-основ)

У досліджуваних пам'ятках відмінності в акцентуації було виявлено й серед іменників консонантних основ (*n- і *s-основ): *времѧ, има, кошѧ, писмѧ, рамена* і *нбса*.

Іменникову лексему *времѧ* вжито в пам'ятках у формах род., зн. одн. та наз. мн. В українському виданні іменник у род. одн. має наголос на суфіксі, у російському – на флексії; у зн. одн. в українському виданні наголос падає на флексію, у російському – на корінь; у наз. мн. в українському – кореневе наголошення, у російському – флексійне:

времѧ́ (Гр. См. 1619, 254) – *времѧ́* (Гр. См. 1648, 193) – наз. мн.;

времѧ̀ (Гр. См. 1619, 448) – *времѧ̀* (Гр. См. 1648, 113 зв.) – род. одн.;

времѧ̀ (Гр. См. 1619, 245) – *времѧ̀* (Гр. См. 1648, 187 зв.) – зн. одн.

Іменнику *времѧ* у праслов'янській мові властива рухома а.п. – **veṛme* [58, с. 154, 155; 100, с. 253, 255; 49, с. 148; 50, с. 200; 85, с. 129], який у род. одн. характеризувався двоскладовою висхідно-спадною інтонацією з іктусом на флексії – **veṛmenè*, у наз. мн. – односкладовою довгою спадною інтонацією на флексії – **veṛmenâ*, у зн. одн. – короткою спадною інтонацією на корені – **vèṛme*. В українських пам'ятках немає єдиного типу наголошення, у стародруках спостерігаємо як кореневу, так і суфіксальну й флексійну акцентуацію: *времѧ̀* (Гр. Зіз., 33), *времѧ̀* (ИФ, 10 зв.) – род. одн.; *времѧ̀* (Ап. 1574, 5; Гр. Зіз., 33; Адельф., 60 зв.; Синопс. 1680, 15, 20, 75, 96; Ап. 1630, 25 зв., 26), *в то̀ времѧ̀* (Синопс. 1680, 12), *времѧ̀* (Синопс. 1680, 13, 18, 94 зв.; К. Тр., 20) – зн. одн.; *времѧ̀* (Гр. Зіз., 33; Адельф., 137; К. Тр., 24; Ратн., 2 зв., 47 зв., 100 зв.; Бар., 8), *времѧ̀* (Остр. Б., 198; Бар., 2;

Кл., 142) – наз. мн. Давньоруська пам'ятка «Чудівський Новий Завіт» у формі род. одн. фіксує як кореневу, так і флексійну акцентуацію – *врѣмени* (ЧНЗ, 103), *врѣмені* (ЧНЗ, 142 зв.); у зн. одн. – кореневу акцентуацію – *врѣмѧ* (ЧНЗ, 59), *в врѣмѧ* (ЧНЗ, 62 зв.), *в то же врѣмѧ* (ЧНЗ, 66 зв.); у наз. мн. – флексійний наголос – *врѣменá* (ЧНЗ, 38 зв., 139 зв., 164), що підтверджує наголос російського видання «Граматики». У російських стародруках в іменниках цього типу наголос на закінченні – *временá* (Ратн., 2 зв., 47 зв., 100 зв.). З. Веселовська стверджує, що «новий» наголос викликаний впливом род. мн. – *временѣ* (Магн., 15 зв.) [13, с. 34]. С. Пономаренко, досліджуючи «Апостол» 1574, 1564 рр., теж зазначає, що в діалектах та давніх українських пам'ятках немає однаковості щодо акцентуації аналізованої лексеми у формі род. мн.: *врѣмен* (Остр. Б., 228 зв.; Остр. зб., 25 – двічі, 27 зв.; Бер., 39 зв., 74, 111; Бар., 114 зв., 270, 328, 382 зв., 388, 414, 417, 421, 421 зв.; Рад., 426, 534, 554, 587, 924; Рад. Сл., 54; Синопс. 1678, 6; Кл., 62) і *врѣмен* (Тупт., 50; Гр. Зіз., 30 зв.) [67, с. 76–77].

Таким чином, словоформи род., зн. одн. та наз. мн. аналізованої лексеми мають неоднаковий наголос у староукраїнській мові, що може бути спричинено вратою первісної акцентуації, появою словозмінного форманта *-ен-*, який змінює морфемну та фонетичну організацію слова. Отже, наголос в українському виданні «Граматики», ймовірно, зумовлений реальною тогочасною вимовою.

Іменник *има*, який у пам'ятках ужито у формі наз. одн., род. мн. та наз.-зн.-кл. дв., в українському виданні у формі одн. має флексійний наголос, тоді як у російському – кореневий: *имá* (Гр. См. 1619, 26, 40 – 4 рази, 41, 42) – *íма* (Гр. См. 1648, 51, 76, 76 зв. – тричі, 77 – двічі); у формі род. мн. та наз.-зн.-кл. дв. в українському – кореневий, у російському – суфіксальний та флексійний відповідно:

íмень (Гр. См. 1619, 55, 56, 59 – тричі, 60 – 6 разів, 61 – двічі, 103) – *íмѣнь* (Гр. См. 1648, 86, 88, 89 зв., 90 – 5 разів, 91, 91 зв., 115) – род. мн.;

імєна (Гр. См. 1619, 44, 46, 103) – *îmєnà* (Гр. См. 1648, 79, 80 зв., 116) – наз.-зн.-кл. дв.

У праслов'янській мові лексема *имѧ* належала до рухомої а.п. – *jьmĕ [58, с. 155; 104, с. 92; 100, с. 254, 255; 49, с. 148; 50, с. 200; 4, с. 357; 40, с. 138; 33, с. 31, 44, 210; 85, с. 127, 128], яка у наз. одн., род. мн. характеризувалася двоскладовою висхідно-спадною інтонацією з наголосом на флексії – *jьmĕ, *jьmĕnĕ [85, с. 127], а у наз.-зн.-кл. дв. – короткою спадною інтонацією на корені – *jьmĕni [85, с. 127]. Староукраїнські пам'ятки та діалекти у формі наз. одн. фіксують кореневий або флексійний наголос: наз. одн. – *імѧ* (Ап. 1574, 3), *имѧ* (Служ. Стр., 94, 104, 106, 112, 122, 138, 169, 172, 169 зв., 197, 206, 265; ІФ, 30 зв.), *имѧ* (См. Кл., 18), у «Словничку наголосів» з Псалтиря 1495 року, І. Огієнко засвідчує кореневий наголос *имѧ* [61, с. 203], *имѧ* (Огієнко, 1926, 6; Ап. 1630, 14 зв.; Гал., 91 зв.; К. Тр., 14 зв.; Коп. Ом., 16 зв.), *имѧ* (Служ. Стр., 4, 34, 35, 37, 93, 94, 103, 125, 147, 164, 165, 169, 176, 189, 199, 253, 289, 312, 323, 324, 328, 368, 371, 440, 463, 478, 520, 521, 524, 525, 528, 531, 534, 541, 543, 257, 361, 363, 386, 417, 480, 481, 518, 546, 551, 560; Бер. В., 5; Єв., 2 зв.; Синопс. 1680, 21 зв.; Адельф., 8 зв.; Гал. Ск., 5 зв., 27), *имѧ* (Ап. 1574, 3 зв., 4 зв., 5, 5 зв., 6 зв., 10). У формах наз. одн. у більшості українських говорах узагальнена кінцева акцентуація: *имѧ* (Остр. Б., 5, 8, 225; Остр. зб., 174; Зиз. С., 184, 192 – двічі; Філ., 16/2, 27/2 зв., 37/3; Отпис., 2/4, 5/3, 7/1 зв., 8/2 зв., 8/4; Кл. Остр., 202; Єв., 41, 46 зв., 58 зв., 71 зв., 128, 133, 162 – 4 рази; Бер. В., 62; Тр., 81, 81 зв.; Коп. Каз., 114; Бер., 1, 114 – двічі, 156, 241, 243 – двічі, 257, 330; Отрок., 84, 85, 89 – двічі, 108; Євх., 1/4 зв., 2/1, 2/2 зв., 2/3, 3/4; Гал., 15 зв., 16 – тричі, 18 зв., 19, 19 зв., 20 – двічі, 20 зв. – 4 рази, 21, 21 зв., 22, 23, 24; Бар., 17 зв., 21 – тричі, 51, 52 зв., 54, 54 зв. – двічі, 85 – двічі, 94, 104, 116; Рад., 105, 157, 161 – двічі, 162, 177 – двічі, 237, 246, 286, 295, 304 – тричі, 305; Синопс. 1678, 5 зв. – двічі, 6, 9, 11 зв., 20, 26 зв., 41, 103; Тупт., 70; Кл., 170) і *имѧ* (Остр. зб., 11), проте спостерігаємо й кореневу акцентуацію: *имѧ* (Остр. Б., 1 зв. – тричі, 2, 2 зв. – 5 разів, 3, 5 – двічі, 6 зв., 8, 9 – двічі, 10 зв.; Філ., 47/1 зв.; Кл. Остр., 203, 206,

219, 221, 226; Слав., 454; Рад., 163 – двічі, 165, 181, 189, 200, 316 – двічі, 441, 809; Синопс. 1678, 47). Як зазначає З. Веселовська, «слово *имя* в називному відмінку однини всюди вживається з наголосом на закінченні *имя́*» [13, с. 37].

У формі род. мн. українські стародруки засвідчують як кореневий, так і суфіксальний наголос – *Имень* (Синопс. 1680, 9; Адельф., 45 зв.; Єв., 128 зв., Гал., 246; Бар., 54 зв., 257 зв.; Рад., 893 – двічі), *имен* (Кл., 4), *имёнъ* (Гр. Зіз., 30 зв.; Адельф., 25 зв., 26 зв.; Ап. 1630, 9 зв.; Остр. Б., 35 зв., 59 зв. – 11 разів, 61, 74; Отпис., 7/1 зв.; Тр., 3 зв.; Бер., 474; Гал., 32 зв.), *имён* (Кл., 4), *трехъ имёнъ* (Бер., 323). У формі наз.-зн.-кл. дв. – кореневий та флексійний наголос – *имена* (Гал. Ск., 8 зв.; Служ. Стр., 94, 104, 106, 112, 122, 138, 169, 172, 169 зв., 197, 206, 265), *именà* (Гр. Зіз., 33; Адельф., 33 зв.; К. Тр., 12 зв.). Таке різне наголошення форм непрямих відмінків множини та двоїни може свідчити про становлення нового – суфіксального/флексійного наголосу, збереженого сучасною українською мовою: *ім'я́, імені́, іменем, ім'я́м, іменá, імён, іменáм* (УЛВН, 256).

Російські пам'ятки у зазначених формах відбивають кореневе, суфіксальне та флексійне наголошення: *има* (ИФ, 26 зв.; [65, с. 12]), *имя* (Гр. См. 1648, 7, 7 зв., 18; Ап. 1564, 5 зв., 7 зв., 24 зв., 36, 42, 57 зв., 89 зв., 101 зв., 102 зв., 113; Лихачёв, 275; Орлов, 14; Уч., 33 зв.; Улож., 164, 185 зв., 277, 284 зв., 289), *имянь* (Улож., 34), *именá* (Улож., 99 зв., Пол., 14 зв., Магн., 43 зв.). Давньоруська пам'ятка фіксує аналогічну акцентуацію: *има* (ЧНЗ, 3 зв., 24, 26, 26 зв., 42, 67, 68, 69, 128 зв., 152 зв., 157, 160, 164 зв.), *има* (ЧНЗ, 7 – тричі, 18 зв., 31, 38 зв., 42 зв.); *именà* (ЧНЗ, 32 зв., 56 – двічі, 129, 158); *именà* (ЧНЗ, 157).

Як припускає З. Веселовська, аналізована часто вживана лексема підпадала різним впливам, наприклад, вплив відповідної польської форми або форми род. одн. [13, с. 37].

Отже, вищевказані приклади констатують той факт, що наголос, відбитий у пам'ятках, позначений не випадково. У формі наз. одн., наз.-зн.-кл. дв. українське видання відображає первісну флексійну акцентуацію, тоді як

українські стародруки фіксують і кореневу, і флексійну. У формі род. мн. первісну акцентуацію не збережено. Таким чином, наголос, зазначений в українському виданні, відбиває «живу» староукраїнську вимову.

Іменник *коша* вжито в стародруках у формі наз. одн. з наголосом в українському виданні на корені, тоді як у російському – на флексії: *ко́ша* (Гр. См. 1619, 434) – *кошѧ* (Гр. См. 1648, 306 зв.). У праслов'янській мові лексема належала до окситонованої а.п. та у формі наз. одн. характеризувалася двоскладовою висхідно-спадною інтонацією з наголосом на флексії – *košǫ. Українські пам'ятки засвідчують як флексійну акцентуацію: *котя́* (Желех., 372; Грінч., II, 294; Верхратський, 1879, 396; Грам., 66, 96), так і кореневу: *ко́тя* (Верхратський, 1899, 27). В. Скляренко зазначає, що окситоновані іменники t-основ в українській мові послідовно зберігають первісну акцентуацію [81, с. 305], що підтверджує й сучасна українська літературна вимова: *кошеня́* (Погр., 254), тому наголос українського видання «Граматики» можна вважати помилковим.

Лексему *писма* у пам'ятках ужито у формах наз., род. одн., наз., род. та місц. мн. В українському виданні словоформа в наз. одн. та мн. має наголос на флексії, тоді як в інших формах – на суфіксі, а російське видання засвідчує тільки кореневе наголошення:

писма̀ (Гр. См. 1619, 11, 104) – *пи́сма* (Гр. См. 1648, 46, 116) – наз. одн.;

писме́ны (Гр. См. 1619, 10) – *пи́смены* (Гр. См. 1648, 45 зв.) – род. одн.;

писме́на (Гр. См. 1619, 477, 480) – *пи́смена* (Гр. См. 1648, 332, 333 зв.) – наз. мн.;

писме́нь (Гр. См. 1619, 10 – двічі, 11, 12, 38, 480) – *пи́смень* (Гр. См. 1648, 45 зв., 46 – двічі, 47, 74 зв., 333 зв.) – род. мн.;

ѡ писме́нєхъ (Гр. См. 1619, 477) – *ѡ пи́сменєхъ* (Гр. См. 1648, 331 зв.) – місц. мн.

У праслов'янській мові іменник належав до окситонованої а.п. – *rǫsmǫ [50, с. 197; 33, с. 210; 85, с. 128]. У наз. одн. словоформа характеризувалася двоскладовою висхідно-спадною інтонацією з наголосом на флексії – *rǫsmǫ

[85, с. 128], у всіх інших формах – на суфіксі – *rǐsmène, *rǐsmènā, *rǐsmèńь, *rǐsmèńьхъ. Як зазначає В. Складенко, «первісний суфіксальний наголос форм однини окситонованих іменників *n-основ середнього роду в сучасній українській мові не зберігся, але він добре засвідчується найдавнішими українськими акцентованими пам'ятками» [81, с. 269] та Чудівським Новим Завітом – наз. одн.: *писма̀* (Адельф., 24 зв.; Ап. 1630, 12 зв.; ЧНЗ, 117), *писма̀* (Гр. Зіз., 1 зв.), род. одн. – *с писме́ни* (Бар., 14 – двічі). У формі наз. мн. наголос може переходити із закінчення на основу: *пи́сма* (Вед. 1705, 3), проте словоформі характерний і подвійний наголос: *пи́смена* у львівських стародруках XVIII-го віку [65, с. 12], *писме́на* (Адельф., 6 зв.; Гр. Зіз., 8, 13 зв.), *пи́смена і писме́на* (Служ. Стр., 416), *пи́смена/писме́на* (Служ. Стр., 416). Деякі випадки подвійного наголошення підтверджені й сучасними українськими орфоепічними словниками: *письме́на* (УЛВН, 440; Погр. ОС, 418), *письме́на і письмена́* (Погр., 375). Формі род. мн. була властива суфіксальна акцентуація: *писме́нь* (Гр. Зіз., 9, 12; Адельф., 7 зв.; Ап. 1630, 12 зв.).

Таким чином, аналізований іменник послідовно зберігає первісну акцентуацію, використовується з флексійною та суфіксальною акцентуацією, засвідчуючи чинну акцентну традицію.

Іменник *рам'я* в «Граматичі» вжито у формі наз. мн. з наголосом на флексії в українському виданні та кореневим – у російському: *раме́на* (Гр. См. 1619, 420) – *ра́мена* (Гр. См. 1648, 299). У праслов'янській мові аналізована лексема належала до баритонованої а.п. – *oŕmę [58, с. 149, 155; 100, с. 254; 50, с. 196; 40, с. 132; 33, с. 210; 85, с. 128] і в наз. мн. мала наголос на корені – *g'atēnā. Українські пам'ятки і говори засвідчують варіативний наголос, що падає на корінь, суфікс та флексію, іноді характеризується подвійністю: *ра́мена* (Єв., 47; Тр., 2/1), *раме́на* (Мог., 283; Рад., 1089; Синопс. 1678, 52 зв.) і *раме́на* (Тр., 1/4 зв.), *ра́мена* (Hanusz, 358), *раме́на* (Грам., 275). Паралельні форми спостережені й у російських поетів першої половини XIX ст.: «Он слышит: бывалая сила в нём бродит, могучи его

раменá» (Языков, «Сампсон», 1846), «*Копье раméна прободает и хлещет кров из них рекой*» (Батюшков, «Сон воинов», 1811).

Як пише З. Веселовська, «у слові *рамена* в українських пам'ятках три варіанти наголосу» [13, с. 37]: на закінченні – *раменá* (Рад., 1089), суфіксальний – *раméна*, *на раméна* (Гал., 9 зв., 95), *на раméнах* (Гал., 107) та кореневий – *ра́мена* (К. Тр., 12). Російські стародруки фіксують кореневу акцентуацію – *ра́мена* (Пол., 38 зв., Вед. 1705, 1703, 3). Як зазначає В. Скляренко, «первісна коренева акцентуація відмінкових форм множини досліджуваних іменників зберігається лише в частині українських говорів (переважно південно-західних). У більшості українських говорів вона витіснена флективною акцентуацією або суфіксальною, що було зумовлено дією на ґрунті української мови тенденції до акцентного протиставлення форм однини і множини в іменниках п-основ середнього роду з кореневим наголосом» [81, с. 268]. Таку тенденцію відбиває українське видання пам'ятки, тоді як російське видання зберігає первісну акцентуацію.

Іменник *небеса* в пам'ятках ужито з прийменником *на* у формі місц. одн. з флексійним наголосом в українському виданні «Граматики» та прийменниковим – у російському: *нанѣси* (Гр. См. 1619, 420) – *нанѣси* (Гр. См. 1648, 298 зв.). У праслов'янській мові аналізований іменник належав до рухомої а.п. і характеризувався короткою спадною інтонацією на корені – *něbo [49, с. 148; 50, с. 200–201; 5, с. 437; 40, с. 138; 33, с. 198; 85, с. 131] та у формі місц. одн. – висхідно-спадною інтонацією з наголосом на флексії – *nebesè. Як правило, пише В. Скляренко, давні східнослов'янські пам'ятки засвідчують флективну акцентуацію іменників s-основ з рухомим наголосом у формах одн. із суфіксом -ес- [81, с. 293]: *на нѣси* (Єв., 29 зв.), *на небесі* (Кл. Остр., 222; Єв., 24 зв., 273 зв.; Отрок., 88 – двічі; Гал., 5, 94 зв., 127, 128, 144 зв., 222, 242; Бар., 79, 89 зв., 90 зв., 94, 293 зв., 316 зв., 336; Рад., 8, 39, 131, 135, 144, 291, 347; Синопс. 1678, 35 зв., 36; Тупт., 24 – двічі, 41 зв.; Кл., 45, 92). Також зафіксовано форми іменників з наголошеним прийменником: *нанѣси* (ІФ, 26 зв.), *на нѣси* (Гал. Ск., 7 зв.), що підтверджує існування такого

наголосу в російському виданні. Отже, наголос, зазначений в українському виданні не тільки свідчить про «живу» староукраїнську вимову, але й указує на процес вирівнювання наголошення в однині за формами род., ор. та місц. відмінків.

3.2. Іменники іншомовного походження

У досліджуваних пам'ятках з акцентними відмінностями виявлено низку слів іншомовного походження.

Пам'ятки засвідчують 19 іменників, що мають акцентні відмінності, з яких 10 похідних іменників та 9 непохідних. Зафіксовано такі форми іменників:

- жін. р. *ā- – 2, *jā-основ – 7;
- чол. р. *ǫ- – 6, *jǫ-основ – 4.

Оскільки іменники мають розбіжності в наголошенні не тільки початкової форми, але й у відмінково-числових формах, то загалом, разом із повторами, нараховано 43 відмінні в акцентуації словоформи. З них 41 іменник у формі однини та лише 2 – у формі множини.

Такий кількісно-якісний аналіз свідчить про те, що акцентній характеристиці слова надавалося вагоме значення. Ті лексеми, граматичні форми яких відрізнялися наголосом дуже часто, доводять, що на той час їхнє наголошення в українському виданні принципово відрізнялося від тогочасного російського.

Як пише О. Суперанська, «моделі наголошення запозичень формуються на матеріалі структурно однорідних слів. Зазвичай це лексеми, запозичені з якоїсь однієї мови» [92, с. 26].

Серед виявлених іменників іншомовного походження є запозичення з грецької мови: *грамматіка* (ЕСУМ I, 582–583), *діалект* (ЕСУМ II, 82; Фасмер I, 512), *парадигма* (ЕСУМ IV, 289), *етимологія* (ЕСУМ II, 173), *пелагія* (ЕСУМ IV, 330), *лівія*, *андріанополь*, *константинополь*; з латини: *Греція* (Фасмер I, 457), *Грекини* (Фасмер I, 455; ЕСУМ I, 591), *італія* (Фасмер

II, 145), *сунтаѣсь* (Фасмер III, 625); з польської мови: *лехини* (SJP), з болгарської: *законъ* (Фасмер II, 75).

Проблематичним, а часом неможливим, є визначення характеру праслов'янської акцентуації, оскільки запозичення з'явилося на пізнішому етапі розвитку мови. Їхню появу та функціонування викликано релігійним контекстом. Саме тому ми аналізуємо акцентні відмінності шляхом застосування описового, а не порівняльно-історичного методу, визначаючи рухомість/нерухомість наголосу в межах словозмінної парадигми та словотвірної пари.

Іменник *грамматіка* вжитий у род. одн. без прийменника з наголошеним другим кореневим складом в українському виданні «Грамматики» М. Смотрицького та суфіксальною акцентуацією в російському: *Грам^матіки* (Гр. См. 1619, 9, 10, 39, 389, 429) – *грамматі́ки* (Гр. См. 1648, 45, 45 зв., 76, 380, 404).

Найчастіше слова іншомовного походження зберігають наголос мови, з якої вони запозичені, в іншому разі такі слова переймають акцентуацію слів мови-посередника. З. Веселовська зазначає: «Для східнослов'янських мов кінця XVI – першої половини XVIII століть такою мовою часто була польська, особливо для української й білоруської мов, частково і для російської» [13, с. 62]. Лексему *грамматіка* запозичено з латинської мови, можливо, через польське посередництво. Слово *γραμματικῆ* є формою жін. р. одн. від прикметника *γραμματικός*, що походить від *γράμμα* (ЕСУМ I, 582–583). У словнику зазначено, що давньоруські та старослов'янські форми походять безпосередньо з грецької мови. З'ясувавши давньогрецьке наголошення, можна припустити, що первинним був флексійний наголос – *γραμματικῆ/grammatiké*. О. Суперанська, пишучи про акцентуацію запозичених слів у російській мові, зазначає, що наголос у таких лексемах не можна розглядати окремо від морфології. Особливого значення набувають кінцеві компоненти, що можуть визначати родову належність слова [92,

с. 15]. Отже, остаточно стверджувати про морфемну структуру слова в давньогрецькій мові не можемо.

У «Граматиці» М. Смотрицького 1638 р. аналізоване слово має кореневе наголошення форми наз. одн.: *грам^мáтика* (Гр. См. 1638, 12), що ще раз підтверджує тодішній український живий наголос, проте форма род. одн. має флексійне наголошення *грамматикì* (Гр. См. 1638, 12 зв.), що відбиває первинну акцентуацію.

У «Граматиці» Л. Зизанія стабільно наголос припадає на суфікс як у прийменникових, так і у безприйменникових формах: *грам^матíка* (Гр. Зіз., 4 зв. – тричі), *на грам^матíкѣ* (Гр. Зіз., 1 зв.), *к грамматíкѣ* (Гр. Зіз., 2 зв.), *грамматíкѣ* (Гр. Зіз., 4), *гра^мматíки* (Гр. Зіз., 5б зв.), *грамматíка* (Гр. Зіз., 82 зв.).

Як стверджує І. Гальчук, «не завжди наголос кожного іменника чітко прив'язаний до однієї з мов, бо в той час відбувалося вирівнювання акцентуації іншомовних слів за фіналями, тобто кінцевими компонентами. Так, українським іменникам на *-ик(а)* невластивий був наголос на передостанньому складі, й тому аналізована лексема подана з наголосом на третьому від кінця складі, як у лат. *grammática*, хоч, орієнтуючись при написанні свого підручника на грецькі зразки, мав на увазі гр. *γραμματικῆ*, який використав у своїй граматиці Л. Зизаній, відповідно із заміною грецького закінчення і звичним у таких випадках відтягненням наголосу» [26, с. 112].

У грецьких словах на *-ик(а)* є лексеми, які не збігаються за своїм наголосом ні з грецькими, ні з сучасними українськими або російськими: *грамматíка* (Пол., 225). Це підтверджує акцентуація цієї лексеми, що подається в «Акцентологическом словаре древнерусского и старовеликорусского языка XIV–XVII вв.», що фіксує суфіксальне наголошення давніх пам'яток: *грамотíка* (новий варіант – *граматíка*), *грамотíкѣ* (Библ., 913), *грамотíки* (Епиф., 166), *грамматíка* (Полик., 78). Такий наголос підтверджує акцентуацію лексеми в староросійській мові.

Львівська граматика «Адельфотес» позначає суфіксальну морфему каморою, що свідчить про особливу низхідну або висхідно-низхідну вимову передостаннього складу: *грамматѣкѣ* (Адел., 5), *грамматѣка*, *ѡ грамматѣкъ* (Адел., 11), *грамматѣкѣ* (зн. одн.) (Адельф., 1 зв.), *грамматѣкъ* (Адельф., 5 зв.).

Аналізована лексема належить до давніх *ā-основ, утворених суфіксальним способом за допомогою суфікса *-ika. В. Скляренко зазначає, що «у праслов'янській мові іменники із суфіксом -ik- мали чотири акцентні парадигми: баритоновану а.п. з кореневим наголосом, баритоновану а.п. з наголосом на попередньому перед суфіксом -ik- голосному, окситоновану а.п. і рухому а.п.» [81, с. 410–411].

Ураховуючи вищезазначені чинники, у староукраїнській мові, очевидно, слово вживалося з варіантним наголосом, з-поміж яких переважав кореневий, тоді як для староросійської мови провідною є суфіксальна акцентуація. У сучасних як українській, так і російській мовах зафіксовано кореневий наголос: *грамáтика* (УЛВН, 142; Погр. ОС, 147; Погр., 123), *граммáтика* (ОСРЯ, 110), що теж свідчить про акцентологічні особливості слов'янських «мов-переймачів».

Іменник *парадигма* в «Граматиці» М. Смотрицького вжито в наз. одн. з кореневим наголошенням на другому складі в українському виданні та на третьому – у російському: *пара́дигма* (Гр. См. 1619, 102, 147, 317, 319, 366, 369, 372, 493) – *паради́гма* (Гр. См. 1648, 115, 133, 233, 233 зв., 364, 366, 366 зв., 441). Іменна лексема запозичена з пізньолатинської мови та має грецьке походження. З'ясувавши давньогрецьке наголошення, можемо припускати, що первинний наголос припадає на префіксальну за походженням морфему – *пара́δειγμα*, що відповідає наголошенню в староукраїнській пам'ятці. У «Граматиці» М. Смотрицького 1638 р. підтверджено українську традицію наголошення: *пара́дигма* (Гр. См. 1638, 33, 46). У досліджених пам'ятках це слово трапляється досить рідко. У сучасних словниках української та російської мови зафіксований наголос на

передостанньому складі: *параді́зма* (УЛВН, 408), *параді́зма* (Погр. ОС, 400; Погр., 354), *параді́зма* (ОСРЯ, 365). Як зазначає І. Гальчук, «навіть побіжний огляд акцентуації іншомовних слів у граматиці М. Смотрицького показує, що вона значно відрізняється від сучасної української, але, як свідчать інші пам'ятки, написані староукраїнською мовою, такий же наголос був поширеним у кінці XVI–XVII століттях» [26, с. 111]. Розбіжності в акцентуації І. Гальчук пояснює «конкуренцією двох мовних стихій – грецької та латинської». Він пише: «Грецький вплив, який підтримувався старослов'янською мовою, починаючи з середини I півріччя XVII ст., поступово занепадає й поширюється латинський і польський у зв'язку з суспільно-політичними подіями. Вибір того чи іншого акцентного типу супроводжувався хитанням наголосу в багатьох лексемах не лише в різних стародруках, але й у межах одного твору» [26, с. 111–112]. Отже, вплив польської мови можна спостерігати на прикладі аналізованої лексеми.

Іменник *етимологі́а* вжито в пам'ятках у формах наз. одн. та місц. одн. з прийменником *ѣ*; в українському виданні з наголосом на другому складі, а в російському – на четвертому:

етѣ̀м̀ологі́а (Гр. См. 1619, 9) – *ѣ̀тѣ̀м̀оло́гіа* (Гр. См. 1648, 45);

ѣ̀тѣ̀м̀ологіи (Гр. См. 1619, 39) – *ѣ̀тѣ̀м̀оло́гіи* (Гр. См. 1648, 76).

Складний іменник, утворений від двох основ – *ѣ̀тѣ̀мов* – *правда, істина* та *-лѣ̀воꙋс* – *слово, наука*, «запозичено з грецької мови за посередництвом латинської (лат. *etymologia*), про що свідчить, зокрема, наголос», – так зазначено в «Етимологічному словнику української мови» (ЕСУМ II, 173). Зважаючи на походження та спосіб словотворення іменника, можемо говорити, що наголос першої основи став панівним для староукраїнської мови, а другої – для староросійської. «Грамматика» М. Смотрицького 1638 р., Л. Зизанія підтверджують акцентуацію другої твірної основи, тим самим указуючи на тенденцію тяжіння до наголошення частини *-логіа*: *ѣ̀тѣ̀м̀ологі́а* (Гр. См. 1638, 12), *ѣ̀тѣ̀м̀ологі́а* (Гр. Зіз., 18, 18 зв.), *ѣ̀тѣ̀м̀ологіи* (Гр. Зіз., 18), *ѣ̀тѣ̀м̀ологією* (Гр. Зіз., 13 зв.), що підтверджує акцентуацію мови-

посередника. Таке ж наголошення має лексема в сучасних українській та російській мовах: *етимоло́гія* (УЛВН, 192; Погр. ОС, 192; Погр., 167), *этимоло́гия* (ОСРЯ, 652).

Іменники *андріанополь* та *константинополь* утворені від двох основ, перша з яких вказує на ім'я *Адріан* та *Константин*, а друге – запозичене з грецької мови -πολις. В українському виданні наголошеним є інтерфікс, що поєднує основи складних слів, тоді як у російському – наголос припадає на суфіксоїд:

âдpиáнопол' (Гр. См. 1619, 128) – *âндpиáнопóль* (Гр. См. 1648, 124 зв.);

кoнcтáнтiнóпол' (Гр. См. 1619, 128) – *кoнcтáнтинoпóль* (Гр. См. 1648, 124 зв.).

За походженням у російській місцевості неодноразово в грецьких утвореннях або утворених на грецький манер назвах міст був використаний цей словотвірний формант (Фасмер III, 321). Український компонент *-ніл(ь)*, запозичений через російське посередництво з латинської мови – *pilleus*, позначає «кусок, шмаття, клапоть» (ЕСУМ IV, 405). Наголос припадає на перший склад. Іменникова лексема *Адріан* через посередництво старослов'янської (*Адрианъ*) та грецької мов (*Αδριανός*) запозичено з латинської мови (*Hadrianus*) (ЕСУМ I, 50). Іменник *Константин* через церковнослов'янське посередництво запозичено в давньоруську мову з грецької *Κωνσταντίνος* походить від латинської мови *Constantinus* (ЕСУМ III, 56). Запозичення з різних мов може викликати акцентні розбіжності й в українських стародруках: *отъ Константинопóла* (Адел., 8), *кoнcтáнтiнoпóль* (Синопс. 1680, 6 зв.). Таку ж варіантність спостерігаємо й у схожих за будовою словах у сучасній російській мові: *Яно́поль*, *Овидио́поль*, *Севасто́поль*, *Симферо́поль* (Фасмер III, 321). Як зазначає О. Суперанська: «Аналіз наголосу в іменниках власних назвах показав особливу роль другого складу від кінця», – у більшості лексем з варіантним наголосом відбувається «перенос його саме на передостанній склад» [92, с. 261].

Іменник на позначення власної назви *Тимоѡси* вжито в пам'ятках у формі кл. одн. з наголосом на другому складі в українському виданні та на третьому – в московському: *Тимоѡсе* (Гр. См. 1619, 142) – *тимоѡсе* (Гр. См. 1648, 130 зв.). Як свідчить «Словник російських імен» аналізоване слово походить з давньогрецької мови – *Τιμόθεος* – «шанувальник Бога» від давньогрецького *τιμάω* – «шанувати» + *θεός* – «Бог». Як пише О. Суперанська, оскільки мові не властивий наголос на визначеному з початку або з кінця слова складі, то частіше запозичені лексеми зберігають наголос мови-джерела [92, с. 9]. Українські стародруки засвідчують такі випадки наголошення: *тимоѡса* (род.) (Ап. 1574, 13 зв.), *Тимоѡса* (Ап. 1639, 18), *Тимоѡси* (Ап. 1639, 20). Таким чином, українське видання «Граматики» фіксує один з варіантів наголошення лексеми в аналізованій період розвитку мови, відбиваючи тенденцію наголошення інтерфіксального голосного у складних словах, що, в цілому, притаманне й сучасній українській літературній мові: *Тимофій* (Погр. ОС, 561).

У тексті пам'яток є також і латинізми з акцентними відмінностями. Іменник *грекина* вжитий у тексті у формі наз. одн. із суфіксальним наголошенням в українському виданні «Граматики» і кореневою акцентуацією в російському: *грекіни* (Гр. См. 1619, 60) – *грекина* (Гр. См. 1648, 90). Зважаючи на походження цієї лексеми, маємо зауважити, що твірне слово *грекъ* запозичене через латину *graecus* зі старогрецької мови *γραῖκος* від назви грецького племені в Епірі (Фасмер I, 455; ЕСУМ I, 591). Незмінність місця наголосу при словозміні підтверджує й видання «Граматики» 1638 р.: *грекомъ* (Гр. См. 1638, 45 зв.). Лексема *грекъ* – безсуфіксний іменник, *грекиня* – іменник жін. р., утворений за допомогою суфікса *-ин-(а)*. Як зазначає В. Скляренко, «з двох розглянутих акцентних типів іменників із суфіксом *-ина* домінуючим в українській мові слід визнати акцентний тип із суфіксальним наголошенням (на суфіксі *-ина*), під впливом якого значна частина іменників на *-ина* з кореневим наголосом набула суфіксальної акцентуації... в наголошенні іменників із суфіксом *-ина* в

українській мові діє тенденція до переміщення наголосу з кореня на суфікс *-ин(а)*» [81, с. 382]. Подібною акцентуацією характеризується й іменник *лехини*, який має польське походження. Лексема вжита в «Граматичі» у формі наз. одн. з подібним до іменника *грекини* наголосом на суфіксі в українському виданні та на корені – у російському: *лехіни* (Гр. См. 1619, 60) – *лехина* (Гр. См. 1648, 90). Слово утворене додаванням суфікса *-ин-* до твірної основи запозиченого з польської мови іменника *Lech* (пол.), що позначає «хитрити, лукавити», можливо, «лестити». Українське наголошення – наслідок впливу акцентної системи польської мови. Отже, в акцентуації аналізованих лексем спостерігається тенденція до переміщення наголосу з кореня на суфікс. У випадку з лексемою *лехини* причиною також можемо вважати вплив мови-джерела. Суфіксальні іменники в процесі словотворення отримують новий наголос, відбиваючи «живу» староукраїнську вимову. Сучасна українська мова зберігає наголошення, зафіксоване староукраїнською пам'яткою: *грекіня* (ЕСУМ I, 591; УЛВН, 143; Погр. ОС, 148; Б.-Н., 106; Погр., 124), тоді як російська мова змінила лексему *грéкиня* на *гречáнка* (ОСРЯ I, 111).

Від етноніма *грек* за допомогою суфікса *-ij-* та альтернації кореневих приголосних */к/* на */ц'/* утворена лексема на позначення назви міста, потім – області, регіону, а пізніше – і держави. Іменник *Греція* вжитий у пам'ятках у формі род. одн. з прийменником *ѿ* з наголошеною кореневою морфемою в українському виданні та флексійною – у російському: *ѿГреціи* (Гр. См. 1619, 60) – *ѿ греціи* (Гр. См. 1648, 90). Лексема запозичена з латинської мови – *Graecia* – через посередництво польської мови. Цей факт взаємовпливу акцентних норм слов'янських мов засвідчує в етимологічному словнику російської мови М. Фасмер (Фасмер I, 457). Можемо вказати на вплив польської мови-посередника на українське наголошення, як наслідок, – наголос на корені: *Grecja* (УПС, 913), проте українські стародруки відбивають і суфіксальне наголошення: *в Греціи* (Зиз. С., 99). Сучасна акцентна норма зберігає наголос українського видання «Граматики»: *Греція*

(Погр. ОС, 148; Погр., 124; УЛВН, 143; ЕСУМ I, 591), чим підтверджує вплив мови-посередника на вибір позиції наголосу.

Із суфіксом *-ij-* пам'яткою також зафіксований іменник *пелагіа*, який у формі наз. одн. в українському виданні «Граматики» має кореневий наголос, а в російському – суфіксальний: *пелáгіа* (Гр. См. 1619, 79) – *пелагіá* (Гр. См. 1648, 102 зв.). За походженням аналізоване слово – грецизм, запозичений давньоруською мовою через церковнослов'янську (ЕСУМ IV, 330). Це ім'я християнської мучениці Πελαγία. М. Фасмер в етимологічному словнику російської мови наводить приклади використання цього слова в народній творчості з XVI ст. з наголошеним коренем: *Палáдья, Палáша, Полáдья* (Фасмер III, 227). Порівнюючи наголос аналізованого слова в українському виданні з первісним (грецьким) наголошенням, можемо побачити невідповідність. Як стверджує І. Гальчук, поруч з використанням грецького наголошення мови-джерела в першій чверті XVII ст. грецизми вже наголошували на латинський манер, тобто на третьому від кінця складі [28, с. 24]. Отже, аналізована лексема підтверджує тенденцію щодо зміни позиції наголосу в іменниках грецького походження, чим характеризує особливості тогочасної староукраїнської вимови.

Іменник *італія*, запозичений з італійської через посередництво латинської мови (Фасмер II, 145), ужито в пам'ятках у формі наз. одн. в українському виданні з наголосом на кореневій морфемі, а в російському – на суфіксальній: *італіá* (Гр. См. 1619, 79) – *італіá* (Гр. См. 1648, 102 зв.). У Чудівському Новому Завіті, що відбиває тенденції наголошення слів переважно у староросійській акцентній системі акцентуаційних норм, засвідчений наголос на суфіксі: *Италіа* (ЧНЗ, 149), місц. одн. – *во Италію* (ЧНЗ, 78), *во Италію* (ЧНЗ, 78 зв.). Звертаючись до первинного акцентування *Italia* (Фасмер II, 145), наголос у латинській мові припадає на передостанній склад, оскільки цей склад короткий, акцентуація зміщується ще на один склад. Отже, українське видання «Граматики» засвідчує первинне наголошення аналізованого слова, яке збереглося й до сьогодні: *Італія*

(УЛВН, 262; Погр. ОС, 255; Погр., 226), тоді як колишній російський наголос виник під впливом акцентуації слів-грецизмів на *-ія*: *Греція, Пелагія* тощо.

Аналогічну тенденцію щодо наголошень запозичених слів у «Граматиці» М. Смотрицького спостерігаємо на прикладі іменника *лівія*, який ужито в пам'ятках у формі наз одн. з кореневим наголосом в українському виданні та суфіксальним – у російському: *лівіа* (Гр. См. 1619, 79) – *лівіа* (Гр. См. 1648, 102 зв.). Лексема *Libye* походить від назви грецького племені *Libyes*. Як зазначає І. Гальчук, «в українській мові XVII ст. діяла тенденція до узагальнення наголосу в запозиченнях з *-ія* на третьому від кінця складі за аналогією до наголошення латинізмів, які стрімким потоком ринули в українську мову починаючи з XVI ст. у зв'язку із суспільно-політичними подіями та розвитком освіти» [28, с. 17]. Таким наголошенням характеризується лексема не тільки в староукраїнський період розвитку мови: *лівіа* (Синопс. 1680, 6 зв.), а й у сучасній українській мові: *Лівія* (Погр., 268; УЛВН, 311; Погр. ОС, 310). На противагу цьому факту в російському виданні наголос не змінює своєї позиції порівняно з первісною грецькою акцентуацією. Отже, українська пам'ятка фіксує наголос, який відбиває тенденцію акцентуації латинізмів, у той час як російське видання підтверджує первинне грецьке наголошення.

Така закономірність свідчить про кореневе наголошення запозичених на *-ія* іменників в українській системі акцентування. І. Гальчук пише, що «...слова на *-ія* українська мова переймала з грецької, де ці іменники мали наголос на другому від кінця складі, та латинської як посередника, у якій був наголошеним третій від кінця склад. Згодом у більшості цих запозичень відбулося вирівняння за поширенішим латинським зразком, до чого спричинилася й польська мова. У російській мові впродовж XVII ст. через відсутність латини в освіті відбувалося вирівнювання наголосу за грецькими зразками, з яких здійснювалися переклади церковної літератури» [30, с. 31–32].

Оскільки вчені стверджують, що автори словників та граматики більшою мірою вживали первісне наголошення, бо користувалися грецькими літературними джерелами з проставленим наголосом [28, с. 18], то можна говорити про позначення в «Граматиці» 1619 р. «живої» староукраїнської вимови, що відбилася на сучасному етапі розвитку мови. Цим і можна пояснити акцентні відмінності.

Як зазначає І. Гальчук, «розвиток акцентуації іншомовних іменників на *-ія* в українській мові відбувався за близькою до російської схемою. Для наголошування розгляданих утворень до XVII ст., як підтверджує наведений вище матеріал, можна так само виділити два етапи: на першому українська мова засвоювала слова (це були переважно грецизми) з наголосом мови-джерела, на другому, починаючи з кінця XVI ст., – під впливом запозичень з латинської мови відбувалося створення одного для всіх слів на *-ія* акцентного типу з нерухомим наголосом на третьому від кінця складі» [28, с. 19]. «Тоді як у російській лексикографії, – продовжує стверджувати вчений, – при виборі акцентного типу слів на *-ія*, де спостерігається хитання наголосу, й надалі перевага надається грецькому зразку акцентуації» [28, с. 26].

Префіксальний іменник **ǫ*-основи чоловічого роду *законъ* ужито в аналізованих пам'ятках 4 рази – у формах наз., род., дав. і місц. одн. з префіксальним наголосом в українському виданні та кореневим – у російському:

законъ (Гр. См. 1619, 435) – *законъ* (Гр. См. 1648, 407 зв.) – наз. одн.;

ѡ законѧ (Гр. См. 1619, 414) – *ѡ законѧ* (Гр. См. 1648, 395 зв.) – род. одн.;

законѸ (Гр. См. 1619, 402) – *законѸ* (Гр. См. 1648, 389) – дав. одн.;

въ законѣ (Гр. См. 1619, 36 – двічі) – *въ законѣ* (Гр. См. 1648, 74) – місц. одн.

Це іменник з первісно довготним дієслівним префіксом **zā*-. На думку В. Борися, «характерною особливістю цього префікса є те, що він завжди був наголошеним» [99, с. 66, 84]. Як зауважує В. Скляренко, такий префікс мав

«односкладову висхідно-спадну інтонацію (на довгому голосному префікса), яка в пізньопраслов'янський період унаслідок скорочення довгих голосних трансформувалася в динамічний наголос» [85, с. 296]. Зважаючи на це, аналізовані форми зберігають первісну праслов'янську акцентуацію – *z'аконь, *z'акона, *z'акону, *z'аконѣ. Ця теза підтверджується висновком Є. Куриловича про первісність префіксальної акцентуації.

Аналізований іменник має грецьке походження та вважається запозиченим з болгарської мови – ζάκων (Фасмер II, 75). Словник П. П. Білецького-Носенка подає таку інформацію: «законъ 1) кромѣ юридическаго и догматическаго значения: монастыр, монашескій обѣтъ (въ грамотѣ Кирилла, патриарха константинопольскаго, епископіи Луцкой, 1620 года, см. книгу «Кіевлянинъ» М. Максимовича, 1841 года). 2) Законъ въ просторѣннѣи всякій обрядъ. «Законъ сполнити; законъ приняти». Жениться; вступитъ въ бракъ. По закону, по обычаю» (Б.-Н., 144–145). Ці факти свідчать про можливість виникнення акцентних розбіжностей.

Із варіантним наголосом засвідчено аналізовану словоформу в Чудівському Новому Завіті (щоправда, уже з перевагою нової кореневої акцентуації): законъ (ЧНЗ, 100 зв., 102 зв., 123), закона (ЧНЗ, 13 зв.), по законоу (ЧНЗ, 74, 74 зв., 75 зв., 80 зв. – двічі, 81 зв., 93, 99 зв. – двічі), о законѣ (ЧНЗ, 129 зв.) тощо.

Так само, як зазначає І. Огієнко, московський наголос стародрукованого Євангелія, що зберігається у Львові в Національному Музеї під № 245, припадає на корінь: законъ [61, с. 221].

Натомість староукраїнські пам'ятки переважно відбивають давню префіксальну акцентуацію: законъ (Остр. Б., 46 зв., 246; Остр. зб., 2, 5, 14, 19 – двічі, 20, 33 зв., 110 зв., 131, 135 зв., 145 – двічі, 177, 182 зв.; Зиз. С., 74, 169, 191; Бер., 73, 152, 175, 189, 215, 240, 296, 407, 466; Бар., 33, 197; Рад., 894; Синопс. 1678, 3 зв., 33; Кл., 86, 95; Єв., 12 зв., Тр., 184 зв.; Коп. Ом., 136, 150), закон (Гал., 69 зв.), законъ (Синопс. 1680, 36), зако^н (См. Кл., 11 зв.; Коп. Ом., 20), законъ – 4 рази (Єв., 13 зв., 16 зв.; См. Кл., 4; Коп. Ом., 4,

17 зв.; Синопс. 1680, 5 зв.); род. одн – *закона* (Остр. зб., 1 зв., 16 зв., 17 зв., 23, 178; Єв., 12 зв., 41, 43 зв., 116, 119 зв., 125, 131, 134; Бар., 197, 306, 462 зв.), *до старогw законѣ* (Коп. Ом., 135), *закона* (Гал., 101), *до законѣ* (Гал., 101 зв.), *з старогw законѣ* (Гал., 29 зв.), *закона* (Єв., 10, 16 зв., 22 зв.; Рад. В., 73); дав. одн. – *даного собі законѣ* (Гал., 61), *в^б законѣ* (Єв., 15), *в^б законѣ*^б (Коп. Ом., 3), *законѣ* (Гал. Ск., 6); місц. одн. – *в старомъ законѣ* (Коп. Ом., 146 зв.), *в старомъ законѣ* (Гал., 21), *в законѣ* (Ап. 1630, 101 зв.), *мѣль законъ жиць по^о зако^н* (Гал., 47), *в законѣ* (Гал., 67), і лише в окремих випадках – кореневу: *закон* (Остр. Б., 11 зв., 31 – тричі, 33 зв., 36 – двічі, 65 – двічі, 68; Остр. зб., 94 зв.; Зиз. С., 99) – наз., *ѿ закона* (ІФАзб, 51 зв.), *закона* (ІФ, 40, ІФ, 40), *законажє* (Ап. 1574, 13 зв.) – род., *законѣ* (Служ. Стр., 509; Бер. В., 13) – дав.

Те саме говорить І. Огієнко: «... треба зазначити, що в українській мові з найдавнішого часу досить багато слів мають наголос таки на приставці, наприклад: *пріказка, пріставка, запас, забавка, наворот, наклад* і т. п. Ось тому майже по всіх українських стародруках знаходимо ... з наголосом на приставці: *законъ і народъ* у Служебнику 1604 р. маємо: *законъ, закона, закономъ*» [65, с. 9]. Це підтверджує й З. Веселовська: «В українських пам'ятках у порівнянні з російськими багато є утворень з наголошеними префіксами. Префіксальні наголоси мають в основному іменники чоловічого роду безсуфіксального дієслівного походження» [13, с. 59], наприклад: *законъ* (Бер., 102, 126; Бар. II, Рад, 74).

Натомість у пам'ятках староросійської мови, за спостереженням А. Залізняка, аналізований іменник має кореневу акцентуацію: *законъ* [42, с. 238].

Таким чином, не викликає сумнівів той факт, що префіксальний наголос, послідовно вжитий у чотирьох словоформах в українському виданні «Граматики», об'єктивно відбиває староукраїнську вимову, що до певної міри вживається в південно-західних говорах української мови. Сучасна

українська та російська літературні мови зберігають кореневий наголос – *зако́н* (УЛВН, 211; ОСРЯ, 158).

Іменник *діалект* ужито в пам'ятках у формах род., ор., місц. одн. та місц. мн. в українському виданні з наголосом на другому складі та в російському – на третьому:

діалекта (Гр. См. 1619, 313, 407, 414, 472, 473) – *діалéкта* (Гр. См. 1648, 230, 391 зв., 394 зв., 394 зв., 395 зв., 328 – двічі) – род. одн.;

діалекто^{мв} (Гр. См. 1619, 404, 476) – *діалéктомъ* (Гр. См. 1648, 390, 331) – ор. одн.;

во діалектѣ (Гр. См. 1619, 413) – *діалéктѣ* (Гр. См. 1648, 394 зв.) – місц. одн.;

діалекто^{св} (Гр. См. 1619, 395) – *діалéктовь* (Гр. См. 1648, 384) – місц. мн.

Як указано в «Етимологічному словнику російської мови» М. Фасмера, кінцевий наголос запозичено з німецької мови – *Dialekt* чи французької *dialecte*. Є гіпотеза, що це слово походить від грецької *διάλεκτος* – «мова, розмова, діалект» (ЕСУМ II, 82), узятє з латини *dialectus* та через польську – *dyalekt* та функціонує в сучасних слов'янських мовах (Фасмер I, 512). Таким чином, розбіжності виникли на базі конкуренції мови-основи та мови-посередника. Як зазначає О. Суперанська, група слів, що закінчуються на *-ект*, велика. Наголос стійкий. Слово «*диалéкт*» нерідко вимовляється як «*диáлект*». Таке наголошення траплялося також в О. Востокова [92, с. 94]. Отже, українське видання «Граматики» засвідчує первинне грецьке наголошення аналізованого слова, що підтверджується наголосом у «Граматиці» М. Смотрицького, надрукованій у 1638 р. в Крем'янці: *діалекта* (Гр. См. 1638, 98). А вплив мови-посередника спостерігаємо в російському виданні 1648 р., де наголос переміщується на третій склад. Сучасна українська та російська мови зберігають наголос, запозичений з французької мови: *диалéкт* (Погр. ОС, 167; Погр., 141), *диалéкт* (ОСРЯ, 124).

Іменник *сѡнтаѣісь* в аналізованих пам'ятках ужито в наз. одн. в українському виданні з наголосом на другому складі тоді, як у московському – на третьому: *сѡнтаѣісь* (Гр. См. 1619, 9) – *сѡнтаѣісь* (Гр. См. 1648, 45). За походженням іменник визначають запозиченим або через латинську мову – *syntaxis*, або безпосередньо з грецької – *σύνταξις* (Фасмер III, 625). Наголос у латинській мові збігається з грецьким наголошенням та припадає на третій склад з кінця, як прийнято в багатоскладових словах латинської мови. Сучасний наголос в українській та російській мовах відповідає наголосу мови-основи: *сѡнтаксис* (УЛВН, 600; Погр. ОС, 523; Погр., 491), *сѡнтаксис* (ОСРЯ, 530). Наголошення українського видання можна підтвердити аналогічною лексемою з «Граматики» М. Смотрицького 1638 р.: *сѡнтаѣіс*^с (Гр. См. 1638, 73) та інших українських стародруків: *сѡнтаѣісо*^м (Гр. Зіз., 1 зв., 3), *сѡнтаѣісь* (Гр. Зіз., 7), *сѡнтаѣісь* (Адел., 5). Це свідчить про те, що наголос на другому складі відбиває «живу» староукраїнську вимову.

Іменні лексеми *зѣвсь* і *цѣресь* ужито в пам'ятках у формі наз. одн. в українському виданні з наголосом на першому складі та в російському – на передостанньому: *зѣвс* (Гр. См. 1619, 52) – *зѣвѣс*^б (Гр. См. 1648, 85); *цѣрес* (Гр. См. 1619, 67) – *цѣрѣс* (Гр. См. 1648, 95 зв.). У московському виданні вже з'являється повноголосся: *-есе-*. Іменник *зѣвсь* має грецьке походження та в українському виданні пам'ятки повторює наголос мови-основи: *Ζεύς*, що можна підтвердити прикладами з львівського стародруку: *зѣвсь*, *зѣвса* (Адельф., 26 зв.), тоді як *цѣресь* має латинське походження, тому й наголос у двоскладових словах завжди припадає на перший склад.

Іменники на позначення імен ужиті в «Граматичі» з однаковими тенденціями в наголошенні. Так, наприклад, *михаїль*, *їоїль* трапляються у формі наз. одн. з наголосом на третьому складі в українському виданні та на другому – у російському: *михаїль* (Гр. См. 1619, 52) – *михаїль* (Гр. См. 1648, 85); *їоїль* (Гр. См. 1619, 52) – *їоїль* (Гр. См. 1648, 84 зв.). За походженням іменник *михаїль* запозичений з грецької *Μιχαήλ* (Фасмер II, 630), а *їоїль* – з

івриту. Порівнюючи з наголошенням мови-основи, можемо стверджувати, що староукраїнська пам'ятка фіксує первісну акцентуацію, що підтверджується й іншими українськими стародруками: *михайла* (род. одн.) *своєгъ* (Гал. Ск., 16 зв., 17 зв.), *михайль*, *міхайла* (Гал. Ск., 16 зв.). В українських стародруках ці приклади трапляються доволі рідко, проте підтверджують староукраїнський наголос: *михайль* (К. Тр., 42 – тричі).

Як зазначає О. Суперанська, у словниковому складі будь-якої мови наявні такі запозичені слова, що вирізняються з-поміж інших, питомих, слів наявністю фонем у нехарактерних для питомої лексики позиціях, не властивих мові морфем, певні акцентні моделі. Вибір позиції наголосу буде залежати від можливостей мови-переймача [92, с. 9]. Місце наголосу запозиченого слова визначається двома чинниками: місцем наголосу вихідної форми слова в мові-джерелі та ступенем відповідності позиції наголосу сучасним акцентним моделям мови [92, с. 22].

Як свідчить І. Огієнко, на прикладах «чужих» слів наголос зберігається за оригінальною вимовою [61, с. 12]. Можемо стверджувати, що запозичення з грецької мови відбувалися двома шляхами: усно, через живе спілкування мешканців Київської Русі з жителями Візантійської імперії завдяки активним економічним зв'язкам між двома країнами в X – на початку XI ст., або через переклади грецьких пам'яток літератури, тому запозичення можуть мати відмінності як у семантиці, так й у фонетичних особливих рисах. Фонетика грецизмів характеризується послідовними відповідностями голосних та приголосних. Отже, фонетична адаптація грецизмів у слов'янських мовах відбувалася з сильним західноєвропейським впливом, хоча цей процес не був односпрямованим: багато візантійських форм остаточно закріплені в мові як запозичення з їхніми акцентними особливостями. Щодо латинізмів, то українське видання зафіксувало первинний наголос. Як зазначає І. Гальчук, «латинізми входили до українського лексикону безпосередньо з латинських літературних джерел, але значною мірою й через польські. У польській мові наголошення цих утворень збігається з латинським. Пам'ятки часто

послідовно фіксують наголос на третьому від кінця складі навіть у тих словах, що нині мають грецький наголос, а це ще більше заплутує питання, з якої мови – грецької чи латинської – увійшла в українську значна кількість лексем, не кажучи вже про старослов'янське чи польське посередництво» [28, с. 18]. Запозичення з польської та болгарської мови в українському виданні пам'ятки так само залишили «чужу» акцентуацію, що не заперечує взаємопроникнення акцентних норм двох мов.

Як зазначає І. Гальчук, найбільше розбіжностей спостерігається в наголошенні іншомовних слів. Переважно запозичення входили в українську мову з наголосом мови-джерела [28, с. 19]. Такої думки дотримується й В. Винницький, зазначаючи, що запозичення з двох різних мов нерідко спричиняє вагання в наголошуванні іншомовних слів [25, с. 51].

Наголос, як й інші мовні елементи, є наслідком історичного вибору, який обумовлений внутрішніми законами мови. Як зауважує З. Веселовська, «щоб зрозуміти зміни в наголошенні російської, української мов, як вони відображені в рукописних пам'ятках, необхідно звернутися до історичних процесів розвитку цих народів» [13, с. 3].

І. Гальчук зазначає: «Загалом відзначимо, що акцентуація іменників в аналізованій граматиці (1619 р.) відповідає тогочасній українській [26, с. 113] ... у московському перевиданні «Грамматіки...» М. Смотрицького 1648 р. акцентуацію наближено до російської» [26, с. 106]. Можна говорити про фонетичну традицію або принциповість у виборі того чи іншого словесного наголосу. Таким чином, формувалися різні акцентні типи. Зазначимо також, що Чудівський Новий Завіт 1355 р. фіксує наголос на третьому складі: *Михайль* (ЧНЗ, 92), це може тільки підтвердити помилковість вибору позиції наголосу в російському виданні «Грамматіки».

У результаті зіставного аналізу специфіки наголошення в українському та російському виданнях пам'ятки можемо визначати, що причини акцентних відмінностей зумовлені реальною природою староукраїнської та староросійської вимови. За нашими спостереженнями, іншомовні слова в

українському виданні «Граматики» М. Смотрицького переважно постають з наголосом мови-джерела, часом бачимо вплив мови-посередника, у деяких прикладах перестановка наголосу на латинський манер. Отже, можна стверджувати, що заміна позиції наголосу в цілком ідентичних працях свідчить про тогочасне українське та російське наголошення іменників, відмінне один від одного.

Висновки до третього розділу

У підсумку можна зробити такі узагальнення.

Переважна більшість аналізованих іменникових лексем сер. р. з акцентними відмінностями в українському виданні відбиває староукраїнський наголос XVI–XVII ст.: суфіксальний нерухомий у межах словозмінної парадигми наголос віддієслівних іменників середнього роду, утворених за допомогою форманта *-ні-*: *глагола́ніє, навѣтовáніє, обрѣза́ніє (ѡбрѣза́ніє), послѣдовáніє, постѣа́ніє, собесѣдовáніє, совѣтовáніє, сѣтовáніє, требовáніє, ѡбрѣтѣ́ніє, ча́ліє*. Деякі словоформи мають неоднаковий наголос у староукраїнській мові, що може бути спричинено втратою первісної акцентуації, появою словозмінного форманта, який змінює морфемну та фонетичну організацію слова. Деякі акцентні відмінності можуть свідчити про процес становлення нового наголосу, що пізніше збережено сучасною мовою.

Проаналізовано відмінності в наголошенні запозичених іменників, наприклад: *грамматі́ка, парадигма, етимо́логія, пелагі́а, ліві́а, Греці́я, Греки́ни, італі́а, лехи́ни*. Деякі лексеми іншомовного походження рідко трапляються в стародруках. Найчастіше зберігається наголос мови, з якої походить слово, проте великий вплив має процес словотворення. При фонетичних змінах під час запозичення змінюється також і морфемна структура, а отже, і наголос. Фонетична адаптація слів іншомовного походження не була однонаправленою та відбувалася під

західноєвропейським впливом. Українське видання «Граматики» максимально зафіксувало первинний наголос, який зберігся й до сьогодні.

РОЗДІЛ IV. Акцентні відмінності прикметників і числівників

4.1. Акцентні відмінності прикметників

Значний за обсягом лексико-граматичний клас імен складали також прикметники. Відділившись у праіндоєвропейський період від іменників на семантико-синтаксичному рівні, прикметники мали рухомий і різномісний наголос, що, як зазначає З. Веселовська, мав помітно більше відхилень від старовини в порівнянні з російським матеріалом, що характерно й для сучасної української мови [13, с. 80]. Як стверджує В. Винницький, з погляду акцентуації прикметники «становлять своєрідний морфологічний клас, оскільки переважна більшість із них – це похідні утворення, що виникли як від інших частин мови, так і від самих прикметників» [22, с. 245]. У досліджуваних пам'ятках виявлено такі прикметникові лексеми з акцентними відмінностями (див. Додаток 3 «Акцентні відмінності прикметників»).

Загалом виявлено 30 прикметників з розбіжностями в наголошенні. Ураховуючи те, що деякі прикметники вжито в різних граматичних формах, можна говорити про іншу кількість, що складає 61 словоформу, серед яких коротких – 5, повних – 43, ступеньованих форм – 13. Зважаючи на повторювані словоформи, нараховуємо разом 115 акцентних розбіжностей у прикметниках в українському та російському виданнях «Граматики» М. Смотрицького. Аналіз акцентуації лексем, що вживалися і в короткій, і в повній формах, подаємо в одному параграфі, оскільки вони мають однакове наголошення, а отже, й ідентичні акцентні відмінності. Під час аналізу для підтвердження місця староукраїнського наголосу в слові використовуємо будь-яку словоформу прикметника, оскільки в межах словозмінної парадигми наголос цього лексико-граматичного класу є нерухомим. Виняток становлять деякі форми коротких прикметників, які у праслов'янській мові належали до рухомої а.п.

4.1.1. Короткі (нечленні) форми

Складний короткий прикметник *дво́времєнь* вжито в пам'ятках як у короткій, так і в повній формі в наз. одн. жін. р. (повна) та в наз. одн. сер. р. (коротка) з кореневим наголосом в українському виданні та суфіксальним – у російському:

дво́врємєн^на (Гр. См. 1619, 12 – двічі) – *дво́врємєн^нна* (Гр. См. 1648, 47 – двічі);

дво́врємєн^нно (Гр. См. 1619, 482 – двічі, 483) – *дво́врємєн^нно* (Гр. См. 1648, 334 зв. – двічі, 335).

У давньоруській мові слова, утворені таким самим способом за допомогою префіксоїда *дво-*, наприклад, *дво́слóвны* (ЧНЗ, 136 зв.) мають наголос на корені. Таку ж акцентуацію засвідчують і українські стародруки: *дво́рємє^нны*, *дво́врємєн^нныхъ* (Гр. Зіз., 14 зв.), *дво́врємєн^ннаго* (Гр. Зіз., 14), *дво́врємєн^нный* (Ап. 1630, 99 зв.). На нашу думку, аналізовані словоформи в староукраїнській мові мали саме кореневе наголошення, що збереглося й у сучасній українській літературній мові у формах типу: *дво́дєнний*, *дво́дóльний*, *дво́дóбний*, *дво́сдїний*, *дво́жїльний* (Погр. ОС, 155). Тому в українському виданні «Граматики» М. Смотрицького відбито варіант саме староукраїнської вимови того періоду.

Якісний прикметник *добрь* ужито в пам'ятках у формі наз. одн. жін. р. та наз. мн. чол. р. з кореневим наголосом в українському виданні та флексійним – у російському:

дóбра (Гр. См. 1619, 422) – *добрà* (Гр. См. 1648, 400);

дóбри (Гр. См. 1619, 392) – *добрì* (Гр. См. 1648, 382).

У пізньопраслов'янській мові аналізований прикметник належав до окситонованої а.п. – *dobǫ [104, с. 101; 100, с. 273; 50, с. 209; 2, с. 82; 4, с. 418, 5, с. 454; 34, с. 123; 40, с. 136; 85, с. 140] з двоскладовою висхідно-спадною інтонацією та спадом тону на флексії в досліджуваних словоформах – *dobrà, *dobrì [85, с. 137]. Як зазначає Л. Булаховський, у найдавніший час прикметники з довготними та короткісними за

походженням коренями в нечленних формах мали наголос на кінцевих редукованих голосних, а членна форма одержала ще в праслов'янську епоху новоакутову інтонацію короткостей і наголос на корені [4, с. 371]. У давньоруській мові пам'ятками зафіксовано два місця наголосу – на корені та на флексії: *дóбрь* (ЧНЗ, 142 зв. – двічі), *дòбрь* (ЧНЗ, 102 зв., 136 зв.), *дóбрьий* (ЧНЗ, 46 зв. – двічі), *дóбрьи* (ЧНЗ, 14), *дóбрати* (ЧНЗ, 91, 91 зв., 119), *дóбрьими* (ЧНЗ, 38 зв., 138) та *добрà* (ЧНЗ, 27 зв.), *на/о добрѣ* (ЧНЗ, 18, 47), *добрѣ* (ЧНЗ, 5 зв.), *добрà* (ЧНЗ, 47). На думку В. Колесова, у давньоруській мові короткі прикметники жіночого роду окситонованої а.п. «зберігають кінцевий наголос у називному відмінку однини; хитання [наголосу – А. П.] трапляються рідко» [53, с. 354]. Окситонованим коротким прикметникам у формах множини теж властивий кінцевий наголос: *глухѣ*, *гольѣ*, *добрѣ*, *круглѣ*, *любѣ*, *мертвѣ*, *мокрѣ*, *острѣ*, *пестрѣ*, *теплѣ* т.ін., хоч можливий уже й новий наголос на корені [53, с. 355].

В українських стародруках, як стверджує З. Веселовська, наголос на корені в усіх формах коротких прикметників – це результат узагальнення та відхід від давньої системи; вирівнювання наголосу відбулося за аналогією до форм чоловічого роду [13, с. 81], наприклад: *дóбрьий* (Адельф., 45 зв.; Бер., 8, 205). В. Винницький, досліджуючи акцентуацію непохідних прикметників, відносить аналізовану лексему до акцентного типу К, тобто прикметники, що мають кореневе наголошування у відмінкових формах однини і множини [22, с. 245–246]. У поезії XVI–XVIII ст. засвідчено варіантний наголос: *дóбрьий* (Зін. Прип., 273; Слав., 443), *дóброму* (Зін. Прип., 163), *дóбрьим* (Зін. Прип., 278; Поезія XVI–XVII, 270), *дóбра* (Зін. Прип., 207), *дóброє* (Слав., 483), *дóбрье* (Зін. Прип., 209), *дóбрьхъ* (Зін. Прип., 165), але *добрá* (Зін. Прип., 165, 221 та ін.; Поезія XVI–XVII, 67). На відміну від українських стародруків, російські ж пам'ятки фіксують уніфікований наголос коротких прикметників з односкладовою основою на флексії: *жена добрá* (Пол., 106 зв.), *добрѣ женѣ* (Орлов, 30). Таким чином, можна стверджувати, що українське видання «Граматики» відбиває реальну староукраїнську вимову. Кореневий наголос

частіше відбито в українських стародруках, проте трапляються й залишки первісної флексійної акцентуації, яка відбиває або давньоруську, або церковнослов'янську акцентну традицію.

Прикметник *красень* ужито в пам'ятках у формі наз. одн. чол. р. з наголосом на корені в українському виданні та на суфіксі – у російському: *красень* (Гр. См. 1619, 403, 404, 470) – *красень* (Гр. См. 1648, 289, 289 зв., 326). У пізньопраслов'янській мові аналізована прикметникова словоформа належала до баритонованої а.п. з висхідно-спадною інтонацією та спадом тону на суфіксі – *krāsъnъ [100, с. 274; 4, с. 429; 51, с. 77–78, 119–120; 34, с. 87, 92; 40, с. 152; 85, с. 232]. У Чудівському Новому Завіті досліджуваний прикметник зафіксовано із флексійним наголосом: *краснѠ* (ЧНЗ, 147), *краснї* (ЧНЗ, 13), *краснѣ* (ЧНЗ, 104 зв.). У російських стародруках ця лексема трапляється з подвійним наголосом, відбиваючи давню праслов'янську, і давньоруську акцентуацію: *дѣвица свѣтлѧ и краснѧ* (Пол., 52), *краснѧ* (Пол., 52, 260), *красень* (Ратн., 12) і *нить красну* (Подл., 417), *красень* (Ратн., 12). Варіантність наголошення свідчить про динамічні процеси, які відбувалися в аналізованому слові в староросійській мові в плані нормалізації його акцентуації, тоді як на староукраїнському ґрунті форми вирівняли наголос за кореневою морфемою. Українські пам'ятки фіксують лише кореневий наголос, що є характерним для коротких (нечленних) форм прикметників: *красень* (Рад., 9, 170), *красны* (Рад., 20), і зберігається на сучасному етапі розвитку української мови: *красень* (Погр., 254). Отже, наголос в українському виданні відбиває «живу» староукраїнську вимову.

4.1.2. Повні (членні) форми

Прикметник *бл҃гыи* вжито в пам'ятках у формі зн. одн. жін. р. в українському виданні з наголосом на останньому складі флексії, тоді як у російському – на передостанньому: *бл҃гѡю* (Гр. См. 1619, 152) – *бл҃гѡю* (Гр. См. 1648, 136). У пізньопраслов'янській мові повний прикметник *boļgъjъ [104, с. 102; 51, с. 101; 85, с. 303] утворений від основи короткого

прикметника з рухомим наголосом *bǫlgь [104, с. 100; 50, с. 213; 34, с. 109; 40, с. 138; 85, с. 141] і займенника *јь*. Як зазначає В. Скляренко, після того, як закон крайніх наголошених мор у словах з рухомою а.п. перестав діяти, повні прикметники характеризувалися а.п. *b* з колонним наголосом на першому складі займенника, тому у формі зн. одн. жін. р. спостерігаємо первісну флексійну акцентуацію: *bołgǫjǫ [85, с. 299]. У давньоруській мові короткий прикметник має флексійний наголос у формі наз. одн. жін. р.: *блѣга* (ЧНЗ, 105). Л. Булаховський підтверджує, що в аналізованій словоформі при праслов'янській циркумфлексивній інтонації (з наголошеними коренями за походженням довгісними циркумфлексивними та короткісними) наголос пересунувся на закінчення [4, с. 368, 418–419]. Отже, наголос українського видання пам'ятки відбиває староукраїнську вимову як залишок первісної флексійної акцентуації. У сучасній українській мові В. Винницький відносить цей непохідний прикметник до акцентного типу Ф, який характеризується флексійною акцентуацією в однині та множині: *благій* [22, с. 248].

Прикметник *цѣлый* ужито в пам'ятках у формах род. одн. чол. р., наз. одн. сер. р. з флексійним наголосом в українському виданні та кореневим – у російському: *цѣлагѡ* (Гр. См. 1619, 394) – *цѣлагѡ* (Гр. См. 1648, 283), *цѣлоє* (Гр. См. 1619, 470) – *цѣлоє* (Гр. См. 1648, 327 зв.). У праслов'янській мові прикметник належав до а.п. *b* – *cělyjь [4, с. 369; 6, с. 72; 51, с. 111; 85, с. 303], відповідно в нестягнених формах характеризувався наголосом на першому складі флексії: *cělojè, *cělajègo. Як зазначає В. Скляренко, «у повних прикметниках з а.п. *b* на стягненому голосному в праруській мові виникла односкладова висхідно-спадна інтонація» [85, с. 301]: *cělajègo > *cělajègo > *cělaègo > *cělaàgo > *cělǎgo. Акцентуація форми сер. р., що не зазнала стягнення, вирівнялася, отже, словоформа характеризувалася двоскладовою висхідно-спадною інтонацією на передостанньому складі: *cělojè > *cělòje. У староукраїнській мові досліджуваний прикметник мав подвійний наголос – на корені й на флексії: *цѣлый* (Бер., 23), *през цѣлую ночь*

(Бер., 224) і *цѣлы́й* (Бер., 155), *презь цѣлу́ю ночь* (Кл. Остр., 205), *ѿ цѣла́гѡ* (Ап. 1630, 38). Л. Булаховський вважає, що сербська та словенська форми дають підставу розглядати кореневий наголос у російській і українській мовах вторинним, аналогічним [7, с. 297], що зберігся й у сучасних східнослов'янських мовах: *цѣ́лий*, *-ла*, *-ле* (Погр., 579), *цѣ́лый*, *-ая*, *-оє* (ОСРЯ, 627). Як зазначає З. Веселовська, у російському наголосі цього часу значно менше відхилень від колишньої слов'янської системи [13, с. 85], тому можна вважати, що відмінність у наголошенні не помилкова. Отже, флексійна акцентуація, зафіксована в українському виданні «Граматики», відбиває реальний староукраїнський наголос, що відповідає первісному наголошенню.

Повний прикметник *драгі́й* у пам'ятках ужито у формі наз. одн. чол. р. з кореневим наголосом в українському виданні та флексійним – у російському: *дра́гій* (Гр. См. 1619, 47) – *драгі́и* (Гр. См. 1648, 81 зв.). У праслов'янській мові аналізована словоформа, утворена додаванням до короткого прикметника з короткою спадною інтонацією на корені – *dǫrgь [104, с. 102; 50, с. 213; 4, с. 368, 418, 6, с. 72–73; 34, с. 109; 40, с. 138] займенника *jь*, належала до а.п. *b* з колонним наголосом на першому складі займенника – *dǫrgьjь [104, с. 102; 4, с. 368, 418, 6, с. 72–73; 51, с. 103]. У Чудівському Новому Завіті зафіксована лише форма род. одн. чол. р. з наголосом на закінченні: *драга́го* (ЧНЗ, 82 зв., 156 зв.). У староукраїнській мові первісний наголос не втрачено, що підтверджує приклад: *дрогóго* (Гр. Зіз., 3 зв.). В. Винницький відносить аналізовану словоформу до акцентного типу Ф, більшість прикметників якого засвідчено з флексійним наголошенням, деякі – з ваганням наголосу, а в небагатьох словах наголошеним залишався корінь [22, с. 248–249]. Л. Булаховський, аналізуючи прикметники цього типу, зазначає, що при праслов'янській циркумфлексивній інтонації (з наголошеними коренями) наголос пересувався на закінчення [4, с. 368, 418–419]. З. Веселовська стверджує, що прикметники, де в минулому можна припускати в нечленних формах циркумфлексивну короткість на кореневому наголошеному складі, у східнослов'янських мовах у членних мають наголос

на флексії [13, с. 82]: *дорогий* (УЛВН, 175; Погр. ОС, 176; Погр., 154), *дорогой* (ОСРЯ, 135). Отже, кореневу акцентуацію можна вважати помилковою або відбиттям первісної акцентуації короткої форми аналізованого прикметника.

Подібно до проаналізованої словоформи *драгий* виділена група прикметників з розбіжностями в наголошенні – з кореневим наголосом в українському виданні та флексійним – у російському: *златый, младый* у пам'ятках ужито у формі наз. одн. чол. р.: *злáтый* (Гр. См. 1619, 43, 58, 60) – *златьíи* (Гр. См. 1648, 79, 89 зв., 90 зв.); *млáдый* (Гр. См. 1619, 47) – *младьíи* (Гр. См. 1648, 81 зв.); *чѣждый* – у род. одн. чол. р.: *чѣждагѡ* (Гр. См. 1619, 414) – *чѣждагѡ* (Гр. См. 1648, 295 зв.). Повний прикметник *простый* з відмінностями в наголошенні трапляється в чотирьох граматичних формах (род. одн. та мн. чол. р., наз. одн. жің. р. та сер. р.):

прóстагѡ (Гр. См. 1619, 61) – *проста́гѡ* (Гр. См. 1648, 91);

Ѡпрóстагѡ (Гр. См. 1619, 180) – *Ѡпроста́гѡ* (Гр. См. 1648, 151);

прóсты^{xb} (Гр. См. 1619, 77, 102) – *просты́хъ* (Гр. См. 1648, 101 зв., 115, 158);

прóстаѦ (Гр. См. 1619, 389) – *проста́Ѧ* (Гр. См. 1648, 380);

прóстое (Гр. См. 1619, 61, 361, 377, 384) – *просто́е* (Гр. См. 1648, 91, 161 зв., 361, 372 зв., 378).

У праслов'янській мові аналізовані прикметники належали до а.п. *b* і характеризувалися двоскладовою висхідно-спадною інтонацією зі спадом тону на наголошеному закінченні – *moǫdъjь [104, с. 102; 4, с. 368, 418; 6, с. 72–73; 51, с. 106–107; 85, с. 304], *prostъjь [104, с. 102; 51, с. 107–108; 85, с. 304], *zoǫtъjь [104, с. 102; 4, с. 368, 418, 6, с. 72–73; 51, с. 104–105; 85, с. 305]. Прикметники *простый* і *чѣждый* трапляються в декількох граматичних формах, які зазнали стягнення – *prostajègo > *prostajègo > *prostaègo > *prostaàgo > *prostãgo. Після стягнення голосних у формі родового відмінка наголос перемістився на стягнений голосний (виникла односкладова висхідно-спадна інтонація), а в тих формах, де стягнення не

відбулося, наголос вирівнявся за стягненими формами [85, с. 301] – *prostajě > *prostàe, *prostajà > *prostàja, *prostoje > *prostòje. Таким чином, первісною акцентуацією для аналізованої групи прикметників є флексійна. У давньоруській мові деякі словоформи трапляються з первісним наголосом: *чюжéмоу* (ЧНЗ, 46 зв.), *в чюжéмь* (ЧНЗ, 120), *чюжéю* (ЧНЗ, 146), *прóсть* (ЧНЗ, 68). А. Залізник зазначає, що флексійний наголос членних прикметників є книжним, або церковнослов'янським, а кореневий – народнорозмовним [40, с. 189–194]. Приклади кореневої акцентуації членних та нечленних прикметників аналізованої групи знаходимо в українських стародруках: у «Словничку давніх українських наголосів» І. Огієнко зафіксував – *прóстий* [61, с. 212], *прóстий* (Адельф., 51; Зиз. С., 87; Бер., 86, 145, 173, 195), *прóстоє* (Ап. 1630, 62; Адельф., 12 зв., 61 зв.; Гр. Зиз., 43), *прóстий, прóстаго, прóстаа, прóстыа, прóстоє, прóстаго* (Адельф., 40 зв.), *прóстаго* (Адельф., 129 зв.), *прóстого* (Ап. 1630, 7), *прóстым* (Бер., 70), *прóстых* (Кл. Остр., 215 – двічі), *прóсти* (Служ. Стр., 86, 232), *злáтои* (Тр., 63 зв., 63; Ап. 1630, 6 зв.). Кореневе наголошення для таких прикметників є вторинним та зумовлене впливом коротких прикметників: *млáдь* (Синопс. 1680, 17), *прóста* (Бер., 172, 143), *прóсть* (Адельф., 24, 35, 51; Синопс. 1680, 13 зв., 14 зв.), *прóсты* (Гр. Зиз., 1), *прóста* (Ап. 1639, 28 зв., Ап. 1630, 31).

Отже, кореневе наголошення, зафіксоване в українській пам'ятці, відбиває «живий» народнорозмовний як староукраїнський, так і староросійський наголос, а первісна флексійна акцентуація, зафіксована в російському виданні «Граматики» 1648 р. Переважно флексійну акцентуацію спостерігаємо й у сучасних літературних мовах – українській та російській – *молодій, -да́, -де́* (УЛВН, 336; Погр. ОС, 340; Погр., 290), *молодо́й, -а́я, -о́е* (ОСРЯ, 264), *золотій* (Погр. ОС, 243; УЛВН, 249; Погр., 216), *золото́й* (ОСРЯ, 179), *простій, та́, те́ і прóстий, та, те* (*неспу́таний, зви́чайний, пря́мий*) (УЛВН, 529; Погр. ОС, 475), *просто́й* (ОСРЯ, 467), *чужо́й* (Погр. ОС., 612; Погр., 586), *чужо́й* (ОСРЯ, 636). Наявність подвійного

наголосу можна вважати впливом тодішньої розмовної мови. До того ж, варіантність наголошення – акцентуаційна норма й сучасної української мови: *простій* і *прóстий* (УЛВН, 529; Погр. ОС, 475). На думку В. Винницького, «в українській мові здавна відбувається поступова ретракція наголосу з кореня на закінчення в прикметниках *прóстий*, *ясній*, і з сучасного погляду в них варіантне наголошування є кодифікованим» [22, с. 251].

Повний прикметник *древляный* ужито в пам'ятках у формі наз. одн. чол. р. з суфіксальною акцентуацією в українському виданні та флексійною – у російському: *древля́ный* (Гр. См. 1619, 42) – *древля́ный* (Гр. См. 1648, 77 зв.). У праслов'янській мові аналізований прикметник утворився від іменника *dęvno [85, с. 262] за допомогою суфікса *-ěнь-*. Згадана словоформа *dęvĕňjĕ вважалася утворенням з а.п. *b* від короткого прикметника *dęvĕňь, що характеризувався короткою спадною інтонацією на корені. Отже, первісною для аналізованої словоформи є флексійна акцентуація. У давньоруській мові зафіксовано первісну кореневу акцентуацію твірного іменника, і суфіксальну – похідного прикметника: *дрѣво* (ЧНЗ, 27 зв., 29 зв. – двічі) → *дрѣвля́ныи* (ЧНЗ, 139). В українських стародруках спостерігаємо подвійний наголос на суфіксі та на флексії: *деревя́ные* (Кл. Остр., 202), *дотѣнь дравя́ныхъ* (Рад., 537), *деревя́ный ковшъ* (Бер., 115), *деревя́ное* (Бер., 132) і *деревя́ныи пучя* (Зіз. Л., 69, 81). Як зазначає З. Веселовська, у прикметниках на *-аний*, *-яний*, що позначають, в основному, матеріал, з якого зроблений предмет, у пам'ятках, як і в сучасній українській мові, відзначається три типи наголосу: з нерухомим кореневим наголосом прикметники, утворені від іменників; з нерухомим наголосом на флексії та два знаки наголосу в тій самій формі [13, с. 86–87]. Хоча й більшість прикметників на *-аний*, *-яний* мають наголос на суфіксальному голосному, про що свідчать приклади аналізованої словоформи в сучасних українській та російській мовах: *дерев'я́ний* (УЛВН, 155; Погр. ОС, 160; Погр., 135), *деревя́нный* (ОСРЯ, 122), проте в карпатському говорі, як пише

З. Веселовська, відзначено флексійну акцентуацію: *деревляній* [13, с. 87]. Підтверджуючи ці думки, В. Дибо зазначав, що суфіксальне акцентування вважається вторинним, яке виникло після появи повноголосних форм під впливом слів типу *волосяний* [34, с. 135]. У російських стародруках аналізована словоформа має переважно флексійне наголошення: *дѣревянымъ* (*посохомъ*) (Орлов, 64), *з деревянымъ масломъ* (Ратн., 46), *деревяныя зарядцы* (Ратн., 45 зв.), *с деревяными рукоятми* (Вед. 1705, 35), *стула деревянаго* (Лихачёв, 265), *дервянаго масла* (Магн., 95 зв.) і *зубочки деревяные* (Подл., 414), *дервянаго масла* (Магн., 31). З. Веселовська пов'язує різномісцевий наголос у прикметниках на *-аний, -яний* з характером старовинних часокількісних й інтонаційних відмінностей у голосних звуків [13, с. 75]. Л. Булаховський пояснює відмінності в наголошенні аналізованого прикметника такими особливостями: у першому випадку при циркумфлексивній інтонації кореня наголос фонетично переносився на закінчення, а в другому – форми, утворені від іменників з кінцевим наголосом, мають його на суфіксальному голосному [7, с. 299]. Отже, наголос в українському виданні можна вважати тогочасним староукраїнським наголосом, а форми з флексійною акцентуацією в російському – староросійським.

Як повний, так і короткий прикметник *єдинственный* ужито в пам'ятках у декількох граматичних формах (наз., ор., місц. одн. чол. р. та наз., род. одн. сер. р.) з суфіксальним наголосом в українському виданні «Граматики» та кореневим – у російському:

єдинствѣнь (Гр. См. 1619, 142) – *єдѣнствѣнь* (Гр. См. 1648, 129 зв.);

єдинствѣнный (Гр. См. 1619, 71, 86) – *єдѣнственныи* (Гр. См. 1648, 98, 105 зв.);

єдинствѣнны^{мъ} (Гр. См. 1619, 67 – двічі, 68, 69, 75, 78, 84) – *єдѣнственнымъ* (Гр. См. 1648, 95 зв. – двічі, 96, 97, 100 зв., 102, 105);

єдинствѣннымъ (Гр. См. 1619, 104, 398, 415, 421) – *єдѣнственнымъ* (Гр. См. 1648, 116, 386, 396, 399 зв.);

единствѣнномъ (Гр. См. 1619, 91, 142) – *едѣнственномъ* (Гр. См. 1648, 108 зв., 129 зв.);

воединствѣннѡмъ (Гр. См. 1619, 247) – *воедѣнственномъ* (Гр. См. 1648, 184 зв.);

единствѣнное (Гр. См. 1619, 60, 61, 390) – *едѣнственное* (Гр. См. 1648, 90 зв., 91, 381);

единствѣннагѡ (Гр. См. 1619, 56, 63, 64, 65, 66) – *едѣнственнагѡ* (Гр. См. 1648, 86 зв., 92 зв., 94, 94 зв.).

Подібні відмінності в наголошенні спостерігаємо у формі короткого та повного прикметника *естественъ*, *множественнъ*, що вжиті в пам'ятках у наз., род., місц. (прийменникова та безприйменникова конструкції) одн. чол. р, наз. одн. сер. р.:

естествѣнъ (Гр. См. 1619, 452) – *естѣственъ* (Гр. См. 1648, 315 зв.);

множествѣнъ (Гр. См. 1619, 154, 402, 421) – *мно́жественъ* (Гр. См. 1648, 137, 388 зв., 399);

множествѣнный (Гр. См. 1619, 68, 86, 398) – *мно́жественный* (Гр. См. 1648, 96, 105 зв., 385 зв.);

множествѣннагѡ (Гр. См. 1619, 64, 65, 66, 76 зв., 85, 86, 87) – *мно́жественнагѡ* (Гр. См. 1648, 94, 94 зв., 100 зв., 105 зв., 106 зв., 107);

множествѣнномъ (Гр. См. 1619, 16, 91) – *мно́жественномъ* (Гр. См. 1648, 49, 109);

вомножествѣнномъ (Гр. См. 1619, 117) – *вомно́жественномъ* (Гр. См. 1648, 119 зв.);

в^омножествѣнномъ (Гр. См. 1619, 146) – *во мно́жественномъ* (Гр. См. 1648, 133 зв.);

множествѣнное (Гр. См. 1619, 60, 61, 390, 391) – *мно́жественное* (Гр. См. 1648, 90, 91, 381 – двічі).

Прикметники утворено від іменників *единство*, *естество* та *множество* за допомогою суфікса *-енн-*. Іменники на *-ств-*, від яких утворено аналізовані прикметники, зберігають подвійне наголошення, як зазначає І. Огієнко, у

тому числі наголос того слова, від якого повстали: *единствѣ, множествѣ, по множествѣ, множествѣмъ, въ множествѣ, множествѣ* [61, с. 212] і *множество, по множествѣ, множествѣмъ, въ множествѣ* [65, с. 11], *множества* (Служ. Стр., 395). Українські стародруки фіксують суфіксальну акцентуацію: *единственнѣ* (Адельф., 33 зв.), *единственнѣа* (Адельф., 33 зв.), *еди"ствѣнное* (Ап. 1630, 42, 14 зв.), *множествѣна* (Ап. 1630, 10 зв.), *множествѣнѣ* (Ап. 1630, 13 зв.), *множествѣнное* (Адельф., 38 зв.), *множествѣнныхъ* (Адельф., 25 зв.). Як зазначає І. Огієнко, «прикметники на *-енний* мають наголос над *e*: *божествѣннаа, божествѣннѣа, божествѣннѣю, божествѣнною, божествѣнныхъ, божествѣннѣмъ, дѣвствѣнна, дѣвствѣннѣ*» [65, с. 12]. Отже, суфіксальний наголос українського видання пам'ятки відбиває «живу» староукраїнську вимову (на сучасному етапі розвитку української мови змінилися засоби утворення подібних прикметників: *едінний* (УЛВН, 194; Погр. ОС, 193; Погр., 168), *множінний* (УЛВН, 335), тоді як кореневий – староросійського, що зберігається й до сьогодні: *едінственнѣй* (ОСРЯ, 142), *множественнѣй* (ОСРЯ, 262).

Повний прикметник *жестокѣи* вжито в аналізованій пам'ятці у формі місц. одн. чол. р. з суфіксальним наголосом в українському виданні та флексійним – у російському: *жестѣкомѣ* (Гр. См. 1619, 463) – *жестѣкомѣ* (Гр. См. 1648, 323). Це похідний прикметник, утворений за допомогою суфікса **-ѣк-* від іменника з рухомою а.п. – **žěstь* [2, с. 85; 4, с. 368, 5, с. 454, 6, с. 72–73; 34, с. 25; 40, с. 138; 85, с. 143]. Як зазначає В. Складенко, «безпрефіксні імена з вокалічним суфіксом, утворені від імен з рухомою а.п., у пізньопраслов'янській мові характеризувалися: а) рухомою а.п. (а.п. *c*), б) окситонованою а.п. (а.п. *b*), в) баритонованою а.п. з суфіксальним наголосом» [85, с. 252]. Коротка форма аналізованого прикметника належить до групи утворень з а.п. *c* та характеризується короткою спадною інтонацією на кореневому голосному: **žěstькъ* [85, с. 264]. Отже, досліджувана граматична форма повного прикметника мала а.п. *b* (утворення від основ з

рухомим наголосом) – з наголосом на першому складі займенника – *žest'ьkujèmu. У давньоруській мові наголос падав на суфікс: *жестѣ́* (ЧНЗ, 14), *жестокѣ́ се слоѣ́* (ЧНЗ, 44 зв.), *о жестѣ́ки*^x (ЧНЗ, 92 зв.). О. Потебня вважає, що для досліджуваного прикметника первісною є коренева акцентуація й відносить цю лексему до 3-го акцентного зразка двоскладових прикметників, відзначаючи подвійність акцентуації в рос. мові XIX ст.: *жестѣ́ок* і *жѣ́сток* [69, с. 135]. Як зазначає З. Веселовська, прикметники та прислівники з суфіксами *-ок*, *-ек* усюди в українських пам'ятках мали одноманітний наголос на суфіксальному голосному»: *пути жестѣ́ки* (Бар., 202), *жестѣ́ко* (Отрок., 83) [13, с. 81]. В українських стародруках також знаходимо підтвердження суфіксальної акцентуації: *жестѣ́къ* (Бер., 10, 65; Зіз. Л., 46), *жестѣ́кій*, *жестѣ́ко* (Бер., 65). Подібно до староукраїнського наголосу виникає й сучасний – *жорстѣ́кий*, *-ка*, *-ке* (Погр., 173).

У російських стародруках у двоскладових основах з суфіксом *-ок* переважно спостережено флексійне наголошення: *жестѣ́ко житиѣ́* (Лихачѣв, 265), *жестѣ́кий*: *жестѣ́ко* (Улож., 69, 71, 78), *в ... жестѣ́ком времени* (Лихачѣв, 253), *пытѣ́ки жестѣ́киѣ́* (Черных 1927, 217), що підтверджено й формою *жестѣ́кой* у північноросійських говорах. Проте наявне і суфіксальне: *жестѣ́кій бой* (Вед. 1705, 1705, 30), *жестѣ́кая* (Вед. 1705, 1705, 34). У пізніших пам'ятках, як зазначає З. Веселовська, наголос зафіксовано на суфіксі [13, с. 71], як і в сучасній російській літературній мові: *жестѣ́кий*, *-ая*, *-ое* (ОСРЯ, 146). Отже, наголос українського видання відбиває староукраїнську традицію, тоді як російське видання – первинний наголос.

Прикметники *земный*, *честный* спостерігаємо з відмінностями в наголошенні в деяких граматичних формах. Повний прикметник *земный* у пам'ятках зафіксовано у формі наз. одн. чол. р. та жін. р. з кореневим наголосом в українському виданні та флексійним – у російському:

зѣ́мный (Гр. См. 1619, 29) – *земнѣ́й* (Гр. См. 1648, 61);

зѣ́мнаѧ (Гр. См. 1619, 415) – *земна́ѧ* (Гр. См. 1648, 396 зв.).

З подібною акцентуацію зафіксовано прикметник *честный* – у формі наз. одн. чол. р., жін. р., сер. р.:

чѣстный (Гр. См. 1619, 41, 49, 159, 376) – *честныи* (Гр. См. 1648, 77, 83, 140, 269 зв.);

чѣстнѧ (Гр. См. 1619, 41) – *честнѧ* (Гр. См. 1648, 77);

чѣстное (Гр. См. 1619, 41, 473) – *честное* (Гр. См. 1648, 77, 328).

Аналізовані лексеми в пізньопраслов'янській мові вважалися утвореннями від імен з рухомою а.п. і характеризувалися рухомою а.п. [85, с. 252]. Прикметник **zěmьль* [85, с. 260] утворено від іменника **zěmь* за допомогою суфікса **-ьль*. За аналогією і прикметник **сьстььль* [34, с. 87; 40, с. 151] з короткою спадною інтонацією на корені походив від іменника **сьсть* [85, с. 256]. Тому можна стверджувати, що в праслов'янській мові аналізовані словоформи повних прикметників мали а.п. *b* з наголосом на флексії – **zěmьпъьь*, **zěmьнаjà*, **сьстььпъьь*, **сьстььнаjà*, **сьстььноjà*. У давньоруській мові наголос падав на флексію: *зѣмнѧ* (ЧНЗ, 42, 117 зв., 115, 149), *честныи* (ЧНЗ, 73 зв.).

В українських стародруках зафіксовано кореневе наголошення: *зѣмноє* (Адельф., 49 зв.), *зѣмный* (Служ. Стр., 473), *зѣмнаа* (Служ. Стр., 490), *зѣмноє* (Служ. Стр., 274), *зѣмнаго* (Служ. Стр., 473), *зѣмнымь* (Служ. Стр., 349), *зѣмныхь* (Служ. Стр., 113, 315, 316, 433), *зѣмными* (Служ. Стр., 60, 118, 269), *зѣмный* (Бер., 46; Гал., 74 зв.), *чѣстный*, *Ѡ чѣстнѧхь* (Служ. Стр., 71, 74, 165), *чѣсный* (Зіз. Л., 77; Бер., 199), *чѣснаа похвалá* (Кл. Остр., 208), *чѣснаа храмнá* (Кл., 105). Такий самий наголос відбито й у «Словничку давніх українських наголосів»: *зѣмный*, *чѣстный* [61, с. 212–213]. І. Огієнко зазначає деякі прикметники, які відбивали звичайний і постійний в українських стародруках наголос, що характерний для живої староукраїнської мови: *зѣмный*, *зѣмнаа*, *зѣмноє*, *зѣмнаго*, *зѣмнымь*, *зѣмныхь*, *зѣмными*, *чѣстный*, *Ѡ чѣстнѧмь* [65, с. 12]. Також учений вважає найцікавішим те, що ці форми наголосу Службника 1604 р. однакові з такими саме сербськими, і що живуть ще й досі або в українській живій мові, або в українській церковній

вимові [65, с. 29]. Дослідник вважає, що подібні наголоси виникли в давню добу й були надзвичайно поширеними по всіх наших рукописах і стародруках та в живій українській вимові як західній, так і східній. Це спростовує думку про сербський новочасний вплив, – «подібні форми наголосу повстали в нас найпевніше, мабуть, ще в той час, коли наша етнічність з південними слов'янами була ближчою, може, ще до переходу їхнього на той бік Дунаю» [65, с. 30]. І. Огієнко зазначає: «В різних містах Галичини, особливо по церквах Косівщини, я чув таку ще давню українську вимову: *зёмний, чёстний*» [65, с. 31].

У російських стародруках зафіксовано флексійний наголос: *земный, земныхъ* (Служ. М., 55, 128), *земными* (Служ. М., 276), *честный, чтнаго* (Служ. М., 78, 88, 116, 189 зв., 190), *о чтнѣмь* (Служ. М., 69, 157, 217), *чтнѣю* (Служ. М., 278, 319), *чтною* (Служ. М., 182), *честное* (Служ. М., 107, 195 зв., 319), *чтныхъ* (Служ. М., 88, 205). Проте в староросійській мові спостерігаємо також хитання наголосу саме в лексемі *честный*: *честное имя* (Ратн., 30 зв.), *честныя солдаты* (Ратн., 30 зв.), *честнаго художества* (Магн., 16, передмова) і *честное художество* (Магн., 1). Л. Булаховський зазначає, що переважно наголос у цій словоформі буває на закінченні та лексема *честной* уживається в літературній російській мові ще в першій половині XIX ст. [3, с. 201, 203]. Хитання в наголошенні відбито й в українських пам'ятках: *честное братство* (Кл., 103). Отже, можна стверджувати, що українське видання відбиває живу староукраїнську вимову, а хитання наголосу – це можливий вияв тенденції до зміни його місця на сучасному етапі розвитку мов: *чэсний* (УЛВН, 703; Погр. ОС, 609; Погр., 583), *земной, -ая, -ое* (ОСРЯ, 177), *чэстный* (ОСРЯ, 633). Як підтверджує З. Веселовська, два типи наголосу в групі двоскладових прикметників на *-ний* пояснюється утворенням від іменників з рухомим наголосом форм з наголошеною флексією, але ці первісні фонетичні відносини в українській мові XVI–XVII ст. уже були порушені [13, с. 88].

Прикметник *оутрєнии* вжито в пам'ятках у формі зн. одн. жін. р. з флексійним наголосом в українському виданні та кореневим – у російському: *оу^трєнію* (Гр. См. 1619, 351) – *оу^трєнюю* (Гр. См. 1648, 354 зв.). Це похідний прикметник, утворений від іменникової основи *-оутр-* за допомогою суфікса *-єнь*. У давньоруській мові аналізована словоформа характеризувалася кореневою акцентуацією: *оу^трєнюю* (ЧНЗ, 150), що відповідало наголошенню твірного слова – *оу^тра* (ЧНЗ, 80), *оу^трѣ* (ЧНЗ, 52), *оу^троу* (ЧНЗ, 165 зв.). На думку З. Веселовської, повні прикметники на *-ний*, утворені від односкладових іменних основ, фонетично повинні мати наголос на флексії, оскільки вони являють собою утворення від іменників з рухомим наголосом [13, с. 87]. У староукраїнських пам'ятках послідовно простежується флексійна акцентуація: *ѡтрєнію* (Бер., 142). У староросійській мові наголос похідного прикметника виникає під впливом акцентуації твірного слова: А. Залізник зазначає: «прикметник з *-н-* прагне отримати тривіальний наголос, який збігається за місцем з наз. одн. твірного слова (якщо тільки наголос тут не флексійний)» [40, с. 92]. Отже, є підстави вважати, що наголоси обох пам'яток відбивають реальну староукраїнську і староросійську акцентуацію відповідно.

З акцентними відмінностями трапляється ще один прикметник з суфіксом *-н-* у формі наз. одн. жін. р. з наголосом на першому складі кореня в українському виданні та на другому складі – у російському: *образна* (Гр. См. 1619, 389 – двічі) – *образна* (Гр. См. 1648, 280, 280 зв.). У давньоруській мові спостерігаємо кореневий наголос на першому складі у твірному іменнику: *образ* (ЧНЗ, 22 зв.), *образ* (ЧНЗ, 12 зв.), *по образоу* (ЧНЗ, 63), *образа* (ЧНЗ, 52), *образомъ* (ЧНЗ, 145 зв.), *образо^м* (ЧНЗ, 139 зв.), *ѡобрази* (ЧНЗ, 112), *образы* (ЧНЗ, 63). Українські стародруки фіксують кореневе наголошення: *образъ* (Бер., 79).

Сучасні мови унаслідують акцентуацію на початковому складі: *образний*, *-зна*, *-зне*, *-зні* (Погр. ОС, 380; Погр., 334), *образный*, *-ая*, *-ое*

(ОСРЯ, 323), що може викликати сумнів щодо спостереженого наголосу російського видання пам'ятки. Проте подібну до аналізованої лексеми *образныи* акцентуацію має складний прикметник *первообразныи*, який ужито в пам'ятках у формах наз., род. одн. чол. р., род. мн. сер. р. з наголосом на першому складі кореня в українському виданні та на другому – у російському:

первообра́ный (Гр. См. 1619, 58 – двічі, 193, 237, 377) – *первообра́зныи* (Гр. См. 1648, 89, 89 зв., 160, 183, 272);

первообра́нагѡ (Гр. См. 1619, 58, 399) – *первообра́знагѡ* (Гр. См. 1648, 89, 286 зв.);

Ѣ первообра́нагѡ (Гр. См. 1619, 58) – *Ѣ первообра́знаго* (Гр. См. 1648, 89 зв.);

первообра́ныхъ (Гр. См. 1619, 405, 419) – *первообра́зныхъ* (Гр. См. 1648, 290 зв., 398);

Ѣ первообра́ныхъ (Гр. См. 1619, 194) – *Ѣ первообра́зныѣ* (Гр. См. 1648, 160).

Подібну до українського видання акцентуацію спостерігаємо і в інших стародруках: *первообра́ный* (Ап. 1630, 6 зв.), *первообразный* (Адел., 12, 12 зв., 52 зв.), *первообра́нагѡ* (Ап. 1630, 13 зв.), *первообразнаго* (Адельф., 47 зв.). Отже, зафіксована акцентуація не випадково відрізняється від давньої російської, відбиваючи староукраїнську вимову. Сучасна російська літературна мова успадкувала давній наголос: *первообра́зный* (ОСРЯ, 370).

Прикметник *знаменованыи* вжито в пам'ятках у формі наз. одн. сер. р. з суфіксальним наголосом в українському виданні та кореневим – у російському: *знаменовáное* (Гр. См. 1619, 359) – *знаменованое* (Гр. См. 1648, 259 зв.). Це похідний прикметник, утворений від дієслівної основи *знаменовати* за допомогою суфікса *-н-*. Аналогічне наголошення зафіксовано й іншими староукраїнськими виданнями: *знаменовáное* (Ап. 1630, 14). Тому, очевидно, що українське видання відбиває тогочасну українську вимову.

4.1.3. Ступеньовані форми

Історія акцентуації ступеньованих форм прикметників – питання, яке ще не достатньо досліджене як в українській акцентології зокрема, так і в слов'янській загалом. Аналіз цих прикметникових форм представлено в праці С. Бромлей «К истории места ударения в формах сравнительной степени в русском языке» [1], дослідженнях І. Огієнка, З. Веселовської, Л. Булаховського. Книжні старослов'янські і давньоруські форм вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників характеризуються рідкістю вживання. Про це пише З. Веселовська: «У пам'ятках XVI–XVII століть уже цілком визначились українська система утворення й наголошення вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників» [13, с. 90].

Форми компаратива *благочестивѣи, изрѣднѣи, искѣснѣи, правѣи, преславнѣи, силнѣи, оубожаи, оудобѣи, тцаливѣи* утворено за допомогою суфікса *-ѣиш-/-иш-* після шиплячих (у наз. одн. чол. та сер. р. – *-ѣ/-а* (*и, е*) та вжито в пам'ятках у формах наз., род., дав. одн. чол. р., зн. одн. сер. р., род. мн. чол. р. з наголошеним суфіксом в українському виданні та коренем – у російському:

блгочестивѣишій (Гр. См. 1619, 400) – *блгочестивѣишій* (Гр. См. 1648, 287 зв.);

изрѣднѣишемѣ (Гр. См. 1619, 391) – *изрѣднѣишемѣ* (Гр. См. 1648, 281);

искѣснѣишихъ (Гр. См. 1619, 344) – *искѣснѣишихъ* (Гр. См. 1648, 249 зв.);

правѣишій (Гр. См. 1619, 47) – *правѣишій* (Гр. См. 1648, 141);

преславнѣишій (Гр. См. 1619, 49 – двічі) – *преславнѣишій* (Гр. См. 1648, 83 – двічі);

силнѣи (Гр. См. 1619, 50) – *силнѣи* (Гр. См. 1648, 83 зв.);

силнѣиша (Гр. См. 1619, 50) – *силнѣиша* (Гр. См. 1648, 83 зв.);

тцаливѣишѣ (Гр. См. 1619, 400) – *тцаливѣишѣ* (Гр. См. 1648, 287 зв.);

оубожайшій (Гр. См. 1619, 47) – *оубожайшій* (Гр. См. 1648, 81 зв.);

οἰδοβῆιшагω (Гр. См. 1619, 147) – *οἰδοβῆιшагω* (Гр. См. 1648, 133);
во οἰδοβῆιшеε (Гр. См. 1619, 489) – *во οἰδοβῆιшей* (Гр. См. 1648, 339).

У всіх староукраїнських пам'ятках ступеньовані форми, утворені за допомогою суфіксів *-айш-* та *-ῆиш-*, мають суфіксальне наголошення: *искуснῆиший* (Остр. зб., 47). З. Веселовська визнає явище відтягування наголосу на суфікс характерною особливістю дво- і кількаскладових прикметникових ступеньованих основ [13, с. 90]. Цей факт підтверджує й С. Бромлей, яка пов'язує це явище з тенденцією до перенесення наголосу на суфікс в однокладових основах [1, с. 35]. Найбільш послідовно це можна простежити в «Адельфотесі»: *препростῆиший* (Адельф., 51), *прекратчῆиший* (Адельф., 51, 54), *пресладчῆиший* (Адельф., 52), *прекратчῆиший* (Адельф., 53), *предебелῆиший* (Адельф., 53), *преднῆиший* (Адельф., 54), *преизраднῆиший* (Адельф., 52, 54), *премудрῆиший* (Адельф., 54), *преславнῆиший* (Адельф., 54), *пречистῆиший* (Адельф., 54).

І. Огієнко, досліджуючи наголос Стрятинського Службника, зауважує: «Яскравою особливістю наголосів українських стародруків єсть те, що в них найвищий ступінь прикметників має наголос на **ѣ**: *благочестивῆишихъ* (Служ. Стр., 316), *о благочестивῆишемъ*, *благороднῆишимъ*, *вῆрнῆишихъ* (поруч: *вῆрнῆишихъ*), *пространнῆиши*, *славнῆишую*. Зазначу, що в мові російській найвищий ступінь звичайно зберігає наголос ступеня першого» [65, с. 13].

Наголос російської пам'ятки відбиває давньоруську традицію, про це свідчать приклади з Чудівського Нового Завіту, де словоформи прикметників трапляються переважно з кореневою акцентуацією: *οἰδοβнѣκ* (ЧНЗ, 37), *преслῆвна* (ЧНЗ, 28 зв.). З. Веселовська зазначає, що в російських пам'ятках «у похідних прикметниках з двоскладовою та багатоскладовою основою у вищому ступені наголос залишається на тому ж складі, на якому він був у звичайному ступені» [13, с. 78]. Словоформи вищого ступеня порівняння відрізняються від сучасних, зберігаючи старовинний наголос на корені: *сῆлнѣ* (Ратн., 100 зв., 109 зв., 121 зв.; Вед. 1705, 1703, 25; 1705, 19),

бл̃гоцестієѡишій [65, с. 17]. Отже, кореневий наголос російського видання пам'ятки у вищому ступені прикметників на *-ѡе*, *-ѡиш-*, утворених від односкладових основ, можна вважати первісним, колишнім нерухомим наголосом на корені, що відбиває так звану акутову інтонацію довгих кореневих голосних.

Таким чином, колишні відношення, пов'язані з особливостями інтонацій і якості довгих і коротких голосних уже порушені, проте сліди цих відношень відбито в наголосах давніх компаративних форм. Можемо стверджувати, що українське видання 1619 р. відбиває справжній староукраїнський суфіксальний наголос словоформ компаратива.

Форма суперлатива прикметника *пречестный*, утворена від основи нульового ступеня додаванням префікса *пре-*, ужита у наз. одн. чол. р.: *пречѣстный* (Гр. См. 1619, 50) – *пречестныи* (Гр. См. 1648, 83). Такий префікс старослов'янського походження, на відміну від префікса *най-*, можна вважати непродуктивним для утворення форм найвищого ступеня порівняння в староукраїнській мові. Приєднуючись до нульової форми прикметника *честныи*, він не впливає на позицію наголосу. Українські видання свідчать про кореневий наголос, підтверджуючи акцентуацію давньоукраїнського видання: *пречѣстное* (Служ. Стр., 206). «Словничок давніх українських наголосів», укладений на основі двох Службеників, – стрятинського 1604 р. і київського 1629 р., також фіксує кореневе наголошення: *пречѣстный*, *пречѣстная*, *пречѣстное* [61, с. 212], тоді як російські видання підтверджують флексійне наголошення: *пречестно́е* (Служ. М., 266). За аналогією до безпрефіксного прикметника (див. п. 4.1.2) форма суперлатива відбиває «живий» староукраїнський наголос.

4.2. Акцентні відмінності числівників

Питання акцентуації числівників староукраїнської мови досить складне, оскільки в багатьох випадках спостерігається акцентна варіантність.

Як зазначає І. Огієнко в монографії «Український літературний наголос», із усіх лексико-граматичних груп слів (частин мови) числівник має «найрухоміший» наголос [63, с. 178]. Під час дослідження «Граматик» М. Смотрицького 1619 р. та 1648 р. виявлено 12 числівників, що мають акцентні розбіжності (див. Додаток 4 «Акцентні відмінності числівників»). З урахуванням форм та повторів можна виділити 114 відмінностей. Таким чином, поділяємо числівникові форми на три групи: кількісні, збірні та порядкові числівники.

Першу групу становлять кількісні числівники, прості за морфемним складом: *дѣва*, *триє*, *четыре*, *девѣть*, складені безсполучникові, утворені шляхом посереднього керування: *ѣдинадесѣть*, які на сучасному етапі розвитку мови перетворилися на прості суфіксоїдні, зазнавши зрощення компонентів, та утворені способом узгодження: *двадесѣть*, що в сучасній українській мові є простими суфіксоїдними або складними, утвореними тяж шляхом зрощення компонентів.

Числівник *дѣва* вжитий у пам'ятках у формах дав., ор. та род.-місц. жін. р. та ор. чол. р. в українському виданні з наголосом на першому складі, а в російському – на останньому – *дѣва*:

тою двою (Гр. См. 1619, 188 зв.) – *тою двою* (Гр. См. 1648, 155) – род.-місц. дв. жін. р.;

дѣма (Гр. См. 1619, 14 зв., 187, 191) – *дѣма* (Гр. См. 1648, 48, 154 зв., 157) дав.-ор. дв. жін. р.;

двою (Гр. См. 1619, 391, 407, 421, 487) – *двою* (Гр. См. 1648, 382, 391 зв., 399 зв., 338) – ор. дв. жін. р.;

дѣма (Гр. См. 1619, 47, 408 зв., 421) – *дѣма* (Гр. См. 1648, 81 зв., 392, 399 зв.) – ор. дв. чол. р.;

ѣ двою (Гр. См. 1619, 311, 392 зв., 394 зв.) – *ѣ двою* (Гр. См. 1648, 228 зв., 382, 383 зв.) – місц. дв. жін. р.

В. Скляренко зазначає, що прості числівники могли мати всі три акцентні парадигми. Лексема **дѣва* [5, с. 353; 34, с. 35; 6, с. 111; 40, с. 139]

належала до рухомої а.п.: у формах *dъvĕmà – дав., *dъvĕmà – ор., *dъvojŭ – місц. [85, с. 148–149]. У давньоруській мові аналізоване слово має наголос на флексії, останньому складі слова: *двѣма́* (ЧНЗ, 32, 44 зв.) – дав., *двѣма́* (ЧНЗ, 66 зв., 59 зв. 144 зв.) – ор. дв. жін. р. Староукраїнські пам'ятки фіксують флексійне наголошення на першому складі, за наявності прийменників наголос не змінює місця, а числівник зазнає процесу адвербіалізації: *ѿ двою* (Гр. См. 1638, 41 зв.; Гал., 242), *двѣма рыбами* (Рад. В., 24), *двумà* (Єв., 15 зв.), *двома́* (Синопс. 1680, 15). Стрятинський Службеник засвідчує використання двох вертикальних ліній з малим нахилом зліва направо або двох горизонтальних ліній; цей знак переважно уживається в односкладових числівниках: *двю* (Служ. Стр., 185), *двѣма* (Служ. Стр., 124), *двѣма* (Служ. Стр., 99). Аналізуючи російські пам'ятки кінця XVI – початку XVIII століття, З. Веселовська зазначає, що простий числівник *два* характеризується наголосом на закінченні [13, с. 98]. Це можна підтвердити такими прикладами: *двà* (Уш., 97) – наз. чол. р., *двою* (Лихачѳв, 281) – род. жін. р., *двемá* (Лихачѳв, 284), *двѣма́* (Ратн., 139), *за двумя́* (Ратн., 162 зв.), *з двумя́* (Вед. 1705, 2) – ор. жін. р. На сучасному етапі розвитку як української, так і російської мови зберігається флексійне наголошення на останньому складі: *дво́м*, *двома́* (Погр., 130), *двѹ́м*, *двумя́* (ОСРЯ, 116). Зазначені приклади переконують, що наголос, ужитий в українській пам'ятці, фіксує староукраїнську «живу» систему наголошення, відмінну від первинної акцентуації, проте наголошення останнього складу в російському виданні відбиває пізньопраслов'янський наголос.

Таким же наголошенням характеризується й простий числівник *триє*, який ужито у формах чол. р. наз., ор. та місц. із флексійним наголошенням в українському виданні на першому складі, у російському – на останньому:

три́е (Гр. См. 1619, 186) – *триѐ̀* (Гр. См. 1648, 154) – наз. мн. чол. р.;

ѿ три́е (Гр. См. 1619, 186) – *ѿ триѐ̀* (Гр. См. 1648, 154) – кл. мн. чол. р.;

три́ема (Гр. См. 1619, 13) – *триѐма́* (Гр. См. 1648, 48) – ор. мн. чол. р.;

три́ехъ (Гр. См. 1619, 158) – *триѐхъ̀* (Гр. См. 1648, 139) – місц. мн. чол. р.

У пізньопраслов'янській мові аналізований числівник належав до рухомої а.п. – *trъje [85, с. 149] та у формах ор., місц. характеризувався двоскладовою висхідно-спадною інтонацією зі спадом тону на останньому голосному – *trъmì, *trъxъ [85, с. 149]. Староукраїнські пам'ятки засвідчують переважно наголос на останньому складі: *тромà* (Зиз. С., 52 зв.), *трѡмà* (Служ. Стр., 97, 151), *трємà* (Служ. Стр., 313), *трємі* (Служ. Стр., 233), *тромá* (Гал., 76 зв.), але наявні й такі наголоси: *трѣми* (Служ. Стр., 231), *ѡ трѣхъ* (Синопс. 1680, 16 зв.), *нà трѣхъ* (Коп. Ом., 7), *по трієхъ* (Синопс. 1680, 25 зв.), *трѣми* (Гал. Ск., 22 зв. – двічі), *трѣхъ* (См. Кл., 10 зв.), *трѣхъ*, *трѣмъ*, *трѡхъ*, *трѡмъ* (Адельф., 38 зв.), *тріє* (Синопс. 1680, 10 зв.), *трієхъ* (Синопс. 1680, 15 зв.).

У російських стародруках так само спостерігаємо хитання між наголошенням першого та останнього складу флексії: *трємá* (Ратн., 57), *трємі* (Ратн., 8), *трємá* (Ратн., 106 зв.), *трѣма* (Ратн., 71 зв.), *трѣми* (Ратн., 48, 50, 154), *трі*, *в трі части по днѣхъ трѣхъ*; *вратà троіá* (Уш., 363), що свідчить про зміну акцентної традиції. Л. Булаховський стверджує, що форми числівників *трємá*, *трѣмі* отримали акцентуацію від лексем *двумя*, *двома* [5, с. 353]. Наголос на останньому складі збігається з сучасним українським та російським наголошенням: *три*, *трѡх*, *трѡм*, *трѡмá*, *на трѡх*, *зѡ три* (Погр. ОС, 586), *за трі*, *на трі*, *по трі* (Погр., 542), *три*, *трѣх*, *трѣм*, *трємá*, *о трѣх*, *зá три и за трі*, *нá три и на трі*; *пѡ три и по трі* (ОСРЯ, 587). Усі зазначені в прикладах відмінності в наголошенні переконливо свідчать про те, що вжитий в українській пам'ятці 1619 р. наголос відбиває староукраїнську акцентуацію, яка відрізняється від первинного наголошення, тоді як російське видання аналізованої пам'ятки зберігає пізньопраслов'янський наголос.

Числівник *четыре*, який ужито в пам'ятках у дав. та місц. чол. р., має наголос на флексії в українському виданні та кореневе наголошення в російському:

четыре́ (Гр. См. 1619) – *четы́ре* (Гр. См. 1648):

четыре́мь (Гр. См. 1619, 490) – *четыре́мь* (Гр. См. 1648, 339) – дав. чол. р.;

четыре́хъ (Гр. См. 1619, 399) – *четыре́хъ* (Гр. См. 1648, 287) – місц. чол. р.

Лексемі *četŭre [100, с. 281; 5, с. 353–354; 40, с. 133] була властива баритонована а.п. У формах дав. та місц. числівнику характерна двоскладова висхідно-спадна інтонація зі спадом тону на корені – *četŭgьmь, *četŭgьxь [85, с. 148]. У давньоруській мові слово характеризується наголосом на кореневій морфемі: *четы́ре* (ЧНЗ, 65), дав. – *четы́ремь* (ЧНЗ, 122), місц. – *на четы́рѣ* (ЧНЗ, 66), *на четы́рѣхъ* (ЧНЗ, 157 зв.). Видання «Граматики» М. Смотрицького 1638 р. у Крем'янці фіксує кореневу акцентуацію: *четы́ри* (Гр. См. 1638, 12), так само й українські стародруки засвідчують архаїчний кореневий наголос: *чты́ри кра́и* (Гал., 40), *чоты́ри чины* (Рад., 87), *четы́ремь* (См. Кл., 17), *четы́рехъ* (См. Кл., 13 зв.), *четы́рехъ* (Рад. В., 20 зв.), *четы́ри* (Адельф., 6 зв., 7 зв., 10 зв., 38 зв.; См. Кл., 11 зв., 13 зв.; Ап. 1639, 14 зв.; Синопс. 1680, 31), *четы́ри*, *четы́рехъ*, *четыре́мь*, *четы́ри*, *четы́ри* – двічі, *w четы́рѣхъ* (Адельф., 38 зв.), *чоты́ри* (Коп. Ом., 2 зв., 11 зв.), *четы́ри* (Гр. Зіз., 6 зв., 8 зв., 12 зв., 27 зв., 44, 45, 46 зв., 47, 56 зв. – двічі, 61, 85 зв.), але є й вагання у формах род. – *чтыро́хъ* (Гал., 40), *четы́рехъ* (Адельф., 38 зв.), ор. – *чтырма́ звѣзди* (Гал., 89), *межи тымі четы́рми чінами* (Рад., 87), *съ четы́рма* (Ап. 1639, 14 зв.), *четы́рма* (Синопс. 1680, 97), *четы́рмаже* (Адельф., 1 зв.), місц. – *в тыхъ чотыро́хъ знакахъ* (Гал., 115).

Російські видання зберігають винятково первинний наголос на корені в усіх відмінках: *четы́рехъ* (Ратн., 3 зв., 42, 107 зв.), *четы́рехъ лѣтъ* (Черных 1953, 330), *четы́рехъ депутатовъ* (Вед. 1705, 22), *четы́ремь* (Ратн., 24 зв., 107 зв., Черных 1953, 142), *четы́рмя* (Магн., 246), *четы́рми* (Ратн., 113, 126 зв., 151), *с четы́рми полка́ми* (Вед. 1705, 23). Таке ж наголошення зафіксовано в акцентологічному словнику давньоруської мови XIV століття: *четы́ре*: *четы́ремь*, *за четы́ре*, *на четы́ре*, *на четы́рѣхъ* (Уш., 390).

З. Веселовська зазначає, що в словосполученні числівника з іменником у російських пам'ятках наголошеними можуть бути іменники, тільки в таких випадках вони пишуться разом: *по трирубліна мѣсяць* (Черных 1953, 132), *по дведѣнги же, по дварублі* (Черных 1953, 129), іменник стає енклітиком, а наголос має тільки числівник: *двѣгода* (Черных 1953, 299), *трїдни* (Черных 1953, 185), *трїгоды* (Черных 1953, 300), в *трїдни не обявлятсѣ* (Черных 1953, 114 зв.), *четырехъ лѣтъ* (Черных 1953, 330) [13, с. 101].

Л. Булаховський, зазначаючи, що давніший наголос на *-ы*: *четырёх*, *четырем* знаходять у пам'ятках «Уложение царя Алексея Михайловича» 1649 р. та в ритмах віршів поетів першої чверті ХІХ ст. [5, с. 353], підтверджує те, що кореневе наголошення згаданої форми – залишок первісної акцентуації, який характеризує церковнослов'янську акцентну традицію. Отже, аналізований числівник у формах дав. та місц. у староукраїнській мові має варіантний наголос, один з яких, зафіксований у «Граматиці» 1619 р., відбиваючи особливості староукраїнської вимови, став нормою для форм непрямих відмінків сучасної української та російської мов: *чотирьох*, *-рьом*, *-рма* (Погр. ОС, 611; Погр., 586), *четырёх*, *четырем*, *четырьмя*, *о четырёх* (ОСРЯ, 633), тоді як другий характеризує наголошення форми наз.: *чотири* (Погр. ОС, 611; Погр., 586), *четыре* (ОСРЯ, 633).

Числівник *девѣтъ* ужито в пам'ятках у формі наз. з наголосом на другому складі в українському виданні та на першому – у російському:

дѣвѣтъ (Гр. См. 1619, 192) – *дѣвѣтъ* (Гр. См. 1648, 157 зв.) – наз.

У праслов'янській мові аналізоване слово належить до рухомої а.п. і характеризується короткою спадною інтонацією на корені – **děvĕť* [5, с. 355; 40, с. 138]. В українських стародруках форма наз. з кореневим наголосом трапляється рідше, ніж форма непрямих відмінків із наголосом на флексії: *по девѣти хорах* (Гал., 84 зв.). Проте така українська пам'ятка, як «Граматика» Л. Зизанія засвідчує наголос, що відповідає російському стародруку «Граматики» М. Смотрицького: *дѣвѣтъ* (Гр. Зіз., 46 зв.). Наголос російського видання також відповідає теперішньому наголошенню в

українській та в російській мовах: *дѣв'ять*, *-ті́ (-тьо́х)*, *-ті́ (-тьо́м)*, *-тьма́ (-тьома́)*, *-ті́ (-тьо́х)* (Погр. ОС, 157; Погр., 133; УЛВН, 152), *дѣвять*, *дѣвяти́*, *дѣвятью́*, *за́ девять* и *за́ дѣвять*; *на́ девять* и *на́ дѣвять* (ОСРЯ, 119). Отже, наголошення другого складу кореня аналізованого числівника в українському виданні пам'ятки можемо вважати помилковим, оскільки він не мотивований ані праслов'янською, ані давньоруською акцентуацією та не засвідчує давній «живий» наголос, що характеризує церковнослов'янську акцентну традицію.

Числівник *єди́надєсѣтє* в українському виданні пам'ятки характеризується наголосом на прийменникові *-на-, тоді як у російському варіанті акцентоване перше слово:

єди́надєсѣтє (Гр. См. 1619, 492) – *єди́нънадєсѣтє* (Гр. См. 1648, 339 зв.) – наз.

Акцентуація кожного компонента була втрачена, і з другого компонента *desęte наголос перемістився на прийменник. У словнику давньоруської мови акцентований перший компонент *єди́нъ на десяти* (Уш., 112). В. Скляренко пояснює таку акцентуацію втратою наголошення ортотонічної форми *desętę та наявністю лише одного наголосу в центрі тактової групи [85, с. 305]. Також дослідник зазначає, що «в пізньопраслов'янській мові числівники від 11 до 19 поділялися на два акцентні типи: 1) з постійним наголосом на першому числівнику; 2) з постійним наголосом на прийменнику». Аналізовані форми, утворені від простих числівників з окситонованою а.п., належали до першого акцентного типу: *(j)edīnъ na desęte, *(j)edьnъ na desęte [85, с. 305]. Староросійські пам'ятки підтверджують таку первісну акцентуацію: *оді́ннатцѣтъ* (Ратн., 146), проте в староукраїнських спостерігаємо наголос на прийменнику, що бере участь у творенні слова: *одина́дєсѣтъ* (См. Кл., 16). Наголошення прийменника в аналізованому числівнику підтверджують й інші дослідники. І. Огієнко, наприклад, зазначає, що числівники на *-дцѣтъ* мають наголос на складі перед цим закінченням, цебто на *-на-*: *одина́дцѣтъ* [63, с. 178].

Сучасна українська акцентуація відбиває давню зміну – переміщення наголосу на прийменник: *одинáдцять* (Погр. ОС, 383; Погр., 338). Такий варіант відповідає другому акцентному типу наголошення в праслов'янській мові, тоді як акцентуація аналізованого слова в російській пам'ятці – першому. У сучасній російській мові також наголошений перший компонент: *одíннадцать* (ОСРЯ, 330) – в акцентуації числівника переважає вплив наголосу слова *один*, іноді навіть кожна частина має окремий наголос. Отже, усі ці розбіжності свідчать про процес становлення акцентуації згаданих числівникових лексем, тож в українській пам'ятці відбито «живе» староукраїнське наголошення, відмінне від первинного.

Кількісний числівник *двадесать* ужито у формі наз. з другим наголошеним компонентом в українському виданні та першим – у російському. Як зазначає В. Скляренко, у пізньопраслов'янській мові числівники на позначення десятків становили три акцентні типи: 1) з постійним наголосом на першому числівнику; 2) з постійним наголосом на другому числівнику; 3) з рухомим наголосом [85, с. 306]. На думку В. Дибо, лексема **dъva desęti* належала до рухомої а.п. При поєднанні двох форм-енкліноменів (називний і знахідний відмінки) друга форма виступала ненаголошеною, оскільки в тактовій групі, яка складалася лише з форм-енкліноменів, наголос завжди припадав на початок тактової групи (наголос зберігала перша форма-енкліномен) [34, с. 45–47]. У староукраїнській мові згадана лексема використана з кореневою акцентуацією: *двáдесА^m* (Ап. 1639, 14), *двáдесАть* (Синопс. 1680, 19), *двáдесАть* (См. Кл., 14 зв.). Староросійські пам'ятки фіксують наголос на першому словотвірному компоненті: *двáдесАть* (Ратн., 24 зв., 26 зв.), *двáтцАть* (Ратн., 25, 39 зв., 111). Складні числівники зазнали змін у морфемній структурі, що, напевно, також вплинуло на їхню акцентуацію. Отже, українські стародруки не підтверджують наголошення, засвідчене «Граматикою» 1619 р., чим

доводять, що наголос на другому компоненті є помилковим та не відбиває «реальний» староукраїнський наголос.

Другу групу складають збірні числівники: *обои, троє*.

Збірний числівник *обои* в пам'ятках презентує цілу парадигму акцентних відмінностей. Українське видання пам'ятки М. Смотрицького фіксує суфіксальний наголос у всіх формах: чол. р. одн. наз.; мн. род., дав., ор., місц.; жін. р. одн. наз., дав., зн., місц.; мн. дав.; жін. р. одн. місц.; сер. р. одн. наз., род., дав., місц.; мн. дав. У більшості форм таких, як: чол. р. одн. наз.; жін. р. одн. наз., дав., зн., місц.; сер. р. одн. наз., род., дав., місц., мн. род., дав. – у російському виданні зафіксовано наголос на корені. Лише форми чол. р. мн. род., дав., ор., місц. мн.; жін. р. мн. дав.; дв. місц.; сер. р. одн. род., місц. мають наголос на закінченні:

ѡбои (Гр. См. 1619, 51) – *обои* (Гр. См. 1648, 84 зв.) – наз. одн. чол. р.;

обоа (Гр. См. 1619, 184 – двічі) – *обоа* (Гр. См. 1648, 153 – двічі) – наз. одн. жін. р.;

обоєй (Гр. См. 1619, 183) – *обоєй* (Гр. См. 1648, 153) – дав. одн. жін. р.;

обою (Гр. См. 1619, 183) – *обою* (Гр. См. 1648, 153) – зн. одн. жін. р.;

ѡобою (Гр. См. 1619, 360) – *ѡобою* (Гр. См. 1648, 360 зв.) – місц. одн. жін. р.;

ѡобоєй (Гр. См. 1619, 184) – *ѡобоєй* (Гр. См. 1648, 153) – місц. одн. жін. р.;

ѡобоа (Гр. См. 1619, 184) – *ѡобоа* (Гр. См. 1648, 153) – кл. одн. жін. р.;

обоє (Гр. См. 1619, 184 – двічі, 285, 348, 415) – *обоє* (Гр. См. 1648, 153 – двічі, 212 зв., 352 зв., 396) – наз. одн. сер. р.;

обоєгѡ (Гр. См. 1619, 184, 285, 344, 356 – двічі, 363) – *обоєгѡ* (Гр. См. 1648, 153, 212 зв., 349 зв., 358, 362) – род. одн. сер. р.;

обоєгѡ (Гр. См. 1619, 288, 313, 354, 359, 486, 321) – *обоєгѡ* (Гр. См. 1648, 214, 229 зв., 356 зв., 359 зв., 337, 235.) – род. одн. сер. р.;

обѡемѣ (Гр. См. 1619, 184) – *обѡемѣ* (Гр. См. 1648, 153) – дав. одн. сер. р.;

ѡ обѡемѣ (Гр. См. 1619, 184) – *ѡ обѡемѣ* (Гр. См. 1648, 153) – місц. одн. сер. р.;

обѡемѣ (Гр. См. 1619, 348) – *обѡемѣ* (Гр. См. 1648, 352 зв.) – місц. одн. сер. р.;

во обѡемѣ (Гр. См. 1619, 395) – *во обѡемѣ* (Гр. См. 1648, 352 зв.) – місц. одн. сер. р.;

ѡ обѡе (Гр. См. 1619, 184) – *ѡ обѡе* (Гр. См. 1648, 153) – кл. одн. сер. р.;

обѡихъ (Гр. См. 1619, 183) – *обѡихъ* (Гр. См. 1648, 153) – род. мн. чол. р.;

обѡимъ (Гр. См. 1619, 183) – *обѡимъ* (Гр. См. 1648, 153) – дав. мн. чол. р.;

обѡими (Гр. См. 1619, 183, 184) – *обѡими* (Гр. См. 1648, 153 – двічі) – ор. мн. чол./сер. р.;

ѡ обѡихъ (Гр. См. 1619, 183) – *ѡ обѡихъ* (Гр. См. 1648, 153) – місц. мн. чол. р.;

обѡимъ (Гр. См. 1619, 184) – *обѡимъ* (Гр. См. 1648, 153) – дав. мн. жін. р.;

обѡихъ (Гр. См. 1619, 184, 184 зв.) – *обѡихъ* (Гр. См. 1648, 153 – двічі) – род. мн. сер. р.;

обѡимъ (Гр. См. 1619, 184) – *обѡимъ* (Гр. См. 1648, 153) – дав. мн. сер. р.

У праслов'янській мові числівник належав до рухомої а.п. – **ѡбоје* з короткою спадною інтонацією на корені [85, с. 148]. Л. Булаховський зазначає, що числівники *ѡба*, *ѡбе* мали висхідну циркумфлексну інтонацію [5, с. 353]. Т. Лукінова вважає, що сучасні російські говірки не знають форми *ѡба* (*ѡбе*). Лексема *ѡбои* є застарілою та обласною формою [57, с. 128]. Деякі дослідники вказують на «займенниковість» цього слова, але й М. Смотрицький зазначає аналізовану форму разом зі збірними числівниками: *ѡбои*, *двоѡи*, *троѡи*, *четверо*, *пѡтеро*, *шѡстеро* и *прѡча* (Гр. См. 1619, 182). Староукраїнські писемні пам'ятки фіксують як суфіксальний,

так і кореневий наголос: *ѡбѡѣгѡ* (Ап. 1630, 46), *в ѡбѡѣ* (Зиз. С., 9). Наголос у сучасних українській та російській мовах підтверджує існування староукраїнського наголошення: *ѡбѡѣ*, *ѡбѡѡх*, *ѡбѡѡм*, *ѡбѡѡа* (УЛВН, 383), *ѡбѡѡих*, *ѡбѡѡими*, *ѡбѡѡим*, *ѡб ѡбѡѡих*, (*им. и вин. нет*); *ѡбѡѡих саней*; *ѡбѡѡими нѡжницами* (ОСРЯ, 321). Отже, можемо припустити, що процес становлення акцентуації збірного числівника відбувався тривалий час, про що свідчать українські стародруки, де трапляються словоформи з наголосом, відмінним від сучасного (як у російському виданні). В українському виданні «Граматики» М. Смотрицького відбито одне з можливих староукраїнських наголошень аналізованих числівників.

Числівник *трое* у пам'ятках ужито у формі зн. з прийменником *на* з суфіксальним наголосом в українському виданні та прийменниковим – у російському. Також представлені відмінності у формі род. без прийменника, в українському виданні наголос спостережено на закінченні, у російському – на суфіксі:

троеѡ (Гр. См. 1619,43) – *троеѡ* (Гр. См. 1648, 78 зв.) – род. мн. чол. р.;

на трое (Гр. См. 1619, 12) – *на трое* (Гр. См. 1648, 47) – зн. мн.

У праслов'янській мові збірному числівнику *trǫje була властива рухома а.п. [85, с. 148]. Староукраїнські пам'ятки засвідчують суфіксальне наголошення: *трое* (Бар., 51; Коп. Ом., 17). У сучасній українській мові при відмінюванні наголос залишається на закінченні: *трое*, *трьома* (Грінч., 2623), *трьох*, *трьом*, *трьома* (УЛВН, 658; Погр. ОС, 570; Погр., 542). Збірні числівники, які знаходимо в староросійських пам'ятках: *трои жерновы* (Магн., 182 зв.), наголосом не відрізняються від сучасних російських, хоча флексійне наголошення теж наявне: *трое*, *троих*, *троім*, *троих*, *троими*, *о троих*, *по трое* и *по трое*, *за трое* и *за трое*, *на трое* и *на трое*, *по трое* и *по трое* (ОСРЯ, 588). За аналогією до кількісного числівника *два* у формі ор. наголос аналізованої лексеми не змінює свого місця навіть за наявності прийменника, фіксуючи таким чином староукраїнську «живу» систему

наголошення, відмінну від первинної акцентуації. Отже, варіантне наголошення аналізованого збірного числівника сформувалося ще в праслов'янську добу.

Третя група числівників – порядкові числівники повної форми: *вторыи, шестый, седмыи, осмое*. Т. Лукінова називає ці лексеми «числівниковими утвореннями прикметникового типу» [57, с. 225].

Повний порядковий числівник *вторыи* вжито в пам'ятці у формах наз. одн. чол., жін. та сер. р., род. одн. чол. та сер. р., зн. одн. чол. та сер. р. з прийменником *на*, місц. одн. чол. та сер. р. з прийменником *во*, дав. одн. чол. та сер. р. з кореневим наголосом в українському виданні та флексійним – у російському:

втóрыи (Гр. См. 1619, 42 зв., 45) – *вторы́и* (Гр. См. 1648, 78, 79) – наз. одн. чол. р., повна форма:

втóраѦ (Гр. См. 1619, 39, 434) – *втора́Ѧ* (Гр. См. 1648, 76, 406 зв.) – наз. одн. жін. р., повна форма;

втóроє (Гр. См. 1619, 43, 52, 55, 62 зв., 239, 380 зв., 390, 395, 421, 487) – *второ́є* (Гр. См. 1648, 78 зв., 85, 86, 92, 184, 374, 381, 384, 399 зв., 338) – наз. одн. сер. р., повна форма;

втóроєже (Гр. См. 1619, 354) – *второ́еже* (Гр. См. 1648, 356 зв.);

втóрагѡ (Гр. См. 1619, 12 зв., 16, 48, 56, 84, 120, 143, 159, 196, 200 зв., 233, 114, 56 зв., 252 зв., 344 зв., 353, 357, 421, 255) – *втора́гѡ* (Гр. См. 1648, 47, 49 зв., 82, 86, 104 зв., 121, 130 зв., 140, 161, 163, 180, 118, 88, 192 зв., 350, 355, 355 зв., 358 зв., 359, 399 зв., 194) – род. одн. чол. р./сер. р., повна форма;

втóромѸ (Гр. См. 1619, 430 зв.) – *второ́мѸ* (Гр. См. 1648, 404 зв.) – дав. одн. чол. р./сер. р., повна форма;

на втóроє (Гр. См. 1619, 415) – *на второ́є* (Гр. См. 1648, 396) – зн. одн. чол. р./сер. р., повна форма;

втóры^{мъ} (Гр. См. 1619, 16, 26, 478) – *вторы́мъ* (Гр. См. 1648, 49 зв., 51, 332) – ор. одн. чол. р./сер. р., повна форма;

втóримъ (Гр. См. 1619, 43) – *вторымъ* (Гр. См. 1648, 78 зв.) – ор. одн. чол. р./сер. р., повна форма;

втóро^м (Гр. См. 1619, 12 зв.) – *второмъ* (Гр. См. 1648, 47) – місц. одн. чол. р./сер. р., повна форма;

вовтóромъ (Гр. См. 1619, 17, 181) – *воввторомъ* (Гр. См. 1648, 50, 151) – місц. одн. чол. р./сер. р., повна форма.

У пізньопраслов'янській мові числівнику *вѣтòгъѣ [5, с. 356] властива баритонована а.п. [85, с. 305]. У давньоруській мові цей числівник засвідчений з первинним наголосом, що трапляється в Чудівському Новому Завіті: *втóрата* (ЧНЗ, 1576, 158) – наз. одн. жін. р.; *втóрыта* (ЧНЗ, 159) – род. мн. жін. р.; *втóромоу* (ЧНЗ, 145 зв.) – дав. одн. чол. р.; *втóроуто* (ЧНЗ, 66, 87 зв.) – зн. одн. жін. р.; *втóроє* (ЧНЗ, 42) – сер. р. Українські стародруки переважно підтверджують архаїчну акцентуацію: *втóроє* (Гр. Зіз., 14, 16, 32 зв., 58, 58 зв.; Гал., 64 зв., 223 зв.; Ап. 1630, 14 зв., 24; Адельф., 28 зв.; Ап. 1639, 16 зв.; Синопс. 1680, 43 зв.; Рад. В., 20 зв.), *втòроє* (К. Тр., 2 зв.), *втóроє же* (Адельф., 13 зв.) – наз. одн. сер. р.; *втóрій* (Гр. Зіз., 11, 13, 92 зв.), *втóрый* (Синопс. 1678, 12), *втóрий* (Зиз. С., 35), *втѡрый* (Бер. В., 2 зв.), *втóрий* (Синопс. 1680, 34 зв.), *втóрый* (Зиз. С., 1 зв., 65 зв.; Ап. 1639, 14; Синопс. 1680, 13 зв., 28), *втóры^и* (Зиз. С., 3 зв.), *втóрой* (Єв., 16 зв.) – наз. одн. чол. р.; *втóрого* (Коп. Ом., 148), *втóраго* (Гр. Зіз., 47, 90 зв.), *втòрого* (К. Тр., 154), *втóраго* (К. Тр., 6), *втóраго* (К. Тр., 164 зв.), *втóрагѡ* (Бар., 50 зв.), *втóраго* (Адельф., 50 зв., 51 зв.), *втóрогѡ* (Рад. В., 9 – двічі, 15 зв.), *втòрого* (Коп. Ом., 16), *ѡвтóраго* (Адельф., 50 зв.) – род. одн. чол. р./сер. р.; *ѡвтóромъ* (К. Тр., 149 зв.), *втóрѡмъ* (Бар., 90), *втóро^м* (Бар., 73) – місц. одн. чол. р./сер. р.; *втóрая* (Синопс. 1678, 5), *втóрая персòна* (Гал., 9 зв.), *втóраа* (К. Тр., 24), *втóраа* (Синопс. 1680, 6, 8, 31) – наз. одн. жін. р.; *втóромѡ* (См. Кл., 15 зв.; Синопс. 1680, 13 зв.) – дав. одн. чол. р., *втóрымъ* (Гал., 242) – ор. одн. чол. р.; *в втóрыхъ* (Гал., 105), *въ втóро^м же* (Гр. Зіз., 94) – місц. мн. чол. р., *втóрой* (Гр. Зіз., 19) – род., одн., жін. р. Київські «Артикули

Віри» 1645 р. засвідчують кореневу акцентуацію: *втóрый, втóрое* [63, с. 179], *втóрый* (Остр. зб.). Такий наголос може характеризуватися впливом системи наголошення польської мови, де сталий наголос на передостанньому складі. Проте в українських стародруках також спостерігаємо й флексійну акцентуацію аналізованої лексеми: *второ́е* (Ап. 1574, 12) – наз. одн. сер. р., *второ́ый* (Ап. 1574, 7) – наз. одн. чол. р., *второ́гѡ* (Ап. 1630, 7 зв.), *втора́го* (ІФ, 28) – род. одн. чол. р., *во второ́ый* (Зиз. С., 1 зв.) – зн. одн. чол. р., *второ́мь* (Ап. 1574, 8) – місц. одн. чол. р. Акцентологічний словник давньоруської мови фіксує кореневе наголошення: *втóрыи: втóрага смѣръ на има^м вла́сти и втóроу* (Уш., 79). Отже, ці факти свідчать про те, що українське видання пам'ятки відображає первісну кореневу акцентуацію, яка була властива словоформам цієї лексеми і в давньоруській, і в староукраїнській мовах.

Повний порядковий числівник *шестый* у пам'ятках, ужитий у формі наз. одн. чол. р., сер. р. та ор. одн. чол. р. з прийменником *въ*, в українській пам'ятці має кореневий наголос, у російській – флексійний:

ше́стый (Гр. См. 1619, 492) – *шестьи́й* (Гр. См. 1648, 341) – наз. одн. чол. р., повна форма;

ше́стое (Гр. См. 1619, 54) – *шесто́е* (Гр. См. 1648, 85) – наз. одн. сер. р., повна форма;

въ ше́стомь (Гр. См. 1619, 494) – *въ шесто́мь* (Гр. См. 1648, 342) – ор. одн. чол. р., повна форма.

У праслов'янській мові числівник належав до рухомої а.п. – *šestъjь [85, с. 305]. У мові давньоруського періоду його зафіксовано в Чудівському Новому Завіті із наголосом на закінченні: *шесто́ѡ* (ЧНЗ, 95 зв.), якому послідовно суперечить наголос староукраїнських пам'яток: *ше́стый* (Бер., 82; Остр. зб.), *ше́стый* [63, с. 179], *ше́стый* (Бар., 47 зв.; Бер. В., 7, 7 зв.; Коп. Ом., 5; Синопс. 1680, 29 зв.) – наз. одн. чол. р.; *ше́стыа* (Гр. Зіз., 85), *ше́стая причина* (Гал., 38 зв.), *ше́стаѧ* (Рад. В., 26, 26 зв.; Синопс. 1680, 31) –

наз. одн. жі́н. р.; *ше́стое* (Гр. Зіз., 38; Гал. Ск., 17 зв.) – наз. одн. сер. р.; *ше́стого* (Рад., 288), *ше́стаго* (Синопс. 1680, 94 зв.) – род. одн. чол. р.; *ше́стому* (Синопс. 1680, 97) – дав. одн. чол. р.; *ше́стѹю* (Коп. Ом., 12) – зн. одн. жі́н. р.; *въ ше́сто^мже* (Гр. Зіз., 93 зв.) – місц. одн. чол. р. І. Огієнко наводить приклад лексеми зі шкільного підручника «Адельфотес» з кореневим наголосом: *ше́стаго* (Адельф., 132 зв.; 137 зв.), *ше́стое* (Адельф., 64 зв.), *ше́стый* [61, с. 210]. На відміну від староросійського флексійного наголосу *шесть криль по шти въ тридесат шестою лѣто* (Уш., 392), українські пам'ятки засвідчують первісну акцентуацію, що підтверджує церковнослов'янську акцентну традицію. Отже, можемо стверджувати, що в мові давньоруського періоду зафіксовано наголос, що відповідає праслов'янській мові, тоді як у староукраїнській мові витворився новий кореневий наголос, існування якого підтверджено сучасними правилами наголошення в українській та російській мовах: *шо́стий, -та, -те* (УЛВН, 715; Погр. ОС, 621; Погр., 594), *шесто́й, -а́я, -о́е* (ОСРЯ, 640).

Повний порядковий числівник *седмыи* в «Граматиці» вжитий у формі род. одн. чол. р. із наголосом на кореневій морфемі в українському виданні та флексійним наголошенням у російському:

се́дмаго (Гр. См. 1619, 399) – *се́дмаго* (Гр. См. 1648, 286 зв.) – род. одн. чол. р., повна форма.

У праслов'янській мові аналізована лексема в короткій формі належав до окситонованої а.п. – *sedmь [40, с. 136], тоді як у повній формі мала флексійну акцентуацію й належала до а.п. *a₁* – *sedmьjь [85, с. 305]. У мові давньоруського періоду зафіксовано хитання між кореневим та флексійним наголошенням форм: *се́дмыи* (ЧНЗ, 92 зв.), *седма́та* (ЧНЗ, 159), род. одн. *седми́* (ЧНЗ, 149 – 4 рази, 149 зв., 155 зв. – двічі, 156, 158), *ѿседми́* (ЧНЗ, 74), *се́дмыи, седма́та, ѿ седмыи, седми́* (Уш., 318). Проте в староукраїнських пам'ятках переважно спостерігаємо нову кореневу акцентуацію: *се́дмый* (Бер., 207), *се́мый* (Ап. 1639, 22), але *седми́* (род.) (Ап. 1639, 16 зв.), *се́дмаа* (Бер., 240; Служ. Стр., 556), *се́маа* (Рад. В., 26 зв. – двічі), але *седма́а*

(Служ. Стр., 194), *сѣмого* (Рад., 288), *сѣдмую* (Отрок., 112), але *седмую* (Служ. Стр., 194), *сѣдмоє* (Гр. Зіз., 35 зв. – двічі, 36 зв., 37 зв., 40, 41), *въ сѣдмоє* (Гр. Зіз., 37 зв.), *сѣдмои* (Гр. Зіз., 88), *къ сѣдмѣи* (Служ. Стр., 67), *сѣмый* [63, с. 179], *сѣдмый* (Остр. зб.), *сѣдмыи* (Бер. В., 8 зв.), *седмомѣ* (Синопс. 1680, 95).

Таку ж акцентуацію мав і повний порядковий числівник *осмоє*, який у пам'ятках ужитий у повній формі наз. одн. сер. р. з кореневим наголосом в українському виданні та флексійним – у російському:

осмоє (Гр. См. 1619, 55) – *осмоє* (Гр. См. 1648, 86) – наз. одн. сер. р., повна форма.

У праслов'янській мові числівнику **osmъ* [40, с. 136] властива окситонована а.п. Повна форма згаданої лексеми так само мала флексійну акцентуацію – **osmъjъ* [85, с. 305]. Староукраїнські пам'ятки фіксують кореневий наголос: *осмъ* (Адельф., 7 зв.), *осмый* (Ап. 1639, 22), *осмый* [63, с. 179], *осмый* (Остр. зб.) – наз. одн. чол. р., *осмоє* (Гр. Зіз., 42) – наз. одн. сер. р., *осмогѡ* (Ап. 1639, 9 зв.), *осмого* (Рад., 288) – род. одн. чол. р., *въ осмый* (Бер. В., 13), *въ осмый* (Зиз. С., 3 зв.) – зн. одн. чол. р., *осмую* (Отрок., 112) – зн. одн. жін. р., *в осмомъ вѣку* (Зиз. С., 35) – місц. одн. чол. р. Отже, можемо стверджувати, що наголос на кореневій морфемі – це реальний староукраїнський наголос, що зберігся й у сучасній українській мові: *восьмий*, *-ма*, *-ме* (УЛВН, 120; Погр. ОС, 123; Погр., 103). Флексійний наголос, що зафіксований російським виданням «Граматики» М. Смотрицького, відбиває церковнослов'янську систему наголошення та стає нормативним для сучасної російської мови: *восьмо́й*, *-а́я*, *-о́е* (ОСРЯ, 81). Отже, на нашу думку, нове кореневе наголошення, відбите українським виданням пам'ятки 1619 р., є реальним староукраїнським, а флексійне в російському виданні – залишок первісної акцентуації повних порядкових числівників, що характеризує церковнослов'янську акцентну традицію.

Висновки до четвертого розділу

Шляхом порівняльно-історичного аналізу вченими встановлено пізньопраслов'янську акцентуацію, що дає змогу простежити процес становлення наголосу займенникових слів, прикметників, числівників та прислівників на різних етапах розвитку мови. У більшості випадків первісний пізньопраслов'янський наголос не збережено українською мовою, а навпаки, з'явився новий. Під час дослідження українського та російського видань «Граматики» М. Смотрицького 1619 і 1648 рр. нами виявлено низку акцентних відмінностей:

1. Короткі прикметники в українських пам'ятках переважно мають кореневе наголошення, остаточно втративши зв'язок з первісною акцентуацією: *до́бра, до́бри, кра́сень, двовре́мен"а*, *двовре́менно*, тоді як російські пам'ятки фіксують наголос коротких прикметників з односкладовою основою на флексії: *добра̀, добрѝ*. Залишки праслов'янського флексійного наголошення – відбиття церковнослов'янської акцентної традиції. Наголос прикметників на суфіксі в московському виданні, наприклад, *красе́нь, двовреме́нна*, *двовреме́нно* свідчить про динамічні процеси, які відбувалися в аналізованому слові у староросійській мові в плані нормалізації його акцентуації.

2. Акцентні відмінності, засвідчені формами повних прикметників, складають переважну більшість цього лексико-граматичного класу. На давньому етапі розвитку української мови наголос послідовно пересувався на суфіксальний голосний на відміну від сучасної літературної мови, наприклад: *древ'а́ный, єдинств'є́нный, єдинств'є́ннымъ, воєдинств'є́ннимъ, множест'є́нномъ, множест'є́нное, жест'о́комъ*. Натомість флексійне наголошення, яке спостерігаємо у виданні «Граматики» 1648 р., було залишком первісної акцентуації: *древ'а́ный*. Кореневий наголос виступав варіантним, що пояснювалося характером старовинних часокількісних й інтонаційних відмінностей у голосних звуків: *єди́нственныи,*

єдїнственнымъ, воєдїнственномъ, мно́жественномъ, мно́жественное, жестокóмъ. Повні прикметники типу *дра́гїй, зла́тый, мла́дыи, чѣ́ждагъ, прóстагъ, прóстаѧ, прóстоє, зѣ́мный, зѣ́мнаѧ, чѣ́стный, чѣ́стнаѧ, чѣ́стное* в староукраїнській мові, відбиваючи пізньопрасловянську вимову, мали кореневе наголошення.

3. Тогочасна українська акцентуація ступеньованих форм багатоскладових прикметників теж відрізняється від російської. У староукраїнській мові вони мають наголос на суфіксі, наприклад: *блгочестивѣ́йшїй, изрѧднѣ́йшемъ, искѣ́снѣ́йшихъ, правѣ́йшїй, преславнѣ́йшїй, силнѣ́й, силнѣ́йша, тцаливѣ́йшїй, оубожѣ́йшїй, оубобѣ́йшагъ, во оубобѣ́йшеє*, що стало характерною рисою сучасної української літературної мови.

4. Прості за будовою кількісні числівники належали як до рухомої а.п.: **дѣва, *трѣје, *дѣвѣть*, також характеризувалися й баритонованою а.п.: **четѹге*. Староукраїнський наголос цих лексем, переважно не мотивований ані праслов'янською, ані давньоруською акцентуацією, засвідчує «живе» наголошення того періоду: *двѣ́ма, двóма, дво́ю, ѿ трі́є, трі́єхъ, четы́рє, четы́рєхъ, четы́рємъ, дєвѣ́ть*. Архаїчний російський наголос – залишок первісної акцентуації, що частково підтверджений українськими стародруками, наприклад: *двѣ́ма, двою́, двома́, трєма́, трієхъ, дєвѣ́ть*.

5. Розбіжності в акцентуації складних за будовою кількісних числівників свідчить про зміну морфемної структури слів. Староросійське наголошення першого компонента числівника *єдїнадєсѧте* відбиває праслов'янську та давньоруську акцентуацію, що характерне й для сучасної російської мови. Староукраїнський наголос збережено сучасною українською мовою. Варіантність наголошення складних числівників спричинена втратою акцентуації кожного окремого компонента.

6. Збірні числівники в українському виданні мають кореневу акцентуацію, що вказує на «живий» староукраїнський наголос: *троє́гъ, обóєгъ, обóємъ, обóемъ*. Давню акцентуацію засвідчує російське видання пам'ятки: *обои, обою, ѿ обоєй, обоегъ, обоихъ, обоимъ, троего, на троє*.

Підстави для варіантного наголошення форм, які сформовані ще в праслов'янську добу, свідчать про процес становлення акцентної норми. У сучасній українській літературній мові збережено староукраїнське наголошення цих форм.

7. Кореневу акцентуацію повних порядкових числівників, або числівникових утворень прикметникового типу, засвідчує українське видання пам'ятки: *втóрыи, втóраΔ, втóроє, сéдмаго, шéстый, шéстоє*, тоді як російська пам'ятка – флексійну: *вторыи, втораΔ, втораго, второмδ, вторымъ, шестый, шестое, седмаго*. Проаналізувавши акцентні відмінності в обох пам'ятках, зауважимо, що наголос на кореневій морфемі – реальний староукраїнський, який зберігає сучасна українська літературна мова. Акцентуація, зафіксована російським виданням, загалом збігається з давньоруською та відбиває, певно, церковнослов'янську систему наголошення. Наголос, засвідчений у «Граматиці» 1648 р., успадкований сучасною російською мовою.

РОЗДІЛ V. Акцентні відмінності займенників і прислівників

5.1. Акцентні відмінності займенників

Займенникові слова – достатньо невеликий за обсягом лексико-граматичний клас слів, який характеризується набором словозмінних іменних категорій, для них загалом з'ясовано первісну праслов'янську акцентуацію. Як зазначає З. Веселовська, «в українській мові досліджуваного періоду, як показують матеріали пам'яток, наголос займенників уже близький до сучасного» [13, с. 94]. В аналізованих пам'ятках знайдено такі займенникові лексеми з акцентними відмінностями (див. Додаток 2 «Акцентні відмінності займенників»).

Загалом зафіксовано 15 займенників з відмінною акцентуацією, серед яких спостерігаємо як родові (неособові) – 11 займенникових слів, так і безродові – 4 лексеми. З урахуванням того факту, що деякі займенники вживаються в різних граматичних формах, можна говорити про 75 акцентних відмінностей. Деякі лексеми та їхні словоформи повторюються в текстах «Граматики» з ідентичними акцентними розбіжностями, тому загалом можемо визначити 111 акцентних відмінностей, серед яких:

- 5 відмінностей в особових займенниках;
- 25 – у власне вказівних;
- 13 – у якісно-вказівних;
- 44 – у присвійних;
- 19 – у означальних;
- 4 – у питальних;
- 1 – у неозначених.

Особовий займенник *азь* (*азьь*) ужито в пам'ятках у формі род. одн. з прийменником *оу* з наголошеним першим складом в українському виданні та другим – у московському: *оу мѣнѣ* (Гр. См. 1619, 433) – *оу менѣ* (Гр. См. 1648, 591). У пізньопраслов'янській мові особові займенники належали до рухомої

а.п. [34, с. 244; 40, с. 139; 85, с. 143] і характеризувалися двоскладовою висхідно-спадною інтонацією з наголосом на кінцевому голосному у формі род. одн. – *menè [85, с. 143]. У давньоруській мові аналізована словоформа зберегла первинний наголос: *менє* (ЧНЗ, 105, 114, 128 зв., 149), *оу менє* (ЧНЗ, 60), *ѿ менє* (ЧНЗ, 116 зв. – двічі, 77, 120 зв.). І. Огієнко в праці про український наголос на початку XVII-го ст. писав, що «в живій українській мові з глибокої давнини займенник *мене*, коли стоїть по прийменниках, переносить наголос з кінця на перший склад: *на мене*» [65, с. 13]. Цей факт підтверджують й українські стародруки: *до мене* (Зиз. С., 195), *от мене* (Зиз. С., 51), *за мене* (В. Бер., 66). Наголос на першому складі зафіксовано й у Стратинському Службнику 1604 р.: *ѿ мене* (Служ. Стр., 120, 270), проте наявні й приклади наголошення останнього складу: *ѿ мене́* (Служ. Стр., 156), *ѿ менє́* (Служ. Стр., 278, 318), *от менé* (Остр. Б., 5 зв.), *за менé* (В. Кл., 36), *на менé* (В. Кл., 25), що, як зазначає І. Огієнко, «певне, залишок від московського рукопису, як недогляд коректора» [65, с. 13]. Для підтвердження, порівнюючи Апостол 1574 та 1639 рр., можемо подати приклад українського і московського наголосів: *оу мене́* (Ап. 1639, 5) і *оу менé* (Ап. 1639, 7). Аналізуючи це питання, Л. Булаховський зауважує, що переміщення наголосу на перший склад у формах родового та знахідного відмінків – явище врегулювання подвійного наголосу: *менé* і *мене́*, *тебé* і *тебе́*. Науковець знаходить підтвердження цього в сербських діалектах: *мене́*, *тебе́*, *себе́* [9, с. 88]. Отже, можемо стверджувати, що наголос, зафіксований в українському виданні, – відбиття живої української тогочасної вимови.

Також аналізований займенник *азь* (*азь*) має відмінності в наголошенні у формах зн. одн. і мн. з наголосом на проклітичних прийменниках *за* і *на* в українському виданні та на займенниках у російському: *за́мѧ* (Гр. См. 1619, 464) – *зама́* (Гр. См. 1648, 322 зв.); *на́ны* (Гр. См. 1619, 442) – *наны́* (Гр. См. 1648, 311). У пізньопраслов'янській мові ці словоформи характеризувалися довгою спадною інтонацією: *mê, *nû [85,

с. 143]. Як зазначає З. Веселовська, переміщення наголосу спостерігається саме у формах родового та знахідного відмінків: «З наведених прикладів видно, що відтягнений наголос вживають різні автори; з цього можна зробити висновок, що цей тип наголосу поширюється в живій мові того часу» [13, с. 94].

Особовий займенник *ты* ужито в пам'ятках у формі зн. одн. з наголосом на проклітичному прийменнику *на* в українському виданні та наголосом на займеннику – у російському: *на́та* (Гр. См. 1619, 200 зв.) – *натá* (Гр. См. 1648, 163). Подібно до проаналізованої форми *зама* словоформа займенника *ты* теж характеризується довгою спадною інтонацією – *tê [85, с. 143]. У давньоруській мові наголос зафіксовано на займенниковій лексемі: *на тá* (ЧНЗ, 26, 146 зв.), *на тá* (ЧНЗ, 24, 149 зв.), *на тá же* (ЧНЗ, 105), *за тá* (ЧНЗ, 49). В українських стародруках спостерігаємо безприйменниковий займенник: *тá* (Служ. Стр., 57, 110). Отже, за аналогією до акцентуації займенника *зама* словоформа *натá* відбиває тенденції тогочасної староукраїнської вимови.

Також спостерігаємо відмінності в наголошенні форми ор. одн. з наголосом на останньому голосному закінчення в українському виданні та передостанньому голосному закінчення – у російському: *тобою́* (Гр. См. 1619, 198) – *тобо́ю* (Гр. См. 1648, 162). Як зазначає В. Скляренко, «у пізньопраслов'янській мові під впливом форм род. одн. *menè, *tebè, *sebè, місц. одн. *mьnè, *tebè, *sebè (з первісним наголосом) наголос на другому складі отримала форма ор. одн. *mьnòjо, *tobòjо, *sobòjо (початково окситонована а.п., яка характеризувалася односкладовою інтонацією на кінцевому довгому голосному) [85, с. 144]. Російські стародруки на рівні з сучасними українськими та російськими словниками фіксують один нормативний варіант наголошення: *с тобою́* (ИФ, 36), *тобою́* (УЛВН, 648; Погр. ОС, 561; Погр., 535), *тобой* и доп. устар. *тобою́* (ОСРЯ, 591). У випадку з формою ор. одн. займенника *ты* акцентуація українського видання не відповідає ні первинному, ні сучасному наголошенню, ні наголосу, що

спостерігаємо в пам'ятках, отже, можна припустити, що наголос цієї словоформи в українському виданні помилковий.

Власне вказівний займенник *онь* ужито в досліджуваних пам'ятках двічі: у формі род. одн. з прийменником *ѡ* та дав. одн. з прийменником *к^б* з наголосом на передостанньому складі в українському виданні та останньому складі – у російському: *ѡ нѣгѡ* (Гр. См. 1619, 363) – *ѡ негѡ* (Гр. См. 1648, 262 зв.); *к^бнѣмѡ* (Гр. См. 1619, 357) – *к^бнѣмѡѣ* (Гр. См. 1648, 358 зв.). У пізньопраслов'янській мові аналізований займенник належав до окситонованої а.п. – *опъ [34, с. 36; 6, с. 226; 40, с. 136; 85, с. 145], який у род. одн. чол. р. характеризувався двоскладовою висхідно-спадною інтонацією з іктусом на флексії – *jègò [85, с. 146], а в дав. одн. чол. р. короткою спадною інтонацією на першому складі – *jèmi [85, с. 146]. У давньоруській мові наголос аналізованого слова припадає на останній склад: *ѡ негò* (ЧНЗ, 75, 134), *ѡ негò* (ЧНЗ, 56,89 зв., 130), *ѡ негò* (ЧНЗ, 89 зв.), *оу негò* (ЧНЗ, 74, 130 зв.), *оу негòже* (ЧНЗ, 81), *из негò* (ЧНЗ, 111), *к нѣмѡѣ* (ЧНЗ, 37 зв., 42 зв., 44, 62 зв., 63 зв., 64, 65, 66, 66 зв., 72, 73, 75 зв., 94 зв., 117, 80, 79 зв.), *к нѣму* (ЧНЗ, 27, 33, 35, 37 – двічі, 37 зв., 40, 41 зв., 42 – двічі, 43 – 5 разів, 44, 44 зв., 45, 45 зв., 46, 47, 47 зв., 49, 64, 65, 70 зв., 76, 77, 140, 140 – двічі, 142 зв., 144, 145, 150 зв.), *к нѣмѡ* (ЧНЗ, 13, 14, 17 зв., 24, 27 зв., 30, 31, 38 зв.). В українських стародруках переважно зафіксований наголос на першому складі, хоча й варіантність наголошення теж прослідковується: *до нѣго* (Зиз. С., 43; К. Тр., 96 зв., Гал., 18, 42; Рад., 46), *для нѣго* (Бер., 40), *з нѣго* (Бер., 226), *в кругъ нѣго* (Рад., 229), *от нѣго* (К. Тр., 13; Бер., 49), *понѣго* (К. Тр., 99 зв.), *из нѣго* (Ап. 1639, 2 зв.), *нѣго*, *ѡ нѣгѡ* (Служ. Стр., 95, 224, 246), *въ нѣго* (Служ. Стр., 149), *ѡ негѡ* (Служ. Стр., 241, 256, 281, 312), *к нѣму* (Остр. Б., 151; Ап. 1639, 10 зв., 12), *нѣмѡ*, *къ нѣмѡ* (Служ. Стр., 128), *къ нѣмѡ* (Служ. Стр., 288), що дає підстави говорити про відбиття справжньої староукраїнської вимови в «Граматичі» 1619 р. «Словничок давніх українських наголосів», написаний на основі двох Службників –

Стрятинського 1604 р. і Київського 1629 р., підтверджує український варіант наголошення: *отъ нѣго, къ нѣму* [61, с. 212]. І. Огієнко зазначає, що в Службнику 1604 р. зафіксований наголос «живої» української мови того періоду: *Ѡ нѣгѡ, кѡнѣмѡ*, а інші варіанти акцентуації – це відбиття російської традиції наголошення [65, с. 13], яку можна підтвердити прикладами з Апостола 1574 р.: *до негѡ* (Ап. 1574, 3), *к нему* (Ап. 1574, 12 зв., 14, 16, 19). Отже, відмінності в акцентуації аналізованої лексеми не випадкові, а відбивають тенденції тогочасної вимови.

Вказівний займенник *она* вжито в пам'ятках у формі наз. мн. жін. р. з наголосом на флексії в українському виданні та на корені – у російському: *онѣ* (Гр. См. 1619, 206) – *оны* (Гр. См. 1648, 311). У праслов'янській мові аналізована словоформа належала до окситонованої а.п. і мала флексійну акцентуацію – *onŭ [34, с. 36; 6, с. 226; 40, с. 136; 85, с. 145]. У давньоруській мові частіше трапляються випадки флексійного наголошення: *онѣ* (ЧНЗ, 13 зв., 23, 26 зв., 37 зв., 46 зв., 73), *в онѣ* (ЧНЗ, 63), *во д(ѡ)ни онѣ* (ЧНЗ, 161 зв., 166 зв.), *во оны* (ЧНЗ, 59 зв.), *во д(ѡ)ни оны* (ЧНЗ, 160). Проаналізувавши відмінності в акцентуації аналізованого займенника у львівському та московському виданнях Апостола 1564 і 1574 рр.: *онѣ* (Ап. 1564, 14 зв.) – *оны* (Ап. 1574, 14 зв.), можна стверджувати, що спостерігається вагання наголосу між кореневою і флексійною морфемами. На нашу думку, українське видання «Граматики» 1619 р., зберігаючи первісну праслов'янську акцентуацію, відбиває реальний тогочасний староукраїнський наголос.

Власне вказівний займенник *сь* ужито в пам'ятках у формах зн. одн. жін. р., наз., зн., кл. мн. жін. р. та наз.-кл. одн. сер. р. з наголосом на першому складі в українському виданні «Граматики» та на останньому – у російському: *сію* (Гр. См. 1619, 212, 344) – *сїю* (Гр. См. 1648, 169, 250 зв.); *сіа* (Гр. См. 1619, 195, 211, 212 – тричі, 213) – *сіа̀* (Гр. См. 1648, 160 зв., 169 – двічі, 169 зв. – тричі); *сіє* (Гр. См. 1619, 212) – *сіє̀* (Гр. См. 1648, 169 зв.). У пізньопраслов'янській мові займенник належав до окситонованої а.п. – *sŭ

[34, с. 36; 85, с. 145]. Згадані словоформи мають флексійну акцентуацію: зн. одн. жін. р. – *sejò; наз., зн., кл. мн. жін. р. – *sьjè; наз.-кл. одн. сер. р. – *sè. У давньоруській мові спостерігаємо відбиття первісної кінцевої акцентуації: *сию* (ЧНЗ, 28, 37, 42, 88, 121 зв., 129 зв., 164 зв.), *сию́* (ЧНЗ, 46 зв., 47, 80 зв., 1161 зв. – двічі, 164 зв.), *сию̀* (ЧНЗ, 48), *си́а* (ЧНЗ, 7 зв., 14, 17, 23, 25, 26, 26 зв., 32 зв., 34 зв., 35, 38, 40 зв., 48, 48 зв., 49 зв. – 4 рази, 50 – тричі, 51, 51 зв. – двічі, 52, 56, 70 зв., 103 зв., 111 зв., 155 зв.), *си́а́* (ЧНЗ, 9, 37, 37 зв., 38 зв. – двічі, 40, 40 зв., 41, 41 зв., 42 – двічі, 44, 44 зв. – двічі, 46 зв., 47, 47 зв., 49 зв., 79, 86, 94 – двічі, 99 зв. – двічі, 103, 109 зв., 113, 121, 123 зв., 124, 137, 159, 161 зв., 164 зв.), *си́а̀* (ЧНЗ, 23 зв., 33 зв.), *си́а́́* (ЧНЗ, 45 зв., 48 зв., 49), *си́а̀́* (ЧНЗ, 13, 32), *си́а́́́* (ЧНЗ, 43 зв.). Поруч з кінцевою наявні випадки з наголошеним передостаннім складом: *си́а* (ЧНЗ, 20), *си́а́* (ЧНЗ, 3 зв.). Таку ж подвійну акцентуацію фіксують і українські пам'ятки: *си́а* (Гал. Ск., 8), *си́а́* (Ап. 1630, 18 зв.), *си́ю* (Анф., 5,7), *си́е́* (Анф., 3), у т. ч. й шкільний підручник «Адельфотес», наголоси якого вважають питомо українськими: *си́а* [61, с. 210], *си́а́*, *си́ю́*, *си́а́́* (Адельф., 55 зв.), «Словничок давніх українських наголосів»: *си́а* [61, с. 212]. Порівнюючи Апостол 1574 та 1639 рр., І. Огієнко зазначає такі ж розбіжності в наголошенні аналізованої словоформи: *си́а́* (Ап. 1574, 3 зв., 15, 22) та *си́а́́* (Ап. 1639, 1 зв., 3 зв., 9). У «Словнику наголосів Службника» теж представлена варіантна акцентуація: *си́ю́* (Служ. Стр., 3, 28, 36, 89, 95, 98, 116, 143, 152, 154, 188, 191, 192, 254, 263, 277, 278, 285, 302, 307, 445, 456); *си́а́́* (Служ. Стр., 3, 154, 167, 299, 305, 314, 315, 324, 330, 368, 461, 462, 520) та *си́а̀́* (Служ. Стр., 256, 314), *си́ѐ́* (Служ. Стр., 259, 313), *си́ю̀́* (Служ. Стр., 168, 170 зв., 189 зв., 235, 241, 253, 269, 314, 316, 321, 326), *си́а̀́́* (Служ. Стр., 77, 93, 138, 140, 227, 317). Отже, у староукраїнській мові XVI–XVII ст. цей займенник та його форми мали варіантний наголос. Можна припустити, що відтягування акценту на попередній склад зумовлено впливом форм чоловічого роду. Зазначена в українському виданні акцентуація – відбиття тогочасної живої вимови, яка, за свідченням давніх

пам'яток, перебувала в процесі становлення, отже, мала варіанти в системі відмінкових форм згаданих займенникових слів.

Вказівний займенник *тага* ужито в пам'ятках у формах зн. одн. та род., місц. дв. жін. р. з кінцевим наголосом в українському виданні «Граматики» та наголосом на передостанньому складі – у російському: *тѣю* (Гр. См. 1619, 72, 74, 75, 88, 80, 81) – *тою* (Гр. См. 1648, 98, 100, 100 зв., 107, 102 зв., 104); *тѣю* (Гр. См. 1619, 71, 72, 74, 80, 87, 88, 119) – *тѣю* (Гр. См. 1648, 97 зв., 98 зв., 100, 102 зв., 107, 107 зв., 120 зв.). У пізньопраслов'янській мові цей займенник належав до рухомої а.п. – *тъ [34, с. 36; 40, с. 139; 85, с. 145], який у формі зн. одн. жін. р. мав довгу спадну інтонацію – *tô [85, с. 146], а в род.– місц. дв. жін. р. – односкладову висхідно-спадну (акутову) інтонацію на другому складі флексії – *tojû [85, с. 146]. У праслов'янській мові форма зн. одн. жін. р. є короткою, тоді як у староукраїнській мові – це повна форма, що складається з двох компонентів колишніх праслов'янських займенників – *tô+*jô→*tojô. Очевидно, процес злиття двох форм вказівних займенникових слів зумовив появу повного займенника з варіантною акцентуацією на східнослов'янському мовному ґрунті: *ту'ю і *т'ую. Староукраїнські пам'ятки засвідчують аналізовану словоформу з первісним кінцевим наголосом: *тѣю* (Гр. Зіз., 4), поруч з якими наявні приклади з початковим наголосом: *тою* (Бер. В., 1 зв.), *тѣю* (Гал. Ск., 18 зв.), *тѣю* (Гал. Ск., 2), *за тѣю* (Гал. Ск., 6). Зазначений матеріал свідчить про становлення нормативного варіанта наголошення, отже, можна стверджувати, що наголос, зафіксований «Граматикою» 1619 р. відбиває особливості тогочасної української вимови.

Якісно-вказівний займенник *сицевь* ужито в пам'ятках у формах зн. одн. жін. р., наз. мн. чол. р., род. мн. чол. р., ор. мн. чол. р. з кореневим наголосом в українському виданні та флексійним – у російському:

сіцева (Гр. См. 1619, 50, 116) – *сицевà* (Гр. См. 1648, 83 зв., 119);

сіцеви (Гр. См. 1619, 234) – *сицевì* (Гр. См. 1648, 181);

сіцевыхъ (Гр. См. 1619, 181) – *сицевыхъ* (Гр. См. 1648, 151 зв.);

Ѡ сицеѡѡѣхъ (Гр. См. 1619, 41) – *Ѡ сицеѡѡѣхъ* (Гр. См. 1648, 77);
сицеѡѡѡми (Гр. См. 1619, 13 зв.) – *сицеѡѡѡми* (Гр. См. 1648, 47 зв.).

У пізньопраслов'янській мові аналізований первісно короткий займенник належав до баритонованої а.п. з динамічним нерухомим наголосом на корені – *s'ikь/*s'isь [34, с. 36; 85, с. 145], у зн. одн. жін. р. – *s'icevā; у наз. мн. чол. р. – *s'icevī; у род. мн. чол. р. – *s'icevīхъ; у ор. мн. чол. р. – *s'icevīmī. Українська пам'ятка зберігає первинний наголос, що відбиває й староукраїнське видання Апостола 1630 р.: *сицеѡѡ* (Ап. 1630, 20 зв.). Таким чином, українська пам'ятка об'єктивно фіксує реальний староукраїнський наголос.

Якісно-вказівний займенник *такоѡѡ* вжито в пам'ятках у формах наз. одн. жін. р., наз. одн. сер. р., наз. мн. чол. р., наз. мн. жін. р. з суфіксальним наголосом в українському виданні та флексійним – у російському:

такоѡѡа (Гр. См. 1619, 393, 405) – *такоѡѡа* (Гр. См. 1648, 282 зв., 290 зв.);

такоѡѡо (Гр. См. 1619, 404) – *такоѡѡо* (Гр. См. 1648, 289 зв.);

такоѡѡи (Гр. См. 1619, 234, 405, 436) – *такоѡѡи* (Гр. См. 1648, 181, 290 зв., 307 зв.);

такоѡѡаа (Гр. См. 1619, 413) – *такоѡѡаа* (Гр. См. 1648, 295).

Первісно короткий безсуфіксний займенник у праслов'янській мові належав до рухомої а.п. – *tākь [34, с. 36; 6, с. 227; 40, с. 139; 85, с. 145]. Аналізований похідний суфіксальний короткий займенник мав а.п. *b* – *takovъ. У наз. одн. жін. р. займенник характеризувався флексійною акцентуацією – *takovā, у наз. одн. сер. р. – *takovò, у наз. мн. чол. р. – *takovī, у наз. мн. жін. р. – *takově. У давньоруській мові аналізована словоформа послідовно фіксує флексійний наголос: *такоѡѡаѡ* (ЧНЗ, 34 зв., 99 зв., 124), *такоѡѡа* (ЧНЗ, 145 зв.), *такоѡѡи* (ЧНЗ, 23, 120). Первісно аналізована лексема функціонувала у двох формах (повній і короткій): *tākь – *takъjь і суфіксальні похідні від них – *takovъ – *takovъjь. Обидва непохідні характеризувалися наосновною акцентуацією, а обидва похідні – флексійною. Виникнення суфіксальної акцентуації у формах *tak'ovъ

можна, очевидно, пояснити занепадом кінцевого редукованого в слабкій позиції. Згодом цей наголос цілком імовірно міг уживатися і в повній формі **так'овьи*, хоч у давньоруській мові послідовно засвідчується флексійна акцентуація. Проте на ґрунті староукраїнської мови таке переміщення загалом можливе. Отже, староукраїнські форми *такóва*, *такóво*, *такóви* тощо відбивають новий наголос, що з'явився, певно, у староукраїнський період, проте функціонував паралельно з первісним флексійним, що видно з наведеного далі матеріалу: *такóвыи* (К. Тр., 11 зв.), *такóвую* (К. Тр., 6), *такóвыхъ* (Кл., 71) – *та́ковїи* (А., 121) – *таковїи* (К. Тр., 3 зв.), *таковóго* (К. Тр., 9 зв.; Кл., 12), *таковїи* (Ап. 1639, 123 зв.). Отже, на ґрунті староукраїнської мови аналізовані займенники *таковъ/таковыи* мали варіантну акцентуацію – флексійну або кореневу. Українська пам'ятка відбиває новий, суфіксальний, акцентний тип, а російська – давній, флексійний.

Присвійний займенник *мои* вжито в пам'ятках у формах наз.-кл. одн. чол. р. з флексійним наголосом в українському виданні та кореневим – у російському: *моѝ* (Гр. См. 1619, 213) – *моѝ* (Гр. См. 1648, 170); у род., дав., зн. одн. чол. р., наз. мн. жін. р., наз. одн. сер. р. з передостаннім наголошеним в українському виданні та кінцевим наголошеним складом – у російському:

моѝгѡ (Гр. См. 1619, 213, 396, 425, 466) – *моѝгѡ* (Гр. См. 1648, 170, 385, 401 зв., 424 зв.);

моѝмѡ (Гр. См. 1619, 213, 396, 461) – *моѝмѡ* (Гр. См. 1648, 170, 385, 421);

моѝго (Гр. См. 1619, 213, 406) – *моѝгѡ* (Гр. См. 1648, 170, 391);

моѝа (Гр. См. 1619, 424) – *моѝа* (Гр. См. 1648, 401);

моѝе (Гр. См. 1619, 195, 214) – *моѝе* (Гр. См. 1648, 160 зв., 170 зв.).

У пізньопраслов'янській мові аналізований займенник належав до окситонованої а.п. з двоскладовою висхідно-спадною інтонацією зі спадом тону на флексії у формах наз.-кл. одн. чол. р., наз. одн. сер. р. та наз. мн. жін. р. – **мојь*, **мојє*, **мојє(-јє)* [6, с. 225; 85, с. 145, 146], з наголосом на

передостанньому складі у формах род., дав. одн. чол. р. – **mojègo*, **mojètu* [85, с. 145, 146]. У давньоруській мові аналізований займенник має наголос, що відбиває первісну, кінцеву акцентуацію, хоча й двоякість наголосу теж спостерігається: *моє̀* (ЧНЗ, 7 зв., 14 зв., 43 зв., 44 зв., 45), *моє̀* (ЧНЗ, 51), *моємой* (ЧНЗ, 67 зв., 114, 127 зв., 128 зв., 139), *моємой* (ЧНЗ, 60), *моєму́* (ЧНЗ, 3 зв., 38 зв., 52 зв. – двічі, *моє̀* (ЧНЗ, 13, 46, 49 зв. – двічі, 50 – двічі), але *моє́мъ* (ЧНЗ, 30, 34).

Як зазначає І. Огієнко, наголос львівської книжки 1591-го року «Адельфотес» можна вважати вже власне українським: *моє́го* (Адельф., 53 зв.). Деякі з аналізованих словоформ спостерігаємо з тим самим наголосом, що й в українському виданні досліджуваної пам'ятки: *моє́го*, *моє́му* [61, с. 210]. Крім того, наголос на першому складі флексії засвідчують південно-західні говори української мови: *мойо́го*, *мойо́му* тощо. Як підтвердження факту тогочасного наголосу в аналізованих словоформах можуть слугувати ті самі словоформи згаданих займенникових слів у львівських виданнях Апостола 1574 р. І. Федорова та 1639 р. М. Сльозки, у яких перше відбиває староросійський наголос, а друге – староукраїнський: *моєго́* (Ап. 1574, 5), *моєму́* (Ап. 1574, 5 зв., 15, 25) – *моє́го* (Ап. 1639, 1, 13), *моє́му* (Ап. 1639, 13, 21 зв.). В інших українських стародруках наголошення видання «Граматики» 1619 р. підтверджується: *ми́и* (К. Тр., 160), *моє́гъ* (Ап. 1630, 18 зв., К. Тр., 50, 146, 160), *мо́єа* (Ап. 1630, 18 зв.), *мо́его* (Бер., 229; Бер. В., 1 зв. – двічі), *для и́мене мо́его* (Зиз. С., 77). «Словничок давніх українських наголосів», створений на базі Стрятинського і Київського Службеників 1604 р. 1629 р., підтверджує український варіант наголошення: *мо́его*, *мо́ему* [61, с. 212], тоді як у Службенику 1604 р. аналізована форма займенника має подвійний наголос: *мо́его* (Служ. Стр., 17, 379, 479) і *моєгъ́* (Служ. Стр., 181), *мо́єа* (Служ. Стр., 193) і *моєа́* (Служ. Стр., 378). Суто московською вимовою І. Огієнко називає позицію наголосу на останньому складі аналізованої лексеми: *моєгò* [61, с. 221], що знову пояснює причини акцентних розбіжностей.

Проаналізувавши наголошення зазначених словоформ, можна стверджувати, що український тогочасний наголос відрізнявся від російського та відповідав первісній акцентуації, проте ці відмінності спостерігаємо й на сучасному етапі розвитку аналізованих мов: *моё́, моё́му* (УЛВН, 331; Погр. ОС, 335; Погр., 285), *мо́й, мо́ему* (ОСРЯ, 263).

Присвійний займенник *свои* вжито в пам'ятках у формах род. одн. чол. р., род., дав. одн. жі́н. р., сер. р. з наголосом на передостанньому складі в українському виданні та на останньому – у російському:

не́ своё́гѡ (Гр. См. 1619, 18) – *не́ своєгѡ̀* (Гр. См. 1648, 50 зв.);

своё́го (Гр. См. 1619, 417) – *своєгò* (Гр. См. 1648, 397);

своё́гѡ (Гр. См. 1619, 217 – двічі, 219, 248, 346, 357, 358, 401 – двічі) – *своєгѡ̀* (Гр. См. 1648, 172, 173, 190, 351, 358 зв., 359, 387 зв.);

своё́а (Гр. См. 1619, 399) – *своєа̀* (Гр. См. 1648, 387);

ко́ своё́ей (Гр. См. 1619, 39) – *к своє́й* (Гр. См. 1648, 76);

ѡ́ своё́гѡ (Гр. См. 1619, 348) – *ѡ́ своєгѡ̀* (Гр. См. 1648, 352 зв.);

сво́емѡ̀ (Гр. См. 1619, 219, 67, 395, 405) – *своємѡ́̀* (Гр. См. 1648, 173, 95 зв., 390 зв.).

Аналогічно до присвійного займенника **тојь* у праслов'янській мові аналізована лексема характеризується окситонованою а.п. з наголосом на останньому складі – **svojь̀* [34, с. 171; 6, с. 225] з двоскладовою висхідно-спадною інтонацією зі спадом тону на флексії у формах род. одн. чол. р. та сер. р. – **svojèго*, дав. одн. сер. р. – **svojèтц*, род. і дав. одн. жі́н. р. – **svojèjë* (-jè), *svojèji*. У давньоруській мові спостерігаємо варіантну акцентуацію: *своѡ́та* (ЧНЗ, 68) і *своѡ́та* (ЧНЗ, 152 зв.), *своѡ́мѡ́̀* (ЧНЗ, 136 зв., 138 зв.), *своѡ́мѡ̀* (ЧНЗ, 35 зв.) і *своѡ́мѡ̀* (ЧНЗ, 10 зв., 19).

З. Веселовська зазначає, що присвійні ще нестягнені займенники у формі родового відмінку характеризувалися переважно наголосом на передостанньому складі, проте наголос буває й на корені, чим відзначаються

західноукраїнські діалекти [13, с. 96]. Такі варіанти наголошення зафіксовані українськими стародруками: *своєго...дékрету* (Рад., 276), *до своєго мешкáня* (Гал. Ск., 4 зв.), *з своєго цы́рклю* (Бер., 219), *своєго* (Ап. 1639, 1; Бер. В., 10; Ап. 1639, 6,7 зв., 11 зв.), *своєгѡ* (Гал. Ск., 15; Ап. 1639, 2), *своєго* (Служ. Стр., 62, 64, 75, 400), *своємѡ* (Гал. Ск., 2; Синопс. 1680, 8; Служ. Стр., 260, 524), *своєму* (Анф., 3), *своєю* (Ап. 1639, 14), *своєа* (Синопс. 1680, 3 зв.; Служ. Стр., 102, 294, 295), *свѡѡ* (К. Тр., 45), проте *своєгѡ* (Ап. 1630, 19; К. Тр., 50; Гал. Ск., 23; Ап. 1639, 3 зв.), *своєго* (Єв., 4, 5), *мóвою своєю* (Гал., 19), *при бóку своємѡ* (К. Тр., 32), *своєй* (К. Тр., 2 – двічі; Єв., 4).

І. Огієнко, досліджуючи український наголос XVII ст., стверджує, що *своєго*, *своємѡ*, *своєа* – приклади тогочасної староукраїнської вимови [65, с. 13, 31]. Це підтверджено й у «Словничку давніх українських наголосів»: *своєго*, *своєму*, *своєа* [61, с. 212]. Тоді як науковцем визначена й позиція московського наголосу: *своєгò* [61, с. 221]. Староросійські пам'ятки фіксують наголос на останньому складі, підтверджуючи вищезазначені акцентні відмінності: *своєгò* (Ап. 1574, 17), *своєгѡ* (Служ. М., 85, 110, 221, 245), *своєа* (Служ. М., 208).

На підставі свідчень досліджуваних пам'яток вважаємо, що відмінність у наголошенні аналізованої словоформи в українському та російському виданнях «Граматики» М. Смотрицького не безпідставна. Українське видання 1619 р. відбиває «живу» тогочасну вимову, що зберегла первісну акцентуацію, проте акцентна варіантність свідчить про динамічні процеси, які відбувалися в аналізованому займеннику в староукраїнській мові в плані нормалізації його наголошення.

Присвійний займенник *твои* в досліджуваних виданнях «Граматики» трапляється у формах род., дав. одн. чол. р., род. одн. жін. р., наз., род., дав., зн. одн. сер. р. з варіантним наголосом на першому та передостанньому складі в українському виданні та на останньому складі – у російському:

твоєгѡ (Гр. См. 1619, 37, 215, 405, 424) – *твоєгѡ* (Гр. См. 1648, 74, 171, 390 зв., 401);

твóего (Гр. См. 1619, 426) – *твоего̀* (Гр. См. 1648, 402 зв.);
твóемѣ (Гр. См. 1619, 215) – *твоемѣ̀* (Гр. См. 1648, 171);
твóеа (Гр. См. 1619, 216, 442) – *твоеа̀* (Гр. См. 1648, 171 зв., 410 зв.);
твóе (Гр. См. 1619, 216, 411) – *твоѐ* (Гр. См. 1648, 171 зв., 393 зв.);
твóегѡ (Гр. См. 1619, 216) – *твоегѡ̀* (Гр. См. 1648, 171 зв.);
твóемѣ (Гр. См. 1619, 216) – *твоемѣ̀* (Гр. См. 1648, 171 зв.);
твóе (Гр. См. 1619, 216) – *твоѐ* (Гр. См. 1648, 171 зв.).

У праслов'янській мові займенник належав до окситонованої а.п. – **tvojь̀* [6, с. 225] і характеризувався двоскладовою висхідно-спадною інтонацією зі спадом тону на флексії у формах род., дав. одн. чол. р. – **tvojèго*, **tvojèму*, род. одн. жін. р. – **tvojèjë* (-jє), наз., род., дав., зн. одн. сер. р. – **tvojè*, **tvojèго*, **tvojèму*, **tvojè*. У давньоруській мові збережено первинний наголос: *твоé* (ЧНЗ, 11, 33, 33 зв.), *твоeга́* (ЧНЗ, 23), *твоeму́* (ЧНЗ, 99 зв., 106 зв.), *твоемѣ́* (ЧНЗ, 59 зв.), *твоемѣ́* (ЧНЗ, 27). Українські стародруки фіксують частіше наголос на першому складі флексії, а також і кореневе наголошення, що підтверджує акцентуаційні тенденції вже проаналізованих вище присвійних займенників: *дому твоéго* (Рад., 78), *твоéго* (Бер. В., 1 зв.), *твоéго* (Ап. 1639, 7, 7 зв., 8 зв., 10), *твоéго* (Служ. Стр., 6, 16, 37, 38, 44, 91, 93, 96, 106, 111, 115, 119, 120, 135, 144, 145, 149, 156, 157, 160, 164, 179, 180, 195, 210, 243, 249, 251, 261, 263, 269, 277, 279, 305, 309, 327, 337, 343, 425, 446, 447, 483, 490, 550, 555, 562, 563), *твоéго* (Служ. Стр., 292, 294, 524, 528, 529, 532, 536), *твоёмѣ́* (Служ. Стр., 3 зв., 47, 75, 90, 96, 107, 111, 134, 241, 248, 252, 266, 277, 279, 304, 305, 401, 546, 567), *твоемѣ́* (Служ. Стр., 6, 522, 525, 532, 544), *твоeа́* (Служ. Стр., 11, 16, 78, 84, 112, 132, 165, 167, 178, 197, 254, 257, 305, 325, 327, 346, 362, 549, 559, 560, 564, 566), *твоеа́* (Служ. Стр., 273, 284, 285, 293, 294, 324, 530, 531, 541, 544, 548), але й *твóегѡ* (К. Тр., 15 зв.; Гал. Ск., 1 зв., 2 зв.), *твóего* (К. Тр., 35). І. Огієнко, досліджуючи український наголос XVII ст., визначив тогочасну акцентну норму: *твоеа́* [65, с. 13], підтверджуючи її прикладами зі

«Словничка українських наголосів»: *твоє́го, твоє́я, твоє́му* [61, с. 212] та шкільного підручника «Адельфотес»: *твоє́го, твоє́му* [61, с. 210]. На відміну від українських, російські стародруки засвідчують тільки один варіант наголошення на останньому складі словоформи: *твоєго́* (Ап. 1574, 9, 10, 16), *твоєгѡ̀* (Служ. М., 75, 76, 108, 111, 114, 116, 120, 122, 126, 127, 131, 147, 162, 170 зв., 181, 198, 200, 225, 239, 241, 264, 269, 273, 276, 277, 296, 308, 317, 318), *твоємѡ̀* (Служ. М., 74, 106, 123, 140, 145, 169 зв., 170 зв., 171, 202, 222, 242, 260, 262, 265, 268, 292, 297), *твоєа̀* (Служ. М., 75, 104, 110, 121, 122, 128, 130, 175, 180, 181, 203, 224, 227, 259, 269, 309, 329). Таким чином, українські та російські пам'ятки чітко розмежують відмінність позицій староукраїнського та староросійського наголосів. Така розбіжність частково збережена й у сучасних українській та російській мовах: *твоє́ї, твоє́му* (УЛВН, 644; Погр. ОС, 556; Погр., 531), *твоё́, твоего́, твоему́* (ОСРЯ, 575). І. Огієнко зазначає, що українських стародруках у займенниках скрізь знаходимо сучасний український наголос, а саме: *моє́го, своє́го, коє́гождо, своє́а, сі́а, моє́мѡ̀, само́мѡ̀, і́наа* тощо [65, с. 13]. Отже, наголос в українському виданні «Граматики» не можна вважати помилковим: він зберігає первісне наголошення, відбиває староукраїнську акцентну традицію того часу, яка засвідчена навіть у сучасних південно-західних говорах української мови.

Питальний займенник *кѡи* вжито в пам'ятках у формах род., ор., місц. мн. чол. р., зн. одн. жің. р. з наголосом на другому складі в українському виданні та на першому – у російському:

коі́хъ (Гр. См. 1619, 221) – *ко́ихъ* (Гр. См. 1648, 174);

кѡ́ими (Гр. См. 1619, 221) – *кі́ими* (Гр. См. 1648, 328);

коі́хъ (Гр. См. 1619, 220) – *ко́ихъ* (Гр. См. 1648, 173 зв.);

кѡ́ю (Гр. См. 1619, 220) – *ко́ю* (Гр. См. 1648, 173 зв.).

У праслов'янській мові аналізований займенник належав до рухомої а.п. – *кѣ́ѣ [85, с. 145], у вищезазначених формах чол. р. мав двоскладову висхідно-спадну інтонацію зі спадом тону на останньому складі – *кѣ́(j)і́хъ̀,

*къ(ј)іті, *къ(ј)іхъ, а у формі зн. одн. жін. р. довгу спадну інтонацію – *kŭjō. У Чудівському Новому Завіті первісний наголос збережений в аналізованій формі: *в коую* (ЧНЗ, 13 зв.). Українські стародруки засвідчують переважно форми однини аналізованого займенника, що не характеризуються одноманітністю наголошення: наголошеними можуть бути як перший, так і другий склад: *каѡ* (Ап. 1639, 26 зв., 37 зв., 38), *каѡ* (Гр. Зіз., 82 – двічі, 82 зв. – 4 рази, 83 – 7 разів, 83 зв. – 8 разів; Адельф., 174; Бер., 96 – двічі), *коє* (Ап. 1639, 35), *коє* (Бер., 96) і *коє* (Бер., 99), *коєго* (Ап. 1639, 27), *коємь* (Ап. 1639, 54 зв. – двічі), *коєждо* (Ап. 1639, 200 зв.), *коємуждо* (Ап. 1639, 110); *каѡ* (Ап. 1630, 24, 34, 35 зв.), *коє* (Ап. 1630, 32 зв.), *коєго* (Ап. 1630, 24 зв.), *коємь* (Ап. 1630, 51, 51 зв.). В інших аналізованих нами українських пам'ятках словоформи у множині не траплялися. Як зазначає С. Пономаренко, «наголошення другого складу форм займенника *кѡи* відбиває церковнослов'янську акцентну традицію, яка відрізняється від «живої» староукраїнської вимови (наголошується перший склад)» [67, с. 83]. Проте в нашому дослідженні однозначно стверджувати про це не доводиться через брак фактичного матеріалу.

Крім того, у «Граматиці» М. Смотрицького з акцентними відмінностями знаходимо й неозначений займенник *коєждо* у формі наз. одн., утворений від основи вищезазначеного питального займенника *кѡи* з аналогічними акцентними тенденціями: *коєждо* (Гр. См. 1619, 43) – *коєждо* (Гр. См. 1648, 78 зв.). У давньоруській пам'ятці збережено первісний наголос: *кождо* (ЧНЗ, 10 зв., 14 зв., 28, 44, 45 зв., 50, 59 зв., 68 зв., 73 зв., 71, 74, 74 зв., 81, 110 зв. – двічі, 112 зв., 113, 119 зв., 124 – двічі, 126 зв., 127, 128 – двічі, 134 зв., 145 зв., 151). Українські стародруки засвідчують два варіанти наголошення: *кождо*, *кождый* (Зіз. Л., 53; Бер., 99), *кождый* (Бер., 38), *коєждо* (Ап. 1639, 200 зв.), але *коєждо* (Ап. 1630, 198). Це дає підстави стверджувати, що українське видання «Граматики» відбиває церковнослов'янську акцентну традицію, яка відрізняється від «живої» староукраїнської вимови, за якої наголошеним є перший склад.

Означальний займенник *инь* ужито в пам'ятках у формах род., ор. одн. чол. р. та наз. одн. жін. р. з кореневим наголосом в українському виданні та флексійним – у російському:

инагѡ (Гр. См. 1619, 399) – *иногѡ* (Гр. См. 1648, 286 зв.);

иньмъ (Гр. См. 1619, 382) – *иньмъ* (Гр. См. 1648, 376);

инаа (Гр. См. 1619, 13) – *инаа* (Гр. См. 1648, 48).

У пізньопраслов'янській мові як коротка, так і повна форма аналізованого займенника характеризувалася баритонованою а.п. – *'інъь < *'інъ [34, с. 36; 40, с. 133; 85, с. 145]. У всіх згаданих формах лексема мала колонний динамічний наголос на першому складі: *'інаго < *'інајего, *'інутъ < *'інујітъ, *'інаја. У давньоруській мові спостерігаємо словоформи з первинним кореневим наголосом так само, як і з флексійним: *іно* (ЧНЗ, 74 зв., 122), *іну* (ЧНЗ, 24), *іни* (ЧНЗ, 20 зв. – двічі, 31 зв., 44, 45, 46 – тричі, 48, 51, 52, 74 зв., 107 зв., 111 зв.), *інѣмъ* (ЧНЗ, 112, 119), *іны* (ЧНЗ, 24 зв., 25, 47, 120), *іна* (ЧНЗ, 4 зв.) – *ина* (ЧНЗ, 112 зв.), *иномоу* (ЧНЗ, 113 – двічі), *ину* (ЧНЗ, 2 зв.), *інѣмъ* (ЧНЗ, 111 зв.), *інѣми* (ЧНЗ, 114). Українські стародруки фіксують кореневий наголос: *іный*, *инаа* (Служ. Стр., 12, 234), *іными* (Рад. В., 81 зв.; Синопс. 1680, 7 зв., 12 зв., 77 зв., 95), *иногѡ* (Рад. В., 81), *іного* (Зиз. С., 55), *іношогѡ* (Гал. Ск., 6 зв.), *іномѡ* (Служ. Стр., 148), *іныхъ* (Синопс. 1680, 35 зв., 41 зв., Служ. Стр., 185), *інишихъ* (Гал. Ск., 6 зв.). В українських виданнях Апостола XVII ст. згаданий займенник теж ужито з кореневим наголосом: *іныхъ* (Ап. 1639, 180 зв.; Ап. 1630, 178). І. Огієнко, досліджуючи староукраїнський наголос, зазначає, що в цій лексемі він падає на корінь: *іный* [61, с. 212]. Таке наголошення успадковано й сучасною українською літературною мовою: *іниий* (УЛВН, 261; Погр. ОС, 254; Погр., 224). Це дає можливість говорити, що українське видання пам'ятки відбиває справжню тогочасну українську акцентуацію, порівняно з російським, у якому спостерігаємо флексійний наголос, що трапляється і в інших російських стародруках: *инья* (Ратн., 28), *иньхъ* (Бурц., 13 зв.; Магн., 75 зв.), *со иньими* (Вед. 1703, 5).

Означальний займенник *самъ* ужито у формах род., дав., зн., ор. одн., зн. мн. чол. р., наз., род., зн., місц. одн. жініч. р. з кореневим наголосом та наголосом на першому складі закінчення, в українському виданні та флексійним – у російському:

самáгw (Гр. См. 1619, 200, 236, 192, 407) – *самогẁ* (Гр. См. 1648, 163, 182 зв., 158, 391 зв.);

самóмŷ (Гр. См. 1619, 200, 202) – *самомŷ̀* (Гр. См. 1648, 163, 164);

самáго (Гр. См. 1619, 200) – *самогò* (Гр. См. 1648, 163);

сáмы^{mb} (Гр. См. 1619, 346) – *самы́мъ* (Гр. См. 1648, 351);

сáмы (Гр. См. 1619, 201) – *самы̀* (Гр. См. 1648, 164 зв.);

сáма (Гр. См. 1619, 12, 15, 68, 453) – *самà* (Гр. См. 1648, 46 зв., 49, 96, 417);

занé сáма (Гр. См. 1619, 11) – *занè самà* (Гр. См. 1648, 46 зв.);

сáмŷ (Гр. См. 1619, 201) – *самŷ̀* (Гр. См. 1648, 163 зв.);

w сáмой (Гр. См. 1619, 201) – *w самóй* (Гр. См. 1648, 163 зв.).

У пізньопраслов'янській мові аналізований займенник належав до рухомої а.п. – *sâť [6, с. 228; 40, с. 139; 85, с. 145]. Повний займенник належав до а.п. *b* – *samъjь [85, с. 305], що у згаданих формах мав акцентований останній склад флексії – *sâmogò, *sâmětъ, *sâmà, *sâtojě (jè), *sâtojì [85, с. 147]. У давньоруській мові спостерігаємо переважно первісний наголос на флексії: *самъ*, *самà* (ЧНЗ, 156 зв.), *самá* (ЧНЗ, 18, 146, 147), *самâ* (ЧНЗ, 103, 156 зв.), *самогò* (ЧНЗ, 93 зв.), *самомоу* (ЧНЗ, 77, 77 зв.), *сáми* (ЧНЗ, 19 зв., 33, 33 зв., 42 зв., 43, 44, 45, 61 зв., 66 зв., 70 зв., 71 зв., 73 зв., 82 зв., 84, 112 зв., 151 зв., 164 зв.). Українські пам'ятки фіксують подвійний наголос: *сáмъ* (Коп. Ом., 139, 141, 142 зв., 143, 155 зв.; Тр., 9 зв.; Ап. 1630, 12 зв.; Бер. В., 5 зв.), *сáмы* (Кл., 21, 82, 181), *сáми* (Служ. Стр., 74, 434, Коп. Ом., 145; Ап. 1630, 13 зв.; Кл., 33; Гал. Ск., 1 зв.), *сáми сѡбóю* (К. Тр., 5 зв.), *сáмал* (Коп. Ом., 140), *сáмои* (Коп. Ом., 144), *занé сама* (Ап. 1630, 13) – *самы̀* (Зиз. С., 64; К. Тр., 52), *самы́* (Кл., 29, 163), *самáл* (Коп. Ом., 137, 137 зв.), *самà* (Коп. Ом., 147; Тр., 11), *ѿ самы́хъ* (Коп. Ом.,

136 зв.), *самáго* (Ап. 1630, 61 зв.), *самóго* (Єв., 1 зв.), *самóму* (Служ. Стр., 402), *самómъ* (Коп. Ом., 144 зв.), *самímъ* (К. Тр., 49 зв.), *самóе* (Коп. Ом., 147), *въ тóмъ самómъ* (Тр., 109). Українські видання Апостола підтверджують факт кореневої акцентуації: *сáмыи* (Ап. 1639, 80, 199 зв.; А., 77 зв., 197), *сáмыа* (Ап. 1639, 64 зв.; Ап. 1630, 62). Староросійські видання так само подають словоформи з подвійним наголошенням: *само́мъ* (Служ. М., 58), *са́мому...читателю* (Ратн., 171), *са́мому полкóвнику* (Ратн., 35), *чрезь са́маго себé* (Магн., 226), *сáми* (Служ. М., 58, 142, 220, 238; Лихачёв, 266; Ратн., 24, 28 зв., 30 зв.), *у нихъ са́михъ* (Ратн., 33), *са́ми* (Служ. М., 165), *над са́мии то дѣлалося* (Ратн., 30 зв.). Таким чином, можна припустити, що і кореневий, і флексійний наголоси відбивають староукраїнську вимову. Процес становлення акцентної норми відбувається й до сьогодні, оскільки аналізований займенник вживається як з флексійним, так і з кореневим наголосом, перший з яких виражає значення займенника, а другий – частки (рідше займенника): *самій* і *сáмий* (УЛВН, 588; Погр. ОС, 512; Погр., 480).

Т. Молодід зазначає: «Наголос займенникових форм в одних випадках залежить від прийменників, в інших – від процесу субстантивації, а ще в інших – від реального значення відмінкових форм. Діють ці чинники в різних групах займенників по-різному» [59].

5.2. Акцентні відмінності прислівників

Прислівники широко представлені в староукраїнських пам'ятках. Більшість з них представляють застиглу форму іменника, яка, виконуючи функції обставини, набуває вторинної предикативної ознаки. Також прислівниками виступають скам'янілі форми займенника з суфіксами та префіксами (раніше прийменниками) і одиниці нез'ясованого походження. З акцентними відмінностями в досліджуваних виданнях «Граматики» М. Смотрицького 1619 та 1648 рр. загалом виявлено 38 прислівників (див. Додаток 4 «Акцентні відмінності прислівників»), з яких 36 є похідними

(відіменникові – 17, відприкметникові – 9, відзайменникові – 10 та непохідні – 2). З урахуванням повторів виявлено 63 розбіжності в наголошенні цього класу слів. Первісна акцентуація аналізованих похідних прислівників дала змогу встановити наголошення твірного слова (або словоформи), тоді ж виявити ймовірний пізньопраслов'янський наголос похідного.

Відіменні прислівники, утворені префіксально-суфіксальним способом додаванням прийменників *по-* до форми місц. одн. та *со-* до – род. одн. – *послѣди*, *созади*, ужито з кореневим наголосом в українському виданні та суфіксальним – у російському:

послѣди (Гр. См. 1619, 26, 379, 454) – *послѣдѣи* (Гр. См. 1648, 51, 373 зв., 316 зв.);

созади (Гр. См. 1619, 378) – *созади* (Гр. См. 1648, 373).

А. Залізник зазначає, що це типовий наголос для більшості локативних прислівників, що в морфемній будові містять конфікс «префікс+суфікс *-и*», де останній компонент є наголошеним: *послѣди* [39, с. 237].

Прислівник *послѣди* утворено внаслідок адвербіалізації прийменниково-відмінкової форми субстантива **ǫ*-основи в місц. одн. У праслов'янській мові згадана словоформа належала до рухомої а.п. та характеризувалася довгою спадною інтонацією на основі – **slěďь* [100, с. 76; 2, с. 88; 34, с. 26; 40, с. 137; 85, с. 110]. На думку В. Скляренка, «якщо іменний префікс [прийменник – А. П.] був первісно короткісним, то в праслов'янській мові через свою короткісність він не міг бути наголошеним, і наголос припадав на наступний, кореневий склад, який отримував другий компонент двоскладової висхідно-спадної інтонації (перший компонент знаходився на префіксі)» [85, с. 296]. Таким чином, первісною акцентуацією аналізованого прислівника слід вважати кореневу, оскільки прийменник-префікс за походженням є короткісним: **po+*slěďě* → **poslěďě*. Кореневе, а отже, первинне наголошення засвідчує українське видання «Граматики» М. Смотрицького 1619 р. Суфіксальне, зафіксоване в московському 1648 р., слід вважати, очевидно,

вторинним, або спорадичним, спричиненим впливом форм типу *съзadı́*, *спередı́*. Проте в проторосійських говорах давньоруської мови, а згодом і в старовеликоросійській мові в іменниках, належних до рухомої а.п., наголос відтягувався на префікс (прийменник). З цього приводу А. Залізняк зазначає: «У XV – XVII ст. ... зберігають здатність переймати на себе наголос тільки прийменники та частка *не* ... У різних частинах морфологічної системи давній механізм відтягування наголосу на проклітики зберігається з різним ступенем повноти... Але є морфологічна сфера, де механізм відтягування наголосу в цю добу майже цілком зберігає актуальність, – це сполучення прийменників з іменниками» [41, с. 117]. Вважаємо, що сказане російським мовознавцем щодо прийменниково-відмінкових форм іменників цілком стосується і адвербіалізованих конструкцій, де колишній прийменник став префіксом. Саме відтягування давнього кореневого наголосу на префікс пояснює префіксальну акцентуацію прислівника *пóслѣди* в Чудівському Новому Завіті: *пóслѣди* (ЧНЗ, 14, 93 зв., 94, 114 зв., 146 зв.), тоді як українські стародруки послідовно засвідчують кореневу акцентуацію: *послѣди* (Гр. Зіз., 87 зв.; Адельф., 155 зв.), що, безперечно, переконує нас у тому, що українське видання «Граматики» відбиває саме староукраїнську вимову, відмінну від староросійської. Крім того, кореневий наголос тією чи іншою мірою зберігає і сучасна мова: *послі́д* (Погр., 408), *послі́дь* (Б.–Н., 294), *услі́д* (УЛВН, 674; Погр. ОС, 582).

Очевидно, що саме вищезазначеними фактами можемо пояснити акцентні відмінності такої групи прислівників:

вовѣки (Гр. См. 1619, 458 – двічі) – *вóвѣки* (Гр. См. 1648, 420 – двічі);

подóлгѣ (Гр. См. 1619, 414) – *пóдолгѣ* (Гр. См. 1648, 295 зв.);

почáсти (Гр. См. 1619, 379) – *пóчасти* (Гр. См. 1648, 373 зв.).

По-перше, усі три твірні іменники в праслов'янській мові належали до рухомої а.п., а значить переміщення наголосу на прийменник-префікс у давньоруській і староросійській мовах цілком імовірний.

По-друге, первісною прислівниковою акцентуацією все ж є коренева (за винятком *почасти*, де первинною є суфіксальна, колишня флексійна), тому що прийменники *въ та *ро є короткісними (прислівник *вовѣки* – це адвербіалізована форма іменника *ѡ-основи зн. мн.: *въ+vѣky→*въvѣky; лексема *подолгѣ* – адвербіалізована форма іменника *ѡ-основи дав. одн.: *ро+*dъlgy→*rodъlgy, а слово *почасти* – це прислівникове утворення від місц. одн. *ї-основи: *ро+*čęstī – односкладова висхідно-спадна інтонація на довгому флексійному голосному).

По-третє, українські стародруки й давні словники послідовно відбивають кореневе наголошення аналізованих слів: *въвѣки* (Рад. В., 107; Бар., 7, 9 зв., 27, 53), *въвѣки вѣкиѡвъ* (Синопс. 1680, 50 зв.), *въвѣки вѣкиѡмъ* (Рад. В., 26), *во вѣки вѣкиѡмъ* (Служ. Стр., 57, 70, 81, 89, 179, 188, 215, 226, 228, 229, 238, 250, 253, 255, 258, 262, 265, 267, 336, 359, 364, 366, 370, 371, 405, 415, 426, 430, 463, 464, 476, 478, 480, 481, 521, 526, 530, 542, 567), *въвѣкъ* (ІФ, 35), *подолгѣ* (Бар., 56), *почасти* (Грінч. III, 391), тоді як російські видання фіксують саме префіксальний наголос у прислівникових утвореннях з префіксом *по-*: *пóпросту* (Ратн., 99 зв., 145, 173 зв.), *пóрозну* (Ратн., 67 зв., 100 зв.), *пóчаству* (Черных 1953, 322). З. Веселовська зазначає, що в російських стародруках акцентуація прислівників з префіксом *по-* і закінченням давального відмінка пов'язана з особливостями колишньої інтонації: прислівники фонетично пересувають наголос на префікс, оскільки в корені були короткі й циркумфлексовані голосні [13, с. 154].

Таким чином, українське видання «Граматики» 1619 р. об'єктивно відображає особливості староукраїнської вимови аналізованих прислівників, відбиваючи давню праслов'янську кореневу акцентуацію (за винятком *почасти*, де кінцевий наголос був витіснений кореневим у формі місц. одн. під впливом, очевидно, омонімічних форм род. і дав. одн., що мали саме кореневу акцентуацію – *čęstī*). До того ж, цей кореневий наголос успадкований і сучасною українською літературною мовою: *вові́к*, *вові́ки* (Погр., 99), *подóвгу* (СУМ VI, 751), *пóчасти* (Погр.ОС, 452). Натомість

зафіксований у московському виданні «Граматики» префіксальний наголос згаданих прислівників сучасною російською літературною мовою було втрачено: *вовék, вовéки* (ОСРЯ, 73), *подóлгу* (ОСРЯ, 404).

Прислівник *созади* характеризується кореневим наголосом в українському виданні та суфіксальним (колишній флексійний) – у російському: *созáди* (Гр. См. 1619, 378) – *созадѝ* (Гр. См. 1648, 373). Цей прислівник є наслідком адвербіалізації прийменниково-відмінкової форми род. одн., де твірний іменник належав до баритонованої а.п. і мав динамічний наголос на початковому складі – *z’adъ [34, с. 155; 85, с. 105, 199], род. одн. – *z’ada. Очевидно, що початково цей прислівник утворився так: *sъ+*z’ada→*s’ъzada→*s’ъzadě (мабуť, під впливом інших одноструктурних слів типу *сьпереди, впереди, исподи* та ін.). У будь-якому разі первісний наголос – кореневий.

За свідченням А. Залізняка, кінцеве наголошення притаманне більшості слів цього словотвірного типу в давньоруській та старовеликоросійській мовах: *зadı́, назаdı́, сзаdı́, спєрєdı́, напєрєdı́, впєрєdı́* і т.д. [39, с. 236–237], крім того, це спостережено й у Чудівському Новому Завіті – *сьзаdı́* (ЧНЗ, 150 зв.), *сзаdı́* (ЧНЗ, 6 зв., 31), а також *созаdı́* (Служ. М., 232), *ззаdı́* (Ратн., 76, 77, 99), *иззаdı́* (Ратн., 62 зв., 63), *сзаdı́* (Ратн., 62, 93, 138). Отже, пам’ятка 1648 р. відбиває цілком живомовну староросійську акцентуацію. Для української мови аналізованого періоду цій формі притаманний кореневий наголос: *сьзáди* (Служ. Стр., 86, 190). Більше того, ще в одному староукраїнському виданні «Граматики» 1638 р., що було надруковане в Крем’янці, прислівник *созáди* (Гр. См. 1638, 69, 69 зв.) ужито з кореневим наголосом. Усе це переконливо свідчить про те, що українське видання відбиває тогочасну українську вимову, а московське – тогочасну російську, тоді як сучасна українська літературна мова зберегла давнє кореневе наголошення: *зáду* (Погр.ОС, 235).

Відіменникові прислівники *горѣ*, *средѣ*, *посредѣ* в українському виданні вжито з наголосом на корені та варіативним на префіксі, а в російському – на суфіксі:

гѡрѣ (Гр. См. 1619, 378) – *горѣ* (Гр. См. 1648, 373);

сре́дѣ (Гр. См. 1619, 378) – *средѣ* (Гр. См. 1648, 273);

посре́дѣ (Гр. См. 1619, 416) – *посредѣ* (Гр. См. 1648, 297)/*пѡсредѣ* (Гр. См. 1619, 434) – *посредѣ* (Гр. См. 1648, 307).

Аналізовані лексеми є застиглими формами давального відмінка давніх іменників жіночого р. *ā-основи. У праслов'янській мові твірні слова належали до рухомої а.п. – *gōrā [104, с. 61; 100, с. 199; 50, с. 42; 34, с. 157; 40, с. 138; 85, с. 99], *serdā [100, с. 200; 50, с. 65; 40, с. 138; 85, с. 100] і у формі давального відмінка характеризувалися довгою спадною інтонацією на корені – *gōgě, *sêrdě. Таким чином, первісний наголос прислівників – кореневий. У давньоруській мові спостерігаємо поряд з суфіксальним наголосом кореневий: *посредѣ* (ЧНЗ, 9, 19 зв., 71, 80, 132 зв., 149 зв., 27, 29, 41, 45 зв., 78, 128 зв., 152 зв.), але *гѡрѣ* (ЧНЗ, 47 зв.), *посре́дѣ* (ЧНЗ, 8 зв., 21, 39 зв.).

В українських стародруках аналізована група лексем має кореневу акцентуацію: *гѡрѣ* (Служ. Стр., 33, 63, 143, 155, 180, 184, 187, 283, 336, 353, 408, 461, 517), *гѡрѣ* (Адельф., 154 зв.), *посре́дѣ* (Бар., 3, 20, 23; Гал. Ск., 40; Рад. В., 29 зв., 34; Синопс. 1680, 84; Гал., 42, 44, 46, 81), *посре́ди* (Бар., 31), *посре́дѣ* (Гал., 81), *посре́дѣже* (Рад. В., 12). І. Огієнко, аналізуючи наголос деяких прислівників, указує на те, що він однаковий з такими саме сербськими і живе ще й досі або в українській живій мові, або в українській церковній вимові: *гѡрѣ* [61, с. 212], *гѡри* [65, с. 16, 29], *посре́д* (Погр., 407). Отже, наголос аналізованих лексем в українському виданні пам'ятки є первинним і цілком відбиває тенденції староукраїнської вимови аналізованої доби. У той час як російські пам'ятки засвідчують суфіксальне наголошення, залишаючи його й у сучасній російській мові: *горѣ* (Служ. М., 187, 305), *посре́ди* (ОСРЯ, 426).

Подібне наголошення спостерігаємо й у відіменникових прислівників, уживаних у функції прийменників: *кромѣ*, *междѣ*, *в противѣ*, *преди*, *сквозѣ*, що в українському виданні мають кореневе наголошення, а в російському – суфіксальне:

кромѣ (Гр. См. 1619, 381, 454) – *кромѣ́* (Гр. См. 1648, 275, 317 зв.);

междѣ (Гр. См. 1619, 353) – *междѣоу̀* (Гр. См. 1648, 255 зв.);

преди (Гр. См. 1619) – *предѝ* (Гр. См. 1648):

преди́ (Гр. См. 1619, 473) – *предѝ* (Гр. См. 1648, 328 зв.);

прѣдѣ́ (Гр. См. 1619, 378) – *прѣдѣ̀* (Гр. См. 1648, 373);

со прѣди (Гр. См. 1619, 486) – *со прѣдѝ* (Гр. См. 1648, 337);

в прѣтивѣ́ (Гр. См. 1619, 288) – *въ прѣтивѣ̀* (Гр. См. 1648, 214 зв.);

сквозѣ́ (Гр. См. 1619, 379, 435 – двічі, 455 – двічі) – *сквозѣ̀* (Гр. См. 1648, 373 зв., 307 зв., 318 зв.).

У пізньопраслов'янській мові твірними для аналізованих прислівників виступають іменники *ā-основи, що належали до окситонованої а.п. з наголосом на флексії – *kъg̃mà [50, с. 27; 85, с. 96], *medjà [49, с. 106; 50, с. 53; 34, с. 20], у формі місц. одн. характеризуються двоскладовою висхідно-спадною інтонацією зі спадом тону на наголошеному закінченні – *kъg̃mĕ, *medjĕ. У давньоруській мові згадані словоформи трапляються з наголосом на суфіксі: *кромѣ́* (ЧНЗ, 7, 48 зв., 51 зв., 78, 100 зв., 110, 112 зв., 127 зв., 128 зв., 130 зв., 146 зв., 81 зв., 92 зв., 109 зв., 128, 135 зв., 145 – тричі, 147, 159, 167 зв.); *межи́* (ЧНЗ, 40), *межи́* (ЧНЗ, 50), *межі́* (ЧНЗ, 44 зв.), *прѣди́* (ЧНЗ, 95), *прѣдѝ* (ЧНЗ, 37 зв., 122), *прѣтивоу́* (ЧНЗ, 38 зв., 102 зв., 105, 116, 122 зв., 127 зв., 128), *прѣтиву́* (ЧНЗ, 35), *сквозѣ́* (ЧНЗ, 11, 29, 37, 42 зв.), *сквозѣ̀* (ЧНЗ, 17 зв., 73).

В українських пам'ятках зафіксовано нову кореневу акцентуацію: *кромѣ́* (Ап. 1630, 91, 96 зв.; Служ. Стр., 387, 525; Книж., 11; Гр. Зіз., 90; Адельф., 155 зв.), *междѣ́* (Синопс. 1680, 6, 14 зв., 25 зв.), *проти́вѣ́* (Бер. В., 2 зв.), *проти́вѣ́* (Адельф., 154 зв.; Синопс. 1680, 4 зв.; Гр. См. 1638, 91, 91 зв.; Гал., 64 зв.; Бар., 81), *проти́вѣ́* (Ап. 1639, 3 зв.; Гал., 11, 11 зв., 12, 84; См. Кл.,

15 зв.), *сквóзѣ* (Ап. 1630, 67 зв., 91 зв.; Гал., 1 зв.; Адельф., 150 зв.). У російських стародруках аналізовані відіменникові прислівники мали наголос на суфіксі: *кромѣ́ помощи* (Бурц., 5), *кромѣ́ женѣ́* (Черных 1927, 233 зв.), *кромѣ́ минутъ* (Магн., 283), *кромѣ́* (Служ. М., 261); *между́ доски* (Подл., 408), *между́ собою* (Магн., 12), *между́ ѿми* (Вед. 1705, 4, 23); *проти́въ пехотѣ́* (Ратн., 6 зв.), *проти́въ непри́теля* (Вед. 1705, 21), *проти́въ французо́въ* (Вед. 1705, 6), *проти́ву таково́му помыслу* (Лихачёв, 255); *сквозѣ́ разсѣлину* (Бурц., 180). 3. Веселовська місце староросійського наголосу пояснює акцентуацією твірних іменників – *кромá* у значенні «край», *междá* – і визначає його давнім на відміну від староукраїнського [13, с. 157].

Таким чином, російське видання «Граматики» відбиває первісну акцентуацію аналізованої групи лексем та є церковнослов'янською, тоді як українське видання пам'ятки подає приклад нового наголошення, що засвідчує «живий» староукраїнський наголос. Акцентні норми сучасної української та російської мов підтверджують появу нового кореневого наголосу: *крім* (Погр. ОС, 295), *проти́* (Погр. ОС, 476), *між* (Погр. ОС, 334); у російській мові вимовляються зі слабким наголосом або без нього: *крдме* (ОСРЯ, 228), *проти́воу*; *проти́в* (ОСРЯ, 468), *ме́жду* (ОСРЯ, 254), *сквóзь* (ОСРЯ, 532).

Відіменними також вважають прислівники способу дії та міри і ступеня вияву вторинної ознаки на *-ма*: *бохма*, *вєсма*, *єлма*, *толма*, які вжито в українському виданні пам'ятки з наголосом на корені та в російському – на суфіксі:

бо́хма (Гр. См. 1619, 380) – *бохма̀* (Гр. См. 1648, 374); цілком, зовсім

вє́сма (Гр. См. 1619, 380) – *вєсма̀* (Гр. См. 1648, 374);

є́лма (Гр. См. 1619, 380) – *єлма̀* (Гр. См. 1648, 274 зв.);

то́лма (Гр. См. 1619, 380, 456 – двічі) – *толма̀* (Гр. См. 1648, 274 зв., 319).

У давньоруській мові лексемі *єлма́* знаходимо з суфіксальним наголошенням (ЧНЗ, 103, 123, 143 зв.). У староукраїнських пам'ятках згадані

лексеми засвідчені переважно з кореневою акцентуацією: *бо́хма* (Бер., 12; Зіз. Л., 27), *вѣ́сма* (Бер., 12, 15; Зіз. Л., 38), *ѣ́лма* (Бер., 35, 87), *то́лма* (Ап. 1630, 69; Бер., 132), проте наявні приклади з суфіксальною акцентуацією: *ѣлма̀* (Зіз. Л., 45). Група лексем, об'єднаних за способом творення та наголошенням, і приклади з українських стародруків свідчать, що коренева акцентуація була власне українською, відбивала тенденції «живої» тогочасної вимови.

Відприкметникові прислівники на *-о* – *полезно* та *разѹмно* – ужито в українському виданні з наголосом на першому складі, у російському – на другому:

по́лезно (Гр. См. 1619, 473) – *поле́зно* (Гр. См. 1648, 328);

ра́зѹмно (Гр. См. 1619, 350) – *разо́умно* (Гр. См. 1648, 353 зв.).

Аналізовані лексеми мотивовані похідними безпрефіксними утвореннями з суфіксом **-ьп-ъ* у давньоруській мові мали наголос на другому складі: *разо́умно* (ЧНЗ, 60 зв., 65), *неразо́умно* (ЧНЗ, 121 зв.), *поле́зно* (ЧНЗ, 11). Українські стародруки відбивають варіантне наголошення згаданих лексем: *по́лезно* [61, с. 212], *по́лезно* (Бер., 51) і *поле́зно* (Ап. 1639, 147 зв.; Остр. Б., 11), *разѹмно* (Ап. 1639, 26 зв.). І. Огієнко підтверджує частотність кореневого наголошення на першому складі твірного слова в українських пам'ятках: *по́лезный* [61, с. 218], *по́лезныхъ*, проте й не заперечує наголос на другому складі: *поле́зныхъ*, *поле́знымъ* [65, с. 12]. З. Веселовська зазначає, що прислівники, утворені від коротких прикметників сер. р. на *-о*, мають наголос на основі, проте багатоскладові лексеми можуть мати «двоякий наголос» [13, с. 158]. Отже, наголос українського видання пам'ятки – лише один із уживаних тогочасних варіантів наголошення.

Відприкметникові прислівники на *-ѹ*, як зазначає З. Веселовська, трапляються в стародруках рідко [13, с. 152]. У «Граматиці» М. Смотрицького з акцентними відмінностями вжито *єдинственнѹ*, *єстєственнѹ*, *множєственнѹ*. В українському виданні пам'ятки з наголосом на суфіксі, а в російському – на корені:

єдинствє́ннѣ (Гр. См. 1619, 185, 393) – *єдѣ́нственнѣ* (Гр. См. 1648, 154, 382 зв.);

єстєствє́ннѣ (Гр. См. 1619, 486) – *єстє́ственѣ* (Гр. См. 1648, 337);

єстєствє́ннѣ же (Гр. См. 1619, 262) – *єстє́ственѣ же* (Гр. См. 1648, 198);

множєствє́ннѣ (Гр. См. 1619, 188, 393) – *мно́жественѣ* (Гр. См. 1648, 155 зв., 382 зв.).

Ця група лексем представляє найпоширеніший тип прислівників, утворених від коротких прикметників сер. р. на -о і, як правило, зберігають наголос тих форм, від яких утворені. Аналіз акцентуації твірних основ зазначено в підрозділі «3.2. Акцентні відмінності прикметників». Отже, наголос українського видання відбиває тогочасну акцентуацію похідного прислівника, що підтверджено й іншими староукраїнськими пам'ятками: *єдинствє́ннѣ* (Адельф., 33 зв.; Гр. Зіз., 88), *єстєствє́нѣже* (Гр. См. 1638, 198, 375, 552).

Подібним за способом творення з акцентними відмінностями виступає відприкметниковий прислівник *многoбразнѣ* з наголошеним першим складом другого твірного компонента в українському виданні та другим – у російському: *многoбразнѣ* (Гр. См. 1619, 379) – *многoбразнѣ* (Гр. См. 1648, 373 зв.). Це зумовлено впливом наголошення твірної основи, що також має відмінності в акцентуації: *многoбразный* (Бер., 64). У «Лексиконі» П. Беринди складні слова з другим компонентом -*образн-* теж спостерігаємо з наголосом на першому складі кореневої морфеми: *єдинобразны* (Бер., 35). Інші стародруки фіксують такі приклади: *крєстаобразнѣ* (Служ. Стр., 95, 153, 460), *крєстаобразно* (Служ. Стр., 53, 182, 188,), *многoбразнѣ* (Служ. Стр., 293), *многoобразнѣ* (Бар., 93), *первообразный* (Ап. 1630, 6 зв.), *первообразный* (Адел., 12, 12 зв., 52 зв.), *первообразнагѣ* (Ап. 1630, 13 зв.), *первообразнаго* (Адельф., 47 зв.). Російські стародруки підтверджують наголос російського видання пам'ятки: *крєстаобразно*, *кѣртаобразнѣ*

(Служ. М., 315), *мно҃гоѡбразнѣ* (Служ. М.). Отже, у староукраїнській мові перший компонент – *мно҃гѡ* (Гал., 4; Коп. Ом., 135, 140, 146, 151; Бер., 35; Коп. Каз., 3, 18; Ап. 1639, 53; Рад. В., 9, 25; Гал. Ск., 21; Бар., 39, 41 зв.; Коп. Каз., 13 зв.) втрачав основний наголос і використовувався лише як побічний, тоді як частина *ѡбразнѣ* (Бер., 148) характеризувалася основним наголосом на першому складі. Староросійська пам'ятка відбиває церковнослов'янське наголошення, характерне й для давньоруської мови: *мно҃гообразнѣ* (ЧНЗ, 143), *мно҃гочаснѣ* (ЧНЗ, 143).

Похідний від прикметника прислівник *ѡдеснѣю* вжито в українському виданні з наголосом на корені, а в російському – на суфіксі: *ѡдеснѣю* (Гр. См. 1619, 413) – *ѡдесноѣю* (Гр. См. 1648, 395). Аналізована лексема – результат додавання прийменника *ѡ* до повного прикметника у формі зн. одн. – *деснѣю*. Твірне слово в праслов'янській мові належало до рухомої а.п. – **děsnъ* [40, с. 138; 85, с. 141] і в повній формі характеризувалося належністю до а.п. *b* – **desnoǰь*. Для давньоруської мови флексійний наголос характерний тільки для твірних прикметників: *деснаѣта* (ЧНЗ, 4 зв., 29, 142), *десноѣю* (ЧНЗ, 52), *десныѣта* (ЧНЗ, 122 зв.), *десныѣми* (ЧНЗ, 118), тоді як для аналізованої словоформи властивий і кореневий, і суфіксальний (колишній флексійний), і наголос на прийменнику: *одесноѣю* (ЧНЗ, 12 зв., 39 зв., 63, 103 зв., 131, 145 зв.), *одеснуѣю* (ЧНЗ, 14, 21 зв.), *одеснѣю* (ЧНЗ, 11, 15, 15 зв., 23), *одесноѣю* (ЧНЗ, 63), *одеснѣю* (ЧНЗ, 11 зв.). Протиставлення в наголошенні прислівників відповідає акцентним відмінностям в українських та російських стародруках у твірному слові: *десный* [61, с. 212], *десную* (Ап. 1639, 5), *деснаѣ*, *десныѣ*, *деснѣю*, *на десный*, *ѡдеснаго*, *ѡдеснѣю* [65, с. 12], *деснаѣ* (Служ. Стр., 11, 59, 63), *деснѣю* (Служ. Стр., 19, 20) і *деснуѣю* (Ап. 1574, 7), *деснаѣ* (Служ. М., 165, 174), *деснѣю* (Служ. М., 174, 184, 187).

В українських стародруках спостерігаємо поруч з кореневим наголосом аналізованого прислівника й суфіксальний: *ѡдеснѣю* (Служ. Стр., 12, 23, 26, 29, 65, 140, 182, 298), у «Словничку давніх українських наголосів» на основі

двох Службників 1604 та 1629 рр. *одѣсную* [61, с. 212], *одѣсную* (Ап. 1639, 4) і *ѡдѣснѣю* (Служ. Стр., 303), тоді як російські пам'ятки переважно відбивають суфіксальну акцентуацію: *ѡдѣснѣю* (Служ. М., 175, 189 зв., 302, 315), *одеснѣю* (Ап. 1574, 5 зв., 15). І. Огієнко підтверджує, що суфіксальне наголошення аналізованого прислівника в Євангелії, що зберігається у Львові в Національному Музеї, староросійська [61, с. 221].

Отже, аналізуючи відмінності в наголошенні твірної основи, можемо зробити висновок, що акцентуація прислівника зумовлена наголошенням твірного слова та наголос українського видання відбиває тогочасну староукраїнську вимову, тоді як російське видання зберегає первісну праслов'янську акцентуацію, проте в обох мовах, на наш погляд, слід визнати наголос варіантним (дублетним).

Прислівники *ниже*, *скорѣе*, утворені від форм зн. одн. сер. р. коротких прикметників вищого ступеня порівняння, характеризуються кореневим наголосом в українському виданні та суфіксальним – у російському:

ни́же (Гр. См. 1619, 158, 234) – *нижѣ́* (Гр. См. 1648, 139, 181);

ни́же (Гр. См. 1619, 385) – *нижѣ̀* (Гр. См. 1648, 378 зв.);

ни́жає (Гр. См. 1619, 482) – *нижѣ́е* (Гр. См. 1648, 334);

ско́рѣе (Гр. См. 1619, 285, 455) – *скорѣ́е* (Гр. См. 1648, 212 зв., 318).

У праслов'янській мові аналізовані прикметники належали до окситонованої а.п. і мали флексійну акцентуацію – **nīzъ̀* [34, с. 105, 106; 85, с. 140], **skorъ̀*, **skorò* [50, с. 209; 34, с. 110; 85, с. 140]. У давньоруській мові згадані лексеми могли характеризуватися як наголосом на корені, так і на суфіксі, спостерігаємо навіть подвійну акцентуацію: *нижѣ́* (ЧНЗ, 5 зв., 8, 23 – двічі, 25, 30 – двічі, 30 зв., 34, 35, 41 зв. – 4 рази, 43, 45 зв., 46, 47 зв., 48 зв., 49 – двічі, 52 зв., 63 зв., 71, 74, 76 зв., 85 зв., 89 зв., 91 зв., 103, 103 зв., 108, 109, 112 – тричі, 112 зв., 122, 124, 126 зв., 131 – двічі, 132 зв. – двічі, 133 зв., 134, 136, 137 зв., 151 зв. – двічі), *нижѣ́* (ЧНЗ, 22 зв., 23 зв., 38, 49 зв.), *нижѣ̀* (ЧНЗ, 12, 12 зв., 19), *ни́же* (ЧНЗ, 12 зв., 29 зв., 31 зв., 36 зв., 38 зв., 42 зв., 59 зв., 70, 72 зв., 77 – двічі, 84 зв., 85, 85 зв., 88, 102, 111 зв., 112 зв., 115,

118 зв., 122, 128 зв., 134 зв. – двічі, 135, 146 зв., 148, 151), *ні́же* (ЧНЗ, 12 зв.), *ні́же́* (ЧНЗ, 88), *ско́ро* (ЧНЗ, 16, 35 зв., 109 зв., 122, 128 зв., 138 зв., 149 зв., 153 зв., 158 зв., 159).

Українські стародруки відбивають кореневу акцентуацію аналізованої групи лексем: *ні́же* (Ап. 1639, 8 зв.; 12 зв., 95 зв.; Синопс. 1680, 94 зв.; Служ. Стр., 331), *ні́жеи* (Коп. Ом., 24; Коп. Каз., 6 зв.), *ні́жеї* (Величк., 22 зв.), *ско́роѡ* (Синопс. 1680, 34 зв.), *ско́ро* (Адельф., 154 зв.), *ско́рѣе* (Синопс. 1680, 76 зв.; Гр. Зіз., 86), *ско́рѣ* (Бер., 115), але трапляється й наголос на суфіксі: *ско́рѣе* (Бар., 41 зв.). Таким чином, аналізовані прислівники з кореневою акцентуацією в українському виданні відбивають староукраїнську вимову, причому кореневий наголос можна вважати новим. Поява нової акцентуації зумовлена диференціацією граматичних значень прикметника і прислівника. Новий наголос збережено й у сучасних українській та російській мовах: *ні́жче* (Погр. ОС, 370), *ні́же* (ОСРЯ, 308), *ско́рее* (ОСРЯ, 534).

Відзайменникові прислівники способу дії *аки*, *яко*, утворені додаванням різних суфіксів до твірної основи *-як-*, мають подібні акцентні відмінності в «Граматиці» М. Смотрицького. В українському виданні зафіксовано суфіксальний наголос, тоді як у російському – кореневий:

аки́ (Гр. См. 1619, 380) – *а́ки* (Гр. См. 1648, 375 зв.);

аки́бы (Гр. См. 1619, 349, 380) – *а́кибы* (Гр. См. 1648, 353, 375 зв.);

я́кóваже (Гр. См. 1619, 458) – *я́ковáже* (Гр. См. 1648, 320);

я́кóво (Гр. См. 1619, 404) – *я́ковó* (Гр. См. 1648, 289 зв.).

У пізньопраслов'янській мові означальний займенник *jākъ [34, с. 36; 6, с. 227; 40, с. 139; 85, с. 145], що виступає твірним словом для аналізованих словоформ, належить до рухомої а.п. та характеризується довгою спадною інтонацією на корені, у формі наз. мн. – *jākī. Отже, кореневий наголос прислівника – первинний. Відбиття первісної акцентуації спостерігаємо й у давньоруській мові: *а́ки* (ЧНЗ, 10, 39 зв.), *я́ко* (ЧНЗ, 14, 14 зв., 16, 32 зв., 33 зв., 42 зв., 48 зв. – двічі, 49, 53 зв., 62, 65, 68, 70 зв., 75, 80, 84 зв. – двічі,

89 – двічі, 90, 100, 101 зв., 110 зв., 114 зв., 115, 116 зв., 117, 118 зв. – двічі, 119, 119 зв., 124, 124 зв., 128, 129 зв., 133, 134 зв., 139), *іакоже* (ЧНЗ, 89 зв.). Українські стародруки поряд з суфіксальною засвідчують й кореневу акцентуацію: *акі* (Бер., 5), *іакобы* (Бер., 5), і *іакоже* (Ап. 1574, 7; Коп. Ом., 146 зв.; Гал., 11 зв., 22, 49 зв., 92 зв., 96), *іако* (Ап. 1574, 7, 19; Тр., 4), *іакш* (Ап. 1630, 14; Синопс. 1680, 3 зв.; Гал., 1 – двічі; К. Тр., 2; Синопс. 1678, 3 зв.), *іакъ* (Гал. Ск., 11 зв. – двічі; Гал., 19; Бер., 35). Отже, згаданий прислівник на староукраїнському ґрунті почав втрачати первісний кореневий наголос, що визначав традиційну церковнослов'янську вимову, поширену в староукраїнський період, та отримував суфіксальну акцентуацію, яка пізніше утвердилася в українській мові: *яковó*, *яковóсь*, *казково*, *Кому́ тепéрчки не яковóсь?* (Б.-Н., 413).

З кореневим наголосом в українському виданні «Граматики» та суфіксальним – у російському знаходимо відзайменникові прислівники на *-гда*:

внѣгда (Гр. См. 1619, 385, 461) – *внегда* (Гр. См. 1648, 278 зв., 420 зв.);

óвогда (Гр. См. 1619, 393) – *овогда* (Гр. См. 1648, 283);

óвогда же (Гр. См. 1619, 394) – *овогда́* (Гр. См. 1648, 283).

У давньоруській мові наголос падає на останній голосний: *внегда* (ЧНЗ, 10 зв., 15 зв., 25 зв., 27, 27 зв., 28 зв. – двічі, 30 зв., 31, 31 зв., 32 – 5 разів, 32 зв., 33, 35, 36 зв., 37, 37 зв., 40 зв. – двічі, 41, 43 зв., 60 зв., 61, 63 зв., 100, 106 зв., 112 зв., 123 зв., 124, 143, 143 зв., 145 зв., 160, 163, 164 зв.). Українські пам'ятки відбивають винятково суфіксальну акцентуацію аналізованої лексики: *внегда* (Синопс. 1680, 52; Ап. 1639, 27 зв.; Гал. 23), *вънегда* (Бер., 21; Служ. Стр., 2), таке ж наголошення має й подібний за способом творення прислівник часу *всєгда́* (Служ. Стр., 3, 9, 19, 49, 228, 232, 267, 197, 544, 553). Проте, як зазначає І. Огієнко, в українських пам'ятках і навіть «у різних містах Галичини» часто згадана лексема трапляється з наголосом на першому складі – *всє́гда* [65, с. 18, 31]. Таким чином, відмінності в акцентуації

українського та російського видань можуть бути спричинені аналогією до наголошення прислівників *éгда* (Служ. Стр., 372), *егда* (Служ. М., 228).

Прислівник *овогда* утворений від основи вказівного займенника *овъ* (*ово*) додаванням формального елемента *-гда*. Через брак фактичного матеріалу не можемо однозначно визнати, що кореневе наголошення засвідчує староукраїнську акцентуацію, проте деякі українські стародруки фіксують кореневий наголос: *óвог̃да жє̀* (Гр. Зіз., 14 зв.). В. Винницький стверджує, що у таких прислівників упродовж віків проходили акцентні зміни, фіксує подвійність наголосу не тільки в стародруках, але й у словниках та поетичному мовленні XIX ст. [22, с. 410]. На наш погляд, аналізовані похідні прислівники через свою будову могли мати подвійний наголос, про що свідчать подібні утворення на *-гда*: *в̃негда* (Служ. Стр., 2), *вс̃егда* [65, с. 31] і *всегда* (Служ. Стр., 3, 9, 19, 49, 228, 232, 267, 197, 544, 553 (як стверджує І. Огієнко, в українських стародруках часто *вс̃егда* [65, с. 18]), *иногда* (Бер., 88; Зіз. Л., 51; Ап. 1639, 45, 45 зв., 46, 79 зв., 84, 130 зв., 131, 140, 140 зв., 143 тощо; Ап. 1630, 42 зв. – двічі, 43, 77, 81 зв., 110 зв., 111, 120 зв. – двічі тощо); *іногда* (Служ. Стр., 8), *іногда* (Зін. Прип., 89), *иногда* (Служ. Стр., 170) і *иногда* (Синопс. 1678, 53), *завс̃гды́* (К. Тр., 109), *когда* [61, с. 210; 65, с. 21] і *когда* (Служ. Стр., 498), *никогда* (Служ. Стр., 183), але в українських стародруках часто *никогда*, *тогда* (Служ. Стр., 232, 380; В. Кл., 144).

Відзайменниковий прислівник способу дії *такоже* вжито в українському виданні пам'ятки з наголосом на суфіксі, а в російському – на корені: *такóже* (Гр. См. 1619, 417) – *та́коже* (Гр. См. 1648, 397 зв.). У праслов'янській мові твірний означальний займенник – *такъ* – належав до рухомої а.п. – *tâкъ [34, с. 36; 6, с. 227; 40, с. 139; 85, с. 145] з довгою спадною інтонацією на корені у формі наз. одн. сер. р. – *tâко. В. Винницький підтверджує первинність кореневого наголошення під час дослідження акцентуації згаданого прислівника, зазначаючи, що «згодом проходить зрушення наголосу, але в українській мові XIX ст. переважає

акцентування *також*» [22, с. 413]. У давньоруській мові згаданий прислівник, не ускладнений підсилювальною часткою *же*, має кореневий наголос: *тако* (ЧНЗ, 4 зв., 23 зв., 34 – двічі, 34 зв., 42 зв., 46, 48 зв., 49 зв., 62, 66 зв., 71, 72, 78 зв., 79 зв., 81 зв., 82, 87 зв., 90, 91, 93 зв., 95 зв., 101 зв. – двічі, 103 зв., 105, 112 – двічі, 113 – двічі, 114, 115, 116 зв., 122 зв., 124, 124 зв., 127 зв., 128 зв. – двічі, 132, 132 зв., 137 зв., 145 зв., 146 зв., 156 зв., 162). Українські стародруки, подібно до російських давніх видань, відбивають винятково первісне кореневе наголошення: *такѡ* (Гал. Ск., 6 зв.; Гр. Зіз., 85 зв.), *тако* (Тр., 66 – двічі, 34 зв.; Рад. В., 6 зв.; Гал., 36 – двічі, 239), *также* (Бер. В., 6; Гал. Ск., 5 зв., 10; Гал., 242, 141 зв.; Книж., 23, 24, 26 – двічі, 72), *такоже* (Адельф., 135 зв.), *такожде* (Ап. 1639, 14 зв., 20; Синопс. 1680, 8 зв., 41 зв.; Адельф., 58 зв.; Тр., 109, 110; Гал., 11 зв., 30 зв.; Єв., 22; Гр. Зіз., 13; Гр. См. 1638, 10 зв.), *такожде же* (Адельф., 31 зв.), *такѡжде* (Ап. 1639, 20), *такъже* (Коп. Ом., 145; Тр., 4; Коп. Каз., 9 зв.). Сучасна українська та російська мови підтверджують послідовність використання кореневого первісного наголосу: *тако* (Величк., 7; Зін. Прип., 46 зв.; Поезія XVI–XVII, 227 зв.), *также* (ОСРЯ, 573), проте наявний і варіантний наголос – *такѡж* і *також* (Погр. ОС, 555; Погр., 528) – вказує на існування та непомилковість засвідченого українським виданням «Граматики» суфіксального наголосу, який відбиває тенденції тогочасної української вимови.

Складний прислівник *чесѡради* вжито в українському виданні пам'ятки з наголосом на першому компоненті, тоді як у російському – на другому: *чесѡради* (Гр. См. 1619, 381) – *чесоради* (Гр. См. 1648, 274 зв.). Згадана лексема утворена додаванням до прислівника *ради* займенника *что* у формі род. одн. – *чесо*. У давньоруській мові компонент складного слова *ради* (ЧНЗ, 28, 43, 46, 65 зв., 97 зв., 69 зв., 72, 73 зв., 84, 84 зв. – двічі, 89, 91 – двічі, 91 зв. – двічі, 92, 100 зв., 101 зв. – двічі, 102, 102 зв. – двічі, 103, 103 зв., 104, 105 зв., 106 зв., 107 зв., 109 зв., 110 – двічі, 110 зв., 112 зв. – 4 рази, 113, 116, 116 зв., 117 зв., 118 зв., 120, 122, 123 – тричі, 124, 125, 125 зв., 126, 131, 135,

138 зв., 141 зв., 142 зв., 144 зв. – двічі, 156 зв.), *ра́ди* (ЧНЗ, 13, 30 зв.), *ра̂ди* (ЧНЗ, 102 зв.) мав кореневий наголос. Українські пам'ятки фіксують аналогічну акцентуацію слова *ра́ди* (Адельф., 150 зв.; См. Кл., 6, 14 зв.; Синопс. 1680, 5; Ап. 1639, 4 зв.), тоді як складний новоутворений прислівник має наголос на першому компонентові: *чєсóraди* (Адельф., 151 зв., 155 зв.). Подібною за способом творення виділимо лексему *сєгwради*, яка має декілька варіантів наголошення: *сєгwра́ди* (Ап. 1639, 15 зв.), *сєгw`ради* (Синопс. 1680, 12, 18), *сєгò`ради* (Синопс. 1680, 23; Адельф., 131 зв.; 136 зв.; 138), *сє́горadi* (Кн. Н., 2 зв.), *сє́го`ради* (Адел., 10). Усе це дає підстави припускати, що в подібних складних утвореннях наголос падав на важливіший компонент, тобто один виступав основним, а другий – побічним. Отже, акцентні відмінності можна пояснити лише вибором автора, а не тенденціями в системі наголошення.

Прислівники напрямку дії *кʒдѣ*, *сюдѣ* вжито в українському виданні пам'ятки з наголосом на корені, а в російському – на суфіксі:

кʒдѣ (Гр. См. 1619, 435) – *кʒдѣ̀* (Гр. См. 1648, 307);

сјудѣ (Гр. См. 1619, 379) – *сјудѣ̀* (Гр. См. 1648, 373 зв.).

У давньоруській мові аналізований прислівник ужито з наголосом на корені: *сјодѣ́* (ЧНЗ, 51), *сјодоу* (ЧНЗ, 51, 93). Таку ж кореневу акцентуацію фіксує й українські пам'ятки: *сјодѣ́* (Адельф., 154 зв.), і в подібному за структурою *от туду* (Синопс. 1678, 7). Згадані прислівники мають обмежене вживання в пам'ятках досліджуваного періоду, тому однозначно говорити про особливості староукраїнського наголосу не можемо, проте сучасні українська та російська мови навпаки мають акцент на етимологічному суфіксі: *куді́* (Погр. ОС, 298; Погр., 259), *кудá* (ОСРЯ, 231), *сјуді́* (Погр. ОС, 553; Погр., 527; СЗГ II, 189), *сјудá* (ОСРЯ, 572). Отже, українське видання «Граматики» М. Смотрицького засвідчує церковнослов'янську акцентну традицію, і місцевий «живий» староукраїнський наголос.

Прислівник міри і ступеня вияву дії *колми* в українському виданні вжито з наголосом на корені, а в російському – на суфіксі: *кóлми* (Гр. См. 1619,

457) – *колми* (Гр. См. 1648, 319 зв.). У давньоруській мові спостерігаємо подвійний наголос аналізованої лексеми: *ко́лми* (ЧНЗ, 5, 5 зв., 7 зв., 33, 146) і *колмі́* (ЧНЗ, 105). Українські стародруки переважно фіксують кореневе наголошення: *ко́лми* (Гал., 104 зв.; Бер., 54), *ко́лми па́че* (Бер., 54). Таким чином, імовірно, в українській мові XVI–XVII ст. аналізований прислівник мав подвійну акцентуацію, хоча перевага надавалася кореневому наголосу.

Відзайменниковий прислівник часу *напотомъ* в українському виданні вжито з наголосом на префіксі, а в російському – на корені: *напо́томъ* (Гр. См. 1619, 278) – *напотомъ́* (Гр. См. 1648, 208 зв.). Українські стародруки фіксують подвійний наголос на корені та на префіксі: *потомъ́* (Гал., 61 зв.; Бер., 102; Зін. Прип., 103, 162, 272, 279), *поты́мъ* (Гал. Ск., 5; Гал., 22 зв., 75, 93 зв.) і *пóтимъ* (К. Тр., 162), *пóтымъ* (Гал. Ск., 4 зв., Гал., 93, 102), *пóтомъ* (Зін. Прип., 86, 171 – двічі, 272). В. Винницький про аналізований префіксальний прислівник зазначає, що «здавна відбувається конкуренція префіксального і кореневого акцентування, яка продовжується й досі (XIX ст.)» [22, с. 417]: *пóтім* (Желех. II, 722; Грінч. III, 378), *пóтім, потом* (Ум., Сп., 754). Отже, подвійне наголошення свідчить про становлення акцентної системи староукраїнської мови. Тому, на наш погляд, згаданий прислівник мав подвійний наголос, причому кореневий – більш давній, а префіксальний – новіший, що збережений і в сучасній українській літературній мові: *пóтім* (Погр. ОС, 451; Погр., 410).

Обмеженою кількістю в українських стародруках характеризуються деякі прислівники способу дії нез'ясованого походження, такі як *едва*, *заєдва*, що в українському виданні вжиті з наголосом на корені, а в російському – на суфіксі:

едва́ (Гр. См. 1619, 380) – *едва̀* (Гр. См. 1648, 274 зв.);

заєдва́ (Гр. См. 1619, 411) – *заєдва̀* (Гр. См. 1648, 394).

У давньоруській мові аналізований прислівник мав суфіксальну акцентуацію: *едва̀* (ЧНЗ, 78 зв.). Українські стародруки відбивають суфіксальне наголошення: *едва́, едв̀а* (Адельф., 156 зв.; Зіз. Л., 45), проте

прислівники, утворені за допомогою додавання префікса *за-*, мають наголос на корені: *залéдвѣ* (Зіз. Л., 45; Бер., 35). Не можемо однозначно стверджувати, проте на староукраїнському ґрунті прислівник втратив первісний суфіксальний наголос, отже, кореневий – визначає нові тенденції в староукраїнський період, що закріпилися й до сьогодні: *лédве* (Погр., 265).

Висновки до п'ятого розділу

У результаті виявлено такі акцентні відмінності:

1. Власне вказівні та якісно-вказівні займенники не в усіх аналізованих формах відбивають первісну акцентуацію: *ѡ нéгѡ, к^ѡ нéмѡ, онѣ, сѣцєва, сѣцєвыхъ, сѣцєвыми* і т. ін.; іноді спостерігаємо варіантність наголошення, наприклад, *сѣю, сѣа, сѣє*, що спричинено тенденцією до відтягування наголосу в українській мові на початковий склад, або *тѣю, тѣю* – злиттям двох форм вказівного займенника.

2. Тогочасна українська акцентуація присвійних займенників також відрізняється від російської. В українських стародруках відзначаємо варіантність у наголошенні займенникових прикметників, проте наголос у «Граматиці» 1619 р. – відбиття «живої» української вимови того часу: *моѣ, моéго, моéгѡ, моéмѡ, твóего, твóегѡ, твóемѡ, твóеа, своéго, своéмѡ, своéа, ко своéй* тощо.

3. Аналізований питальний займенник *кѡи* і утворений від нього неозначений *коéждо* характеризують церковнослов'янську акцентну традицію, яка відрізняється від староукраїнської вимови: *кѣю, коѣхъ, кѣѣми, коéждо*.

4. Староукраїнська акцентуація означальних займенників, зафіксована в «Граматиці» 1619 р., зберігаючи первісний наголос, відповідає сучасній українській акцентній нормі: *ѣнагѡ, ѣнымъ, ѣнаа*.

5. Переважну більшість акцентних відмінностей у займенникових слів засвідчено формами родового та знахідного відмінків, наприклад: *оѣ мéне, зáма, нáны, нáта* і т. ін. Акцентні розбіжності аналізованих форм особових

займенників підтверджують той факт, що переміщення наголосу з кінцевого складу на перший – це не тільки традиційна акцентна зміна для розмежування відмінкових форм, але й іноді помилка друкарів, прикладом є словоформа *тобою*.

6. Найпоширенішу групу прислівників з відмінностями в наголошенні складають похідні відіменникові, акцентуація ж первинних непохідних форм майже тотожна. Це пояснюється збереженням давнього первісного наголошення.

7. Відіменникові прислівники староукраїнської мови характеризуються переважно кореневою акцентуацією, що відбиває тенденції тогочасної української акцентної системи, наприклад: *вовѣки, подолѣѣ, почасти, послѣди, среѣѣ, горѣ, кромѣ, посреѣѣ, созадѣ, междѣ*. Акцентні відмінності пояснюються кількома причинами. Твірні іменники в праслов'янській мові належали до рухомої а.п., а значить переміщення наголосу на прийменник-префікс у давньоруській мові цілком можливий. Первісний кореневий наголос твірного компонента теж має великий вплив. У староросійській мові у префіксальних відіменникових прислівників наголос пересувався на префікс через наявність у корені коротких і циркумфлексованих голосних, наприклад: *вовѣки, подолѣѣ, почасти, послѣди, созадѣ, горѣ, среѣѣ, посреѣѣ, кромѣ, междѣ*.

8. Тогочасні прислівники типу *боѣма, вѣсма, ѣлма, толма* мають наголос на корені, чим відбивають тенденції «живої» тогочасної вимови.

9. Відприкметникові прислівники на -о: *полезно, разѣмно* в українському виданні представляють лише один з варіантних наголосів; на -ѣ: *единствѣннѣ, естествоннѣ, множествѣннѣ* зберігають наголос тих форм, від яких утворені.

10. Відзайменникові прислівники *аки, тако* з суфіксальним наголошенням, наприклад, *акѣ, акѣбы, та'коваже, таково* на

староукраїнському ґрунті почали втрачати первісний кореневий наголос, що визначав традиційну церковнослов'янську вимову.

11. Позиція наголосу складних прислівників частіше визначалася за семантичним принципом виділення важливого компонента, тому й спостерігаються хитання в наголошенні цих форм у староукраїнський період, наприклад: *чес^уради* – *чесор^ади*.

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставлених завдань акцентологічний аналіз передбачав виявлення лексем (словоформ) з акцентними розбіжностями в ідентичних за змістом текстах українського та московського видань «Граматики» М. Смотрицького 1619 р. (Єв'є) та 1648 р. (Москва); визначення частиномовної належності цих словоформ та їхніх морфологічних категорій; визначення місця наголосу в слові (морфема, рідше – склад, на якому позначено наголос у текстах пам'яток); установлення тенденцій змін позиції наголосу в межах словозмінної парадигми (якщо це можливо) або словотвірної пари; з'ясування первісної пізньопраслов'янської акцентуації досліджуваних лексем (за винятком деяких форм); зіставлення наголошення аналізованого слова у «Граматичі» 1619 р. з його наголошенням у староукраїнських граматиках, словниках, художніх та релігійних творах, які засвідчують аналогічні випадки наголошення досліджуваного періоду.

На останньому етапі дослідження було з'ясовано причини акцентних відмінностей і встановлено особливості акцентної системи української мови староукраїнського періоду. Основних причин, на нашу думку, можна виділити декілька: по-перше, розбіжності в акцентних системах староукраїнської та староросійської мови зумовлені відбиттям реальної вимови, що побутувала в тогочасному живому мовленні; по-друге, розбіжності в наголошенні слів як відображення церковнослов'янської акцентної традиції, що пояснюється консервативним поглядом на акцентну систему та прагненням зберегти давній наголос; по-третє, акцентні відмінності, що з'явилися як наслідок копіювання надрядкових знаків (у т.ч. і наголосів) з південнослов'янських пам'яток.

У «Граматичі» М. Смотрицького 1619 і 1648 рр. було використано давньогрецьку акцентографічну систему. Головні функції в позначенні словесного наголосу виконували оксія та варія, проте важливим надрядковим знаком була й камора, яку вживали, як правило, не тільки на останньому та передостанньому складі, а й на першому для позначення напруженої вимови.

У підсумку дослідження виділено акцентні типи й підтипи іменників різних граматичних форм та основ, прикметників, числівників, займенників та прислівників. Виявлені інтегральні та диференційні риси акцентуації слів різних частин мови, тенденції в наголошуванні слів.

Зважаючи на вищевикладене, нами встановлено:

1. В аналізованих пам'ятках загалом виявлено 190 імен та прислівників з акцентними відмінностями. Серед них іменників – 95 (50%), займенників – 15 (7,9%), прикметників – 30 (15,79%), числівників – 12 (6,31%), прислівників – 38 (20%). Ураховуючи словоформи і повтори з ідентичними наголосами, загалом 635 акцентних відмінностей, з яких іменники складають 234 (36,9%), займенники – 111 (17,5%), прикметники – 115 (18,1%), числівники – 112 (17,6%), прислівники – 63 (9,9%).

2. Для іменників усіх типів основ і граматичних форм акцентні відмінності пояснюються розмежуванням омонімічних словоформ однини та множини в українському виданні та збереженням давньої акцентуації в московському. Це може бути зумовлено вирівнюванням наголосу в межах словозмінної парадигми, наприклад: *лю́бы, вѣ́тій*, або пояснено як явище місцеве чи книжне, наприклад: *в стрѡцѣ* тощо. Переміщення наголосу на прийменник було можливим лише для імен з колишньою рухомою а.п. та більшою мірою було притаманне староросійській мові, тоді як у мові староукраїнській такий процес трапляється в нечисленних випадках: *на́ среди, по́среди и по́средѣ, на́ среду*. Деякі словоформи мають неоднаковий наголос у староукраїнській мові, що може бути спричинено втратою первісної акцентуації, появою словозмінного форманта, який змінює морфемну та фонетичну організацію слова. Деякі акцентні відмінності можуть свідчити про процес становлення нового наголосу, що пізніше збережено сучасною мовою. У наголошенні запозичених іменників, наприклад: *Гра́м'а́тіки* (Гр. См. 1619) – *грамматі́ки* (Гр. См. 1648), *еті́мологіа* (Гр. См. 1619) – *етимоло́гіа* (Гр. См. 1648), *константино́пол'* (Гр. См. 1619) – *константинопо́ль* (Гр. См. 1648), *Тімо́фее* (Гр. См. 1619) –

тимофе́є (Гр. См. 1648), *грекіни* (Гр. См. 1619) – *гре́кина* (Гр. См. 1648) найчастіше зберігається наголос мови, з якої походить слово, проте значний вплив має процес словотворення.

Розбіжності в наголошенні пояснюються прямофонетичною та механічною стратегіями позначення наголосів. Виявлено традиційну закономірність збереження іменниками первісної акцентуації, проте цей наголос не завжди стає акцентною нормою сучасної мови.

3. Традиційну акцентну зміну для розмежування відмінкових форм представляє акцентуація більшості займенникових слів, ужитих у формах родового та знахідного відмінків. Натомість власне вказівні, якісно-вказівні та означальні займенники не в усіх згаданих формах відбивають первісну акцентуацію, проте відповідають сучасній українській акцентній нормі. Тоді як питальний займенник *кми* і утворений від нього неозначений *коєждо* характеризують церковнослов'янську акцентну традицію, яка відрізняється від староукраїнської вимови. У дисертації проаналізовано такі займенникові словоформи, як: *оу мѣне, інагѡ, коєждо, коіхъ, моєгѡ, к'нѣмѡ, самомѡ, своєго, своємѡ, таково, твоєгѡ, тобою* тощо.

4. Наголос коротких прикметників окситонованої а.п. в українських пам'ятках переважно кореневий, він не відбиває первісну акцентуацію. Натомість російські пам'ятки фіксують наголос на флексії, що пояснюється церковнослов'янською акцентною традицією. У староукраїнській мові наголос послідовно пересувався на суфіксальний голосний на відміну від сучасної літературної мови. Тоді як московське видання фіксує флексійне наголошення, яке є залишком первісної акцентуації. Щодо ступеньованих форм, то в староукраїнській мові вони мають наголос на суфіксі, що стало характерною рисою сучасної української літературної мови. Проаналізовано, наприклад, такі словоформи: *двоврѣмен'аѡ, добра, дрєв'аный, єдинствѣнь, зѣмный, иск'ѡсн'ѣйших'ѡ, первообра'ный, прав'ѣиший, прѡстое, ч'ѡждагѡ* тощо.

5. Староукраїнський наголос простих кількісних та збірних числівників не мотивований ані праслов'янською, ані давньоруською

акцентуацією, засвідчує «живе» наголошення того періоду. Архаїчний російський наголос – залишок первісної акцентуації, яку частково фіксують і українські стародруки. Розбіжності в акцентуації складних за будовою кількісних числівників свідчить про зміну морфемної структури слів. Варіантність наголошення складних числівників спричинена втратою акцентуації кожного окремого компонента. Проаналізувавши акцентні відмінності повних порядкових числівників, або числівникових утворень прикметникового типу, з'ясовано, що наголос на кореневій морфемі – реальний староукраїнський, який зберігає сучасна українська літературна мова, натомість флексійна акцентуація, зафіксована російським виданням, переважно збігається з давньоруською. Охарактеризовано, наприклад, акцентуацію таких числівників: *вто́раа, двѣ́ма, двáдесaть, девáть, е́дїна́десaть, шбóи, óсмоє, сѣ́дмаго, трі́є, троѣ́го, четы́рѣ, шѣ́стый*.

6. Найпоширенішу групу прислівників з відмінностями в наголошенні складають похідні відіменникові, акцентуація ж первинних непохідних форм майже тотожна. Це пояснюється збереженням давнього первісного наголошення. Відіменникові прислівники староукраїнської мови характеризуються переважно кореневою акцентуацією, що відбиває тенденції тогочасної української акцентної системи. Акцентні відмінності пояснюються кількома причинами. Твірні іменники в праслов'янській мові належали до рухомої а.п., а значить переміщення наголосу на прийменник-префікс у давньоруській мові цілком можливий. Первісний кореневий наголос твірного компонента теж має великий вплив. У староросійській мові у префіксальних відіменникових прислівників наголос пересувався на префікс через наявність у корені коротких і циркумфлексованих голосних. Відприкметникові прислівники зберігають наголос тих форм, від яких утворені. Відзайменникові прислівники з суфіксальним наголошенням на староукраїнському ґрунті почали втрачати первісний кореневий наголос, що визначав традиційну церковнослов'янську вимову. Позиція наголосу складних прислівників частіше визначалася за семантичним принципом

виділення важливого компонента, тому й спостерігаються хитання в наголошенні цих форм у староукраїнський період. Проаналізовано такі прислівники, як: *бо́хма, внѣгда, вовѣки, го́рѣ, є́два, єдинствѣ́ннѣ, зає́два, кѣ́дѣ, многообра́нѣ, множествѣ́ннѣ, о́вогда, подо́лгѣ, послѣ́ди, посре́дѣ, ра́зѣмно, ско́рѣе, соза́ди, тако́же, чесѣ́ради, акі́, акі́бы, ка́коваже, ка́ково* тощо.

Таким чином, зміни наголосу, простежені в пам'ятках слов'янської писемності, виявляють тенденцію до перебудови акцентної системи, тому український наголос у давнину відрізнявся від російського, утворюючи власну систему. Це можна пояснити відходом від фонетичного принципу та початком дії морфологічних чинників. Нові явища нашаровуються на давні основи, у зв'язку з чим і відбуваються змішування давніх наголосів з новими. Акцентуація, зафіксована московським виданням, переважно збігається з давньоруською та відбиває, певно, церковнослов'янську систему наголошення. Наголос, засвідчений у «Граматичі» 1648 р., здебільшого успадкований сучасною російською мовою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бромлей С. В. К истории места ударения в формах сравнительной степени в русском языке / С. В. Бромлей // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – М. : Наука, 1955. – Т. VIII. – С. 28–41.
2. Булатова Р. В. Старосербская глагольная акцентуация / Р. В. Булатова. – М. : Наука, 1975. – 281 с.
3. Булаховский Л. А. Русский литературный язык первой половины XIX века / Л. А. Булаховский. – М. : Учпедгиз, 1954. – 468 с.
4. Булаховський Л. А. Вибрані праці : У 5-и т. / Л. А. Булаховський. – К. : Наукова думка, 1977. – Т. 2. – 631 с. – (Українська мова).
5. Булаховський Л. А. Вибрані праці : У 5-и т. / Л. А. Булаховський. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 4. – 575 с. – (Слов'янська акцентологія).
6. Булаховський Л. А. Вибрані праці : У 5-и т. / Л. А. Булаховський. – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 5. – 615 с. – (Слов'янська акцентологія).
7. Булаховський Л. А. Наголос українських прикметників / Л. А. Булаховський // Записки історично-філологічного відділу. – К., 1927. – С. 294–303.
8. Булаховський Л. А. Український літературний наголос (характеристика норми). – Київ ; Львів, 1947. – 54 с.
9. Булаховський Л. А. З історичних коментаріїв до української літературної мови / Л. А. Булаховський // Мовознавство. – № 10. – 1952. – С. 88.
10. Васильев Л. А. О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках XVI–XVII веков: к вопросу о произношении звука *o* в великорусском наречии / Л. А. Васильев. – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1929. – 162 с.
11. Веселовська З. М. Дублетні наголоси в сучасній українській літературній мові / З. М. Веселовська // Укр. мова в школі. – 1960. – № 2. – С. 16–21.

12. Веселовська З. М. З історії українського наголосу. Про наголос іменників в XVI–XVIII ст. / З. М. Веселовська // Наукові записки Харківського педінституту ім. Н. К. Крупської. – К. ; Х., 1955. – Т. 3. – С. 59–79.

13. Веселовська З. М. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI – початок XVIII століть) : монографія / З. М. Веселовська. – Х. : Вид-во Харківського університету, 1970. – 163 с.

14. Веселовська З. М. Особливості наголосу іменників в українській літературній мові (кінець XVIII–XX ст.) / З. М. Веселовська // Мовознавство. – 1971. – № 3. – С. 21–31.

15. Веселовська З. М. Особливості наголосу прикметників в українській літературній мові (на матеріалі поетичної мови кінця XVIII–XX ст.) / З. М. Веселовська // Мовознавство. – 1972. – № 5. – С. 56–61.

16. Веселовська З. М. Тенденції наголосу в сучасній українській літературній мові / З. М. Веселовська // Питання літературознавства і мовознавства. – Х. : Вид-во Харк. держ. у-ту, 1965. – С. 30–35.

17. Винницький В. М. Дистинктивные функции ударения в современном украинском литературном языке : Автореф. дисс. ... канд. филол. н. : 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)» / В. М. Винницький. – Львов, 1973. – 21 с.

18. Винницький В. М. Акцентуаційні етюди / В. М. Винницький. – Жовква : Місіонер, 2004. – 282 с.

19. Винницький В. М. Значеннева функція наголосу в іменниках жіночого роду / В. М. Винницький // Укр. мова і література в школі. – 1975. – № 9. – С. 34–40.

20. Винницький В. М. Наголошування префіксальних прислівників [Електронний ресурс] / В. М. Винницький. – Режим доступу : <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine33-23.pdf>.

21. Винницький В. М. Про акцентуаційний спосіб словотворення / В. М. Винницький // Мовознавство. – 2007. – № 3. – С. 12–27.
22. Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток : монографія / В. М. Винницький. – Львів : Біблос, 2002. – 578 с.
23. Винницький В. М. Функційне навантаження українського наголосу / В. М. Винницький. – Львів : ДП «Видавничий дім «Укрпол», 2010. – 376 с.
24. Винницький В. М. Хоч слова й написані однаково (Наголошування іменників середнього роду) [Електронний ресурс] / В. М. Винницький. – Режим доступу : <http://kulturamovny.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine10-11.pdf>.
25. Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові / В. М. Винницький. – К. : Рад. школа, 1984. – 160 с.
26. Гальчук І. Ю. Акцентуаційні особливості «Грамматики...» М. Смотрицького / Іван Гальчук // Наукові записки. Серія «Філософія». – Київ, 2008. – С. 105–114.
27. Гальчук І. Ю. Історія акцентуації суфіксальних іменників чоловічого роду української мови : Автореф. дис. канд. філол. н. : 10.02.01 «Українська мова» / І. Ю. Гальчук. – К., 1997. – 24 с.
28. Гальчук І. Ю. Історія наголошення запозичень на *-ія* в українській мові / І. Ю. Гальчук // Мовознавство. – 2009. – № 1. – С. 14–28.
29. Гальчук І. Ю. Наголос граматики М. Смотрицького як відбиття староукраїнської акцентної системи / І. Ю. Гальчук // Мовознавство. – 2008. – № 4–5. – С. 79–91.
30. Гальчук І. Ю. Наголос у виданні творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка за редакцією О. О. Потебні на тлі розвитку української акцентології / Іван Гальчук // Українська мова. – 2010. – № 3. – С. 20–43.
31. Гальчук І. Ю. О. О. Потебня як акцентолог / Іван Гальчук // Мовознавство. – Київ, 2010. – № 4–5. – С. 122–131.
32. Гальчук І. Ю. Особливості акцентуації суфіксальних іменників чоловічого роду української мови в давніх українських пам'ятках /

І. Ю. Гальчук // Східні слов'яни : Мова. Історія. Культура. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 131–139.

33. Дыбо В. А. Основы славянской акцентологии : монография / В. А. Дыбо, Г. И. Замятина, С. Л. Николаев. – М. : Наука, 1990. – 334 с.

34. Дыбо В. А. Славянская акцентология: Опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском : монография / В. А. Дыбо. – М. : Наука, 1981. – 272 с.

35. Желязкова В. В. Наголошення прикметників, займенників, числівників та прислівників в «Енеїді» І. Котляревського : Автореф. дис. ... канд. філол. н. : 10.02.01 «Українська мова» / В. В. Желязкова. – К., 2001. – 19 с.

36. Задорожний В. Б. Історія наголосу прикметників з суфіксом *-ськ-* української мови / В. Б. Задорожний // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 32–40.

37. Задорожний В. Б. Становлення наголосу прикметників з суфіксом *-к-* в українській літературній мові / В. Б. Задорожний // Укр. мова і літ. в школі. – 1990. – № 12. – С. 59–62.

38. Задорожний В. Б. История ударения суффиксальных прилагательных украинского языка : Автореф. дисс. ... канд. філол. н. : 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)» / В. Б. Задорожний. – Киев, 1991. – 17 с.

39. Зализняк А. А. Древнерусское ударение: Общие сведения и словарь / Институт славяноведения РАН. – М. : Языки славянской культуры, 2014. – 782 с.

40. Зализняк А. А. От праславянской акцентуации к русской : монография / А. А. Зализняк. – М. : Наука, 1985. – 428 с.

41. Зализняк А. А. Перенос ударения на проклитики в старовеликорусском / А. А. Зализняк // Историческая акцентология и сравнительно-исторический метод. – Отв. ред. Р. В. Булатова, В. А. Дыбо. – М. : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. – С. 116–134.

42. Зализняк А. А. Труды по акцентологии: Древнерусский и старовеликорусский акцентологический словарь-указатель (XIV–XVII вв.) / А. А. Зализняк. – М. : Языки славянских культур, 2011. – 352 с.

43. Зализняк А. А. Условное ударение в русском словоизменении // Вопр. языкознания. – 1964. – № 1. – С. 14–29.

44. Зализняк А. А. Ударение в современном русском склонении // Рус. язык в нац. школе. – 1963. – № 2. – С. 7–23.

45. Зинякова А. А. Наголошення іменників в «Енеїді» І. Котляревського : Автореф. дис. канд. філол. н. : 10.02.01 «Українська мова» / А. А. Зинякова. – К., 1997. – 23 с.

46. Зинякова А. А. Наголошення іменників жіночого роду на *-а*, *-я* в «Енеїді» І. Котляревського / А. А. Зинякова // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку : Зб. наукових праць, присвячених пам'яті проф. С. П. Самійленка. – Запоріжжя, 1996. – Ч. 2. – С. 22–25.

47. Зинякова А. А. Наголошення іменників середнього роду на *-о*, *-е* в «Енеїді» І. П. Котляревського / А. А. Зинякова // Мовознавство. – 1995. – № 2–3. – С. 38–47.

48. Зинякова А. А. Наголошення іменників чоловічого роду в «Енеїді» І. Котляревського / А. А. Зинякова // Мова та історія: Періодичний збірник наукових праць. – К., 1997. – Вип. 24. – С. 9–13.

49. Иллич-Свитыч В. М. Именная акцентуация в балтийском и славянском : Судьба акцентуац. парадигм / В. М. Иллич-Свитыч. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 179 с.

50. Колесов В. В. История русского ударения: Именная акцентуация в древнерусском языке : монография / В. В. Колесов. – Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1972. – 256 с.

51. Колесов В. В. Очерки по русской исторической акцентологии / В. В. Колесов. – Szeged, 1978. – 158 с.

52. Колесов В. В. Питання функціональної лінгвістики на IX Міжнародному з'їзді славістів // Мовознавство. – 1984. – № 4. – С. 11–19.

53. Колесов В. В. Русская акцентология : в 2 т. Т. 1. – СПб. : Петербургское лингвистическое общество, 2010. – 462 с.
54. Колесов В. В. Ударение Neutra *о-основ в древнерусском языке / В. В. Колесов // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – М., 1969. – Т. 28. – Вып. 1. – С. 24–35.
55. Леута О. І. Старослов'янська мова : Підручник / О. І. Леута. – К. : Вища школа, 2001. – 255 с.
56. Лукінова Т. Б. Леонід Арсенійович Булаховський (до 50-річчя від дня смерті) / Тетяна Борисівна Лукінова // Мовознавство. – 2011. – № 6. С. 3–13.
57. Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис) / Тетяна Борисівна Лукінова. – К. : Наукова думка, 2000. – 370 с.
58. Матвеева-Исаева Л. В. Закон Фортунатова – де Соссюра / Л. В. Матвеева-Исаева // Изв. по рус. яз. и словесности АН СССР. – Ленинград, 1930. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 137–178.
59. Молодід Т. К. Наголос займенників та слів займенникового походження [Електронний ресурс] / Тетяна Кирилівна Молодід // Культура мови на щодень. – Режим доступу : <http://kulturamovu.univ.kiev.ua/>.
60. Німчук В. В. Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства [Електронний ресурс] / В. В. Німчук // «Наукова думка». – 1979. – Режим доступу : URL:<http://litopys.org.ua/smotrgram/sm01.htm>.
61. Огієнко І. І. Наголос, яко метод означення місця виходу стародрукованих книжок: Замітки з історії наголосу на послугах палеотипії / І. І. Огієнко // Записки чина св. Василя Великого. – Львів, 1925. – Т. 1. – Вип. 3. – С. 197–224.
62. Огієнко І. І. Східнослов'янський наголос у XIV-м віці. Словник наголосів Чудівського Нового Завіту 1355 року / І. І. Огієнко // Записки чина св. Василя Великого. – Львів, 1937. – 102 с.

63. Огієнко І. І. Український літературний наголос: мовознавча монографія / Іларіон (Митрополит). – Вінніпег, 1952. – 304 с.
64. Огієнко І. І. Український наголос в XVI віці / І. І. Огієнко // Сб. ОРЯС. – Т. 101. – № 3. – Ленінград, 1928. – С. 444–451.
65. Огієнко І. І. Український наголос на початку XVII-го віку / І. І. Огієнко // Записки чина св. Василя Великого. – Жовква, 1926. – Т. 2. Вип. 1–2. – С. 1–31.
66. Пономаренко С. С. Акцентні відмінності іменників середнього роду у львівському виданні Апостола 1574 р. порівняно з московським виданням 1564 р. / С. С. Пономаренко // Мовознавство. – № 4. – 2012. – С. 24–36.
67. Пономаренко С. С. Акцентні відмінності у львівському виданні Апостола 1574 р. порівняно з московським виданням 1564 р. : Дис. канд. філол. н. : 10.02.01 «Українська мова» / С. С. Пономаренко. – К., 2011. – 194 с.
68. Пономаренко С. С. Акцентні відмінності іменників жіночого роду у львівському виданні Апостола 1574 р. порівняно з московським виданням 1564 р. / С. С. Пономаренко // Новітня філологія. – № 38. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ, 2011. – С. 131–147.
69. Потєбня А. А. Ударение : монографія / А. А. Потєбня / Подгот. к изд. В. Ю. Франчук. – К. : Наукова думка, 1973. – 172 с.
70. Скляренко В. Г. Акутовані й циркумфлексовані дифтонги та дифтонгічні сполучення в праслов'янській мові / В. Г. Скляренко // Мовознавство. – 1987. – № 6. – С. 16–24.
71. Скляренко В. Г. До питання про новоакутову інтонацію / В. Г. Скляренко // Мовознавство. – 1971. – № 1. – С. 49–56.
72. Скляренко В. Г. До питання про природу праслов'янських інтонацій / В. Г. Скляренко // Мовознавство. – 1974. – № 3. – С. 45–51.
73. Скляренко В. Г. До теорії праслов'янського наголосу / В. Г. Скляренко // Мовознавство. – 1970. – № 1. – С. 31–34.

74. Скляренко В. Г. З історії акцентуації абстрактних іменників (іменники на *-ня, -ття*) / В. Г. Скляренко // Мовознавство. – 1973. – № 4. – С. 34–41.
75. Скляренко В. Г. З історії акцентуації іменників при числівниках *два, три, чотири* в українській мові / В. Г. Скляренко // Мовознавство. – 1983. – № 1. – С. 60–67.
76. Скляренко В. Г. Історія акцентуації іменників **ā*-основ української мови / В. Г. Скляренко. – К. : Наукова думка, 1969. – 148 с.
77. Скляренко В. Г. Історія акцентуації іменників *n*-основ української мови / В. Г. Скляренко // Мовознавство. – 1978. – № 2. – С. 14–23.
78. Скляренко В. Г. Історія акцентуації іменників *t*-основ української мови / В. Г. Скляренко // Мовознавство. – 1979. – № 5. – С. 38–45.
79. Скляренко В. Г. Історія акцентуації іменників середнього роду української мови / В. Г. Скляренко. – К. : Наукова думка, 1979. – 111 с.
80. Скляренко В. Г. Історія акцентуації іменників української мови з суфіксом *-ц(е)* / В. Г. Скляренко // Тези доп. та повід. міжвуз. наук. конф. з питань східнослов'янського іменного словотвору. – К., 1974. – С. 53–55.
81. Скляренко В. Г. Історія українського наголосу : Іменник / В. Г. Скляренко. – К. : Наукова думка, 2006. – 709 с.
82. Скляренко В. Г. Історія українського наголосу : Дієслово / В. Г. Скляренко. – К. : Наукова думка, 2017. – 702 с.
83. Скляренко В. Г. Нариси з історичної акцентології української мови: монографія / В. Г. Скляренко. – К. : Наукова думка, 1983. – 239 с.
84. Скляренко В. Г. Походження праслов'янської окситонованої акцентної парадигми / В. Г. Скляренко // Мовознавство. – 1985. – № 5. – С. 55–60.
85. Скляренко В. Г. Праслов'янська акцентологія / В. Г. Скляренко. – К. : Укр. книга, 1998. – 342 с.

86. Скляренко В. Г. Праслов'янська двоскладова інтонація / В. Г. Скляренко // Структура і розвиток слов'янських мов. – К., 1967. – С. 45–55 (Слов'янське мовознавство. – Т. 5).

87. Скляренко В. Г. Ранньопраслов'янська рухома акцентна парадигма / В. Г. Скляренко // Мовознавство. – 1986. – № 5. – С. 50–58.

88. Скляренко В. Г. Флективні довготи в пізньопраслов'янській мові / В. Г. Скляренко // Мовознавство. – 1981. – № 2. – С. 54–61.

89. Спрішевська (Желязкова) В. В. Наголошення займенників в «Енеїді» І. Котляревського / В. В. Спрішевська (Желязкова) // Мовознавство. – 2001. – № 1. – С. 18–24.

90. Спрішевська (Желязкова) В. В. Наголошення прикметників в «Енеїді» І. Котляревського / В. В. Спрішевська (Желязкова) // Мовознавство. – 2000. – № 1. – С. 36–46.

91. Спрішевська (Желязкова) В. В. Наголошення прислівників в «Енеїді» І. Котляревського / В. В. Спрішевська (Желязкова) // Мова і культура: Збірник наукових праць (серія «Філологія»). – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго. – 2001. – Вип. 3. – Т. 5. – С. 164–169.

92. Суперанская А. В. Ударение в заимствованных словах в современном русском языке / Александра Васильевна Суперанская / Отв. ред. А. А. Реформатский. – Изд. 2-е, испр. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 312 с.

93. Українська мова : Енциклопедія / Редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

94. Ушаков В. Е. Акцентологический словарь древнерусского языка XIV века / В. Е. Ушаков. – Чебоксары : Изд-во Чувашского гос. ун-та им. И. Н. Ульянова, 1982. – 398 с.

95. Стенсланд Л. Русская акцентография / Л. Стенсланд. – Lund, 1997. – 104 с.

96. Федянина Н. А. Ударение в современном русском языке / Н. А. Федянина. – М. : Рус. яз., 1976. – 304 с. ; 2-е изд. – М., 1982. – 301 с.
97. Хазагеров Т. Г. Развитие типов ударения в системе русского именного склонения. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 171 с.
98. Чучка П. П. Деякі акцентологічні особливості говірок околиці Ужгорода // Доп. та повідомл. Ужгород. ун-ту. Сер. філолог. – Ужгород, 1958. – № 3. – С. 59–62.
99. Boryś W. Prefiksacja imienna w językach słowiańskich / W. Boryś. – Wrocław ect. : PAN, 1975. – 180 s.
100. Kiparsky V. Der Wortakzent der russischen Schriftsprache / V. Kiparsky. – Heidelberg : Carl Winter. Universitätsverl., 1962. – 296 s.
101. Kuryłowicz J. Akcentuacja prasłowiańskich tworów prefiksalnych (tem. na -o-) / J. Kuryłowicz // Spraw. z czynności i posiedzeń Pol. akad. umiejętności. – 1929. – T. 34. – № 4. – S. 6–10.
102. Kuryłowicz J. L'accentuation des langues indo-européennes / J. Kuryłowicz. – 2-ème ed. – Wrocław ; Krakow : Wyd-wo PAN, 1958. – 434 p.
103. Smal-Stockyj S. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache / S. Smal-Stockyj, T. Gartner. – Wien, 1913. – 550 s.
104. Stang Ch. S. Slavonic accentuation / Ch. S. Stang. – Oslo ect. : Universitets-forl., 1957. – 194 p.
105. Verchratskij J. Ein weiterer Beitrag zur Betonung im Kleinrussischen : Arch. slav. philol. – 1879. – Bd. 3. – S. 381–413.

Додаток 1. Акцентні відмінності іменників

- 1) *âдрианóпол'* (Гр. См. 1619, 128) – *âндріанопóль* (Гр. См. 1648, 124 зв.) – наз. одн. чол. р., *jǔ-основа;
- 2) *бóазни* (Гр. См. 1619, 471) – *боа́зни* (Гр. См. 1648, 427) – род. одн. жінін. р., *ї-основа;
- 3) *вилнани́нь* (Гр. См. 1619, 107) – *ві́лнанинь* (Гр. См. 1648, 117 зв.) – наз. одн. чол. р., *ǔ-основа;
- 4) *вработі́й* (Гр. См. 1619, 133) – *вработі́й* (Гр. См. 1648, 127) – наз. одн. чол. р., *jǔ-основа;
- 5) *врата* (Гр. См. 1619, 56, 117) – *врата̀* (Гр. См. 1648, 87 зв., 119 зв.) – наз. мн. сер. р., pluralia tantum (за походженням *ǔ-основа);
- 6) *враль* (Гр. См. 1619) – *враль* (Гр. См. 1648):
 - 6.1) *ѿ вращю* (Гр. См. 1619, 143) – *ѿ вращю̀* (Гр. См. 1648, 131) – кл. одн. чол. р., *jǔ-основа;
 - 6.2) *вращми* (Гр. См. 1619, 144) – *вращмѝ* (Гр. См. 1648, 131 зв.) – ор. мн. чол. р., *jǔ-основа;
 - 6.3) *вращи* (Гр. См. 1619, 144) – *вращѝ* (Гр. См. 1648, 131 зв.) – ор. мн. чол. р., *jǔ-основа;
 - 6.4) *вращехъ* (Гр. См. 1619, 144) – *вращѣхъ* (Гр. См. 1648, 131 зв.) – кл. мн. чол. р., *jǔ-основа;
 - 6.5) *вращема* (Гр. См. 1619, 144) – *вращема̀* (Гр. См. 1648, 131) – дав. дв. чол. р., *jǔ-основа;
- 7) *время* (Гр. См. 1619) – *время* (Гр. См. 1648):
 - 7.1) *временѝ* (Гр. См. 1619, 448) – *вре́мени* (Гр. См. 1648, 113 зв.) – зн. одн. сер. р., *п-основа;
 - 7.2) *време́на* (Гр. См. 1619, 254) – *времена̀* (Гр. См. 1648, 193) – род. мн. сер. р., *п-основа;
 - 7.3) *вре́мены* (Гр. См. 1619, 245) – *вре́меньи* (Гр. См. 1648, 187 зв.) – наз. мн. сер. р., *п-основа;

8) *вѣтій* (Гр. См. 1619, 133) – *вѣтій* (Гр. См. 1648, 127) – наз. одн. чол. р., *jǫ-основа;

9) *гѣланій* (Гр. См. 1619, 36) – *глаголаніи* (Гр. См. 1648, 74) – род. мн. сер. р., *jǫ-основа;

10) *господемъ* (Гр. См. 1619, 146) – *господемъ* (Гр. См. 1648, 132) – дав. мн. чол. р., *i-/jǫ-основи;

11) *Грам^матіки* (Гр. См. 1619, 9, 10, 39, 389, 429) – *грамматіки* (Гр. См. 1648, 45, 45 зв., 76, 380, 404) – род. одн. жін. р., *ā-основа;

12) *Грекїни* (Гр. См. 1619, 60) – *грекїна* (Гр. См. 1648, 90) – наз. одн. жін. р., *jā-основа;

13) *ѠГреціи* (Гр. См. 1619, 60) – *Ѡгреціи* (Гр. См. 1648, 90) – місц. одн. жін. р., *jā-основа;

14) *грѣхъ* (Гр. См. 1619) – *грѣхъ* (Гр. См. 1648):

14.1) *грѣха* (Гр. См. 1619, 94) – *грѣха* (Гр. См. 1648, 110 зв.) – наз./зн./кл. дв. чол. р., *ǫ-основа;

14.2) *грѣхѸ* (Гр. См. 1619, 94) – *грѣхоу* (Гр. См. 1648, 110 зв.) – род./місц. дв. чол. р., *ǫ-основа;

15) *двоицею* (Гр. См. 1619, 379) – *двоицею* (Гр. См. 1648, 373 зв.) – ор. одн. жін. р., *jā-основа;

16) *діалектъ* (Гр. См. 1619) – *діалектъ* (Гр. См. 1648):

16.1) *діалекта* (Гр. См. 1619, 313, 407, 414, 472, 473) – *діалекта* (Гр. См. 1648, 230, 391 зв., 394 зв., 394 зв., 395 зв., 328 – двічі) – род. одн. чол. р., *ǫ-основа;

16.2) *діалекто^{мъ}* (Гр. См. 1619, 404, 476) – *діалектомъ* (Гр. См. 1648, 390, 331) – ор. одн. чол. р., *ǫ-основа;

16.3) *во діалектѸ* (Гр. См. 1619, 413) – *діалектѸ* (Гр. См. 1648, 394 зв.) – місц. одн. чол. р., *ǫ-основа;

16.4) *діалекто^{ствъ}* (Гр. См. 1619, 395) – *діалектовъ* (Гр. См. 1648, 384) – місц. мн. чол. р., *ǫ-основа;

17) *домъ* (Гр. См. 1619) – *домъ* (Гр. См. 1648):

17.1) *ω δómϛ'* (Гр. См. 1619, 114) – *ω домϛ'* (Гр. См. 1648, 118) – місц. одн. чол. р., *й-основа;

17.2) *δómωвъ* (Гр. См. 1619, 115) – *домówъ* (Гр. См. 1648, 118 зв.) – род. мн. чол. р., *й-основа;

17.3) *δómωмъ* (Гр. См. 1619, 115) – *домówмъ* (Гр. См. 1648, 118 зв.) – дав. мн. чол. р., *й-основа;

18) *дрєво* (Гр. См. 1619) – *дрєво* (Гр. См. 1648):

18.1) *на дрєвѣ* (Гр. См. 1619, 496) – *надрєвѣ* (Гр. См. 1648, 343 зв.) – місц. одн. сер. р., *ѣ-основа;

18.2) *ѿ дрєва* (Гр. См. 1619, 90) – *ѿ дрєвà* (Гр. См. 1648, 108 зв.) – кл. одн. сер. р., *ѣ-основа;

18.3) *дрєв^{мъ}* (Гр. См. 1619, 90) – *дрєвówмъ* (Гр. См. 1648, 108) – дав. мн. сер. р., *ѣ-основа;

18.4) *дрєвами* (Гр. См. 1619, 90) – *дрєвáми* (Гр. См. 1648, 108 зв.) – ор. мн. сер. р., *ѣ-основа;

19) *єдиніцєю* (Гр. См. 1619, 379) – *єдїницєю* (Гр. См. 1648, 373 зв.) – ор. одн. жін. р., *jā-основа;

20) *єлень* (Гр. См. 1619, 400) – *єлєнь* (Гр. См. 1648, 287) – наз. одн. чол. р., *n-/jǫ-основа;

21) *єстєство* (Гр. См. 1619) – *єстєство* (Гр. См. 1648):

21.1) *єстєство* (Гр. См. 1619, 394, 396) – *єстєствò* (Гр. См. 1648, 383, 384 зв.) – наз. одн. сер. р., *ѣ-основа;

21.2) *єстєствомъ* (Гр. См. 1619, 311) – *єстєствówмъ* (Гр. См. 1648, 228 зв.) – ор. одн. сер. р., *ѣ-основа;

22) *єтїмологіа* (Гр. См. 1619) – *єтїмологіа* (Гр. См. 1648):

22.1) *єтїмологіа* (Гр. См. 1619, 9) – *єтїмолóгіа* (Гр. См. 1648, 45) – наз. одн. жін. р., *jā-основа;

22.2) *ѿ єтїмологіи* (Гр. См. 1619, 39) – *ѿ єтїмолóгіи* (Гр. См. 1648, 76) – місц. одн. жін. р., *jā-основа;

23) *жѣтїє* (Гр. См. 1619, 463, 472) – *житїє̀* (Гр. См. 1648, 323, 328) – наз. одн. сер. р., *jǫ-основа;

24) *законъ* (Гр. См. 1619) – *законъ* (Гр. См. 1648):

24.1) *законъ* (Гр. См. 1619, 435) – *законъ* (Гр. См. 1648, 407 зв.) – наз. одн. чол. р., *ǫ-основа;

24.2) *ѡ закона* (Гр. См. 1619, 414) – *ѡ закона* (Гр. См. 1648, 395 зв.) – род. одн. чол. р., *ǫ-основа;

24.3) *законѣ* (Гр. См. 1619, 402) – *законѣ* (Гр. См. 1648, 389) – дав. одн. чол. р., *ǫ-основа;

24.4) *въ законѣ* (Гр. См. 1619, 36 – двічі) – *въ законѣ* (Гр. См. 1648, 74) – місц. одн. чол. р., *ǫ-основа;

25) *зачѣтитєла* (Гр. См. 1619, 442) – *зачѣтитєла* (Гр. См. 1648, 410 зв.) – зн. одн. чол. р., *jǫ-основа;

26) *звѣрєй* (Гр. См. 1619, 55, 400) – *звѣрєй* (Гр. См. 1648, 86, 387) – род. мн. чол. р., *ї-основа;

27) *зєвс* (Гр. См. 1619, 52) – *зєвєс̆*^в (Гр. См. 1648, 85) – наз. одн. чол. р., *ǫ-основа;

28) *злѡбѣ* (Гр. См. 1619, 425) – *злѡбѣ* (Гр. См. 1648, 302) – дав. одн. жін. р., *ā-основа;

29) *избавитєль* (Гр. См. 1619, 396) – *избавитєль* (Гр. См. 1648, 285) – наз. одн. чол. р., *jǫ-основа;

30) *има* (Гр. См. 1619) – *има* (Гр. См. 1648):

30.1) *имѧ́* (Гр. См. 1619, 26, 40 – 4 рази, 41, 42) – *имѧ* (Гр. См. 1648, 51, 76, 76 зв. – тричі, 77 – двічі) – наз. одн. сер. р., *n-основа;

30.2) *имєнь* (Гр. См. 1619, 55, 56, 59 – тричі, 60 – 6 разів, 61 – двічі, 103) – *имєнь* (Гр. См. 1648, 86, 88, 89 зв., 90 – 5 разів, 91, 91 зв., 115) – род. мн. сер. р., *n-основа;

30.3) *имєна* (Гр. См. 1619, 44, 46, 103) – *имєна̀* (Гр. См. 1648, 79, 80 зв., 116) – наз./зн./кл. дв. сер. р., *n-основа;

- 31) *ītalīa* (Гр. См. 1619, 79) – *īталі́а* (Гр. См. 1648, 102 зв.) – наз. одн. жін. р., *jā-основа;
- 32) *īwīlь* (Гр. См. 1619, 52) – *īwі́ль* (Гр. См. 1648, 84 зв.) – наз. одн. чол. р., *jǔ-основа;
- 33) *клеветникъ* (Гр. См. 1619, 491) – *клеветні́къ* (Гр. См. 1648, 240) – наз. одн. чол. р., *ǔ-основа;
- 34) *константинопол’* (Гр. См. 1619, 128) – *константинопóль* (Гр. См. 1648, 124 зв.) – наз. одн. чол. р., *jǔ-основа;
- 35) *в̆ концихъ* (Гр. См. 1619, 483) – *вконцѣхъ* (Гр. См. 1648, 335 зв.) – місц. одн. чол. р., *jǔ-основа;
- 36) *корінѡдиннъ* (Гр. См. 1619, 107) – *корінѡдиннъ* (Гр. См. 1648, 117 зв.) – наз. одн. чол. р., *ǔ-основа;
- 37) *коша* (Гр. См. 1619, 434) – *кошá* (Гр. См. 1648, 306 зв.) – наз. одн. сер. р., *п-основа;
- 38) *кѡель* (Гр. См. 1619, 119) – *кѡѣ́ль* (Гр. См. 1648, 121) – наз. одн. жін. р., *ї-основа;
- 39) *лвовдиннъ* (Гр. См. 1619, 107) – *лвóвдиннъ* (Гр. См. 1648, 117 зв.) – наз. одн. чол. р., *ǔ-основа;
- 40) *лехіни* (Гр. См. 1619, 60) – *лѣхина* (Гр. См. 1648, 90) – наз. одн. жін. р., *jā-основа;
- 41) *лицà* (Гр. См. 1619, 233, 239) – *лі́ца* (Гр. См. 1648, 180, 184) – наз. одн. сер. р., *jǔ-основа;
- 42) *лівіа* (Гр. См. 1619, 79) – *ліві́а* (Гр. См. 1648, 102 зв.) – наз. одн. жін. р., *jā-основа;
- 43) *любы* (Гр. См. 1619, 121) – *любѣ́* (Гр. См. 1648, 122) – наз. одн. жін. р., *ū-основа;
- 44) *матеремъ* (Гр. См. 1619, 121) – *матерѣ́мъ* (Гр. См. 1648, 121 зв.) – дав. мн. жін. р., *г-основа;
- 45) *михаіль* (Гр. См. 1619, 52) – *миха́иль* (Гр. См. 1648, 85) – наз. одн. чол. р., *ǔ-основа;

46) *в^б мѣрїлехъ* (Гр. См. 1619, 442) – *в^б мѣрилѣ^х* (Гр. См. 1648, 311) – місц. мн. сер. р., *ǫ-основа;

47) *навѣтованїа* (Гр. См. 1619, 425) – *навѣтованїа* (Гр. См. 1648, 301 зв.) – наз. мн. сер. р., *jǫ-основа;

48) *нагрѣбѣ* (Гр. См. 1619, 463) – *нагрѣбѣ* (Гр. См. 1648, 323) – зн. одн. чол. р., *ǫ-основа;

49) *нанѣсї* (Гр. См. 1619, 420) – *нанѣбеси* (Гр. См. 1648, 298 зв.) – місц. одн. сер. р., *s-основа;

50) *обрѣзанїа* (Гр. См. 1619, 389) – *обрѣзанїа* (Гр. См. 1648, 280 зв.) – наз. мн. сер. р., *jǫ-основа;

ѡбрѣзанїа (Гр. См. 1619, 414) – *ѡбрѣзанїа* (Гр. См. 1648, 295) – наз. мн. сер. р., *jǫ-основа;

51) *отець* (Гр. См. 1619) – *отець* (Гр. См. 1648):

51.1) *отца* (Гр. См. 1619, 95) – *отца* (Гр. См. 1648, 111) – наз. дв. чол. р., *jǫ-основа;

51.2) *отцѣ* (Гр. См. 1619, 95) – *отцѣ* (Гр. См. 1648, 111) – род. дв. чол. р., *jǫ-основа;

52) *парадїгма* (Гр. См. 1619, 102, 147, 317, 319, 366, 369, 372, 493) – *парадїгма* (Гр. См. 1648, 115, 133, 233, 233 зв., 364, 366, 366 зв., 441) – наз. одн. жін. р., *ā-основа;

53) *парѣанинѣ* (Гр. См. 1619, 107) – *парѣанинѣ* (Гр. См. 1648, 117 зв.) – наз. одн. чол. р., *ǫ-основа;

54) *пелáгїа* (Гр. См. 1619, 79) – *пелáгїа* (Гр. См. 1648, 102 зв.) – наз. одн. жін. р., *jā-основа;

55) *персанїнѣ* (Гр. См. 1619, 107) – *персанїнѣ* (Гр. См. 1648, 117 зв.) – наз. одн. чол. р., *ǫ-основа;

56) *писма* (Гр. См. 1619) – *писма* (Гр. См. 1648):

56.1) *писма* (Гр. См. 1619, 11, 104) – *писма* (Гр. См. 1648, 46, 116) – наз. одн. сер. р., *n-основа;

56.2) *писмѣны* (Гр. См. 1619, 10) – *писмѣны* (Гр. См. 1648, 45 зв.) – род. одн. сер. р., *п-основа;

56.3) *писменà* (Гр. См. 1619, 477, 480) – *писмена* (Гр. См. 1648, 332, 333 зв.) – наз. мн. сер. р., *п-основа;

56.4) *писмѣнь* (Гр. См. 1619, 10 – двічі, 11, 12, 38, 480) – *писмѣнь* (Гр. См. 1648, 45 зв., 46 – двічі, 47, 74 зв., 333 зв.) – род. мн. сер. р., *п-основа;

56.5) *ѡ писмѣнѣхъ* (Гр. См. 1619, 477) – *ѡ писменѣхъ* (Гр. См. 1648, 331 зв.) – місц. мн. сер. р., *п-основа;

57) *плóда* (Гр. См. 1619, 458) – *плодà* (Гр. См. 1648, 320) – род. одн. чол. р., *ѡ-основа;

58) *послѣдованїа* (Гр. См. 1619, 425) – *послѣдованїа* (Гр. См. 1648, 301 зв.) – наз. одн. сер. р., *јѡ-основа;

59) *поспѣанїемъ* (Гр. См. 1619, 285) – *поспѣанїемъ* (Гр. См. 1648, 212 зв.) – ор. одн. сер. р., *јѡ-основа;

60) *прелюбы* (Гр. См. 1619, 417) – *прелюбы* (Гр. См. 1648, 297) – наз. одн. жін. р., *ѡ-основа;

61) *раменá* (Гр. См. 1619, 420) – *рамена* (Гр. См. 1648, 299) – наз. мн. сер. р., *ѡ-основа;

62) *римлянинъ* (Гр. См. 1619) – *римлянинъ* (Гр. См. 1648):

62.1) *римлянїнъ* (Гр. См. 1619, 106) – *римлянинъ* (Гр. См. 1648, 117) – наз. одн. чол. р., *ѡ-основа;

62.2) *римлянїна* (Гр. См. 1619, 106) – *римлянина* (Гр. См. 1648, 117) – род. одн. чол. р., *ѡ-основа;

62.3) *римлянїнѡ* (Гр. См. 1619, 106) – *римлянинѡ* (Гр. См. 1648, 117) – дав. одн. чол. р., *ѡ-основа;

62.4) *римлянїна* (Гр. См. 1619, 106) – *римлянина* (Гр. См. 1648, 117) – зн. одн. чол. р., *ѡ-основа;

62.5) *римлянїно^{мъ}* (Гр. См. 1619, 106) – *римляниномъ* (Гр. См. 1648, 117) – ор. одн. чол. р., *ѡ-основа;

62.6) *римланинѣ* (Гр. См. 1619, 106) – *римланинѣ* (Гр. См. 1648, 117) – місц. одн. чол. р., *ѡ-основа;

62.7) *римланинѣ* (Гр. См. 1619, 106) – *римланинѣ* (Гр. См. 1648, 117) – кл. одн. чол. р., *ѡ-основа;

62.8) *римланинѣ* (Гр. См. 1619, 106) – *римланинѣ* (Гр. См. 1648, 118) – наз. мн. чол. р., *ѡ-основа;

62.9) *римланинѣ* (Гр. См. 1619, 107) – *римланинѣ* (Гр. См. 1648, 118) – род. мн. чол. р., *ѡ-основа;

62.10) *римланинѣмъ* (Гр. См. 1619, 107) – *римланинѣмъ* (Гр. См. 1648, 118) – дав. мн. чол. р., *ѡ-основа;

62.11) *римланинѣ* (Гр. См. 1619, 107) – *римланинѣ* (Гр. См. 1648, 118) – зн. мн. чол. р., *ѡ-основа;

62.12) *римланинѣхъ* (Гр. См. 1619, 107) – *римланинѣхъ* (Гр. См. 1648, 118) – місц. мн. чол. р., *ѡ-основа;

62.13) *ѡ римланинѣ* (Гр. См. 1619, 107) – *ѡ римланинѣ* (Гр. См. 1648, 118) – кл. мн. чол. р., *ѡ-основа;

62.14) *римланинина* (Гр. См. 1619, 106) – *римланинина* (Гр. См. 1648, 117) – наз./зн./кл. дв. чол. р., *ѡ-основа;

62.15) *римланининѣ* (Гр. См. 1619, 106) – *римланининѣ* (Гр. См. 1648, 117) – род./місц. дв. чол. р., *ѡ-основа;

62.16) *римланининама* (Гр. См. 1619, 106) – *римланининама* (Гр. См. 1648, 117) – дав. дв. чол. р., *ѡ-основа;

62.17) *римланининама* (Гр. См. 1619, 106) – *римланининама* (Гр. См. 1648, 117) – ор. дв. чол. р., *ѡ-основа;

63) *родѣ* (Гр. См. 1619) – *родѣ* (Гр. См. 1648):

63.1) *родѣмъ* (Гр. См. 1619, 239) – *родѣмъ* (Гр. См. 1648, 184) – ор. одн. чол. р., *ѡ-основа;

63.2) *по родѣмъ* (Гр. См. 1619, 244) – *по родѣмъ* (Гр. См. 1648, 186) – місц. одн. чол. р., *ѡ-основа;

63.3) *ródowъ* (Гр. См. 1619, 51) – *rodówъ* (Гр. См. 1648, 84 зв.) – род. мн. чол. р., *ǫ-основа;

64) *свѣкры* (Гр. См. 1619, 121) – *свекры̀* (Гр. См. 1648, 122) – наз. одн. жін. р., *ū-основа;

65) *сердце* (Гр. См. 1619) – *сердце* (Гр. См. 1648):

65.1) *сѣрдца* (Гр. См. 1619, 97, 98) – *сердцà* (Гр. См. 1648, 112 зв. – двічі) – наз./зн. мн. сер. р., *jǫ-основа;

65.2) *сѣрдцы* (Гр. См. 1619, 98) – *сердцы̀* (Гр. См. 1648, 112 зв.) – ор. мн. сер. р., *jǫ-основа;

65.3) *сѣрдцами* (Гр. См. 1619, 98) – *сѣрца̀ми* (Гр. См. 1648, 112 зв.) – ор. мн. сер. р., *jǫ-основа;

65.4) *сѣрдцеꙗ* (Гр. См. 1619, 98) – *сердцеꙗ̀хъ* (Гр. См. 1648, 112 зв.) – місц. мн. сер. р., *jǫ-основа;

65.5) *сѣрдца* (Гр. См. 1619, 98) – *сѣрдцà* (Гр. См. 1648, 112 зв.) – кл. мн. сер. р., *jǫ-основа;

66) *сѣстрѣ* (Гр. См. 1619, 420) – *сестрѣ̀* (Гр. См. 1648, 299) – дав. одн. жін. р., *ā-основа;

67) *сноха* (Гр. См. 1619) – *сноха* (Гр. См. 1648):

67.1) *сно́ха* (Гр. См. 1619, 70) – *снохà* (Гр. См. 1648, 96 зв.) – наз. одн. жін. р., *ā-основа;

67.2) *сно́хи* (Гр. См. 1619, 70) – *снохѝ* (Гр. См. 1648, 97 зв.) – род. одн. жін. р., *ā-основа;

67.3) *сно́сѣ* (Гр. См. 1619, 70) – *снохѣ̀* (Гр. См. 1648, 97 зв.) – дав. одн. жін. р., *ā-основа;

67.4) *сно́хꙗ* (Гр. См. 1619, 70) – *снохꙗ̀* (Гр. См. 1648, 97 зв.) – зн. одн. жін. р., *ā-основа;

67.5) *сно́хою* (Гр. См. 1619, 70) – *снохо́ю* (Гр. См. 1648, 97 зв.) – ор. одн. жін. р., *ā-основа;

67.6) *сно́сѣ* (Гр. См. 1619, 70) – *снохѣ̀* (Гр. См. 1648, 97 зв.) – місц. одн. жін. р., *ā-основа;

67.7) *сно́хо* (Гр. См. 1619, 70) – *снохò* (Гр. См. 1648, 97 зв.) – кл. одн. жі́н. р., *ā-основа;

67.8) *сно́хами* (Гр. См. 1619, 71) – *сноха́ми* (Гр. См. 1648, 98) – ор. мн. жі́н. р., *ā-основа;

67.9) *сно́хахъ* (Гр. См. 1619, 71) – *сноха́хъ* (Гр. См. 1648, 98) – місц. мн. жі́н. р., *ā-основа;

67.10) *сно́сѣ* (Гр. См. 1619, 71) – *сносѣ̀* (Гр. См. 1648, 97 зв.) – наз./зн./кл. дв. жі́н. р., *ā-основа;

67.11) *сно́хама* (Гр. См. 1619, 71) – *сноха́ма* (Гр. См. 1648, 97 зв.) – род./місц. дв. жі́н. р., *ā-основа;

68) *собесѣ́дованіа* (Гр. См. 1619, 418) – *собесѣ́дованіа* (Гр. См. 1648, 397 зв.) – зн. одн. сер. р., *jǫ-основа;

69) *совѣ́сти* (Гр. См. 1619, 397) – *совѣ́сти* (Гр. См. 1648, 286 зв.) – род. одн. жі́н. р., *ї-основа;

70) *совѣ́тованіа* (Гр. См. 1619, 425) – *совѣ́тованіа* (Гр. См. 1648, 301 зв.) – дав. одн. сер. р., *jǫ-основа;

71) *среда* (Гр. См. 1619) – *среда* (Гр. См. 1648):

71.1) *во сре́дѣ* (Гр. См. 1619, 500) – *во сре́дѣ* (Гр. См. 1648, 345 зв.) – зн. одн. жі́н. р., *ā-основа;

71.2) *во сре́дѣ* (Гр. См. 1619, 483) – *восре́дѣ* (Гр. См. 1648, 335 зв.) – місц. одн. жі́н. р., *ā-основа;

72) *сте́пень* (Гр. См. 1619) – *сте́пень* (Гр. См. 1648):

72.1) *сте́пень* (Гр. См. 1619, 44, 46, 144, 492) – *сте́пень* (Гр. См. 1648, 79 зв., 80 зв., 341) – наз. одн. чол. р., *п-основа;

72.2) *сте́пени^{мъ}* (Гр. См. 1619, 490) – *сте́пени^{мъ}* (Гр. См. 1648, 339 зв.) – ор. одн. чол. р., *п-основа;

72.3) *сте́пени* (Гр. См. 1619, 45, 491) – *сте́пени* (Гр. См. 1648, 80, 340) – місц. одн. чол. р., *п-основа;

72.4) *въ сте́пени* (Гр. См. 1619, 494) – *въ сте́пени* (Гр. См. 1648, 342) – місц. одн. чол. р., *п-основа;

72.5) *стѣпенѣ* (Гр. См. 1619, 144) – *стѣпенѣ* (Гр. См. 1648, 131 зв.) – наз. мн. чол. р., *п-основа;

72.6) *стѣпеней* (Гр. См. 1619, 491) – *стѣпеней* (Гр. См. 1648, 340 зв.) – род. мн. чол. р., *п-основа;

72.7) *во стѣпенехъ* (Гр. См. 1619, 490) – *во стѣпенехъ* (Гр. См. 1648, 339 зв.) – місц. мн. чол. р., *п-основа;

72.8) *ω стѣпенехъ* (Гр. См. 1619, 44, 45, 490) – *ω стѣпенехъ* (Гр. См. 1648, 79 зв., 80, 339 зв.) – місц. мн. чол. р., *п-основа;

72.9) *стѣпенѣма* (Гр. См. 1619, 493) – *стѣпенѣма* (Гр. См. 1648, 341 зв.) – ор. дв. чол. р., *п-основа;

73) *страны* (Гр. См. 1619, 60) – *страны* (Гр. См. 1648, 90) – наз. мн. жін. р., *ā-основа;

74) *в стрѡцѣ* (Гр. См. 1619, 10) – *в стрѡцѣ* (Гр. См. 1648, 46) – місц. одн. жін. р., *ā-основа;

75) *ѿ сѣты* (Гр. См. 1619, 442) – *ѿ сѣты* (Гр. См. 1648, 311) – род. одн. жін. р., *ā-основа;

76) *сынъ* (Гр. См. 1619) – *сынъ* (Гр. См. 1648):

76.1) *насына* (Гр. См. 1619, 59) – *насна* (Гр. См. 1648, 89 зв.) – зн. одн. чол. р., *й-основа;

76.2) *снѡвомъ* (Гр. См. 1619, 100) – *сыновѡмъ* (Гр. См. 1648, 113 зв.) – дав. мн. чол. р., *й-основа;

76.3) *сыны* (Гр. См. 1619, 100) – *сыны* (Гр. См. 1648, 113 зв.) – зн. мн. чол. р., *й-основа;

76.4) *снѡве* (Гр. См. 1619, 100) – *сынове* (Гр. См. 1648, 113 зв.) – кл. мн. чол. р., *й-основа;

77) *сѣтованіа* (Гр. См. 1619, 468) – *сѣтованіа* (Гр. См. 1648, 325 зв.) – наз. мн. сер. р., *јѡ-основа;

78) *свнтáжїс* (Гр. См. 1619, 9) – *свнтажїсь* (Гр. См. 1648, 45) – наз. одн. чол. р., *ѡ-основа;

79) *твѡрець* (Гр. См. 1619, 101) – *творѣць* (Гр. См. 1648, 114) – наз. одн. чол. р., *ѡ-основа;

80) *Тѣмѡѡсе* (Гр. См. 1619, 142) – *тимоѡсе* (Гр. См. 1648, 130 зв.) – кл. одн. чол. р., *јѡ-основа;

81) *тѡржѣство* (Гр. См. 1619, 446) – *торжѣствѡ* (Гр. См. 1648, 313) – зн. одн. сер. р., *ѡ-основа;

82) *требованіе* (Гр. См. 1619) – *требованіе* (Гр. См. 1648):

82.1) *требованіе* (Гр. См. 1619, 399) – *требѡваніе* (Гр. См. 1648, 286 зв.) – наз. одн. сер. р., *јѡ-основа;

82.2) *требованіа* (Гр. См. 1619, 424) – *требѡваніа* (Гр. См. 1648, 301) – зн. мн. сер. р., *јѡ-основа;

83) *ѡдѡѡеніе* (Гр. См. 1619, 501) – *ѡдѡѡеніе* (Гр. См. 1648, 336) – наз. одн. сер. р., *јѡ-основа;

84) *ѡтѡишитель* (Гр. См. 1619, 127, 396) – *ѡтѡишитель* (Гр. См. 1648, 123 зв., 285) – наз. одн. чол. р., *јѡ-основа;

85) *хѡдѡжѣствѡ* (Гр. См. 1619, 476, 477) – *хѡдѡжѣствѡ* (Гр. См. 1648, 431, 431 зв.) – дав. одн. сер. р., *ѡ-основа;

86) *ѡ ѡбрѡтеніе* (Гр. См. 1619, 403) – *ѡ ѡбрѡтеніе* (Гр. См. 1648, 289) – місц. одн. сер. р., *јѡ-основа;

87) *ѡере* (Гр. См. 1619, 67) – *ѡерѣ* (Гр. См. 1648, 95 зв.) – наз. одн. чол. р., *ѡ-основа;

88) *частіи* (Гр. См. 1619) – *частіи* (Гр. См. 1648):

88.1) *частіи* (Гр. См. 1619, 9) – *частіи* (Гр. См. 1648, 45) – наз. одн. жін. р., *ї-основа;

88.2) *частіи* (Гр. См. 1619, 389) – *частей* (Гр. См. 1648, 380) – род. одн. жін. р., *ї-основа;

89) *(со)частіицами* (Гр. См. 1619, 419) – *(со)частіицами* (Гр. См. 1648, 298 зв.) – ор. мн. жін. р., *јѡ-основа;

90) *чѡлніа* (Гр. См. 1619, 424) – *чѡлніа* (Гр. См. 1648, 301) – наз. мн. сер. р., *јѡ-основа;

91) *чёртами* (Гр. См. 1619, 13) – *чёртами* (Гр. См. 1648, 47 зв.) – ор. мн. жін. р., *ā-основа;

92) *число* (Гр. См. 1619) – *число* (Гр. См. 1648):

92.1) *число́* (Гр. См. 1619, 44, 60, 360) – *число̀* (Гр. См. 1648, 79, 90 зв., 360 зв.) – наз. одн. сер. р., *ǫ-основа;

92.2) *числа́* (Гр. См. 1619, 60) – *числа* (Гр. См. 1648, 90 зв.) – наз. мн. сер. р., *ǫ-основа;

92.3) *числы̀* (Гр. См. 1619, 62) – *числы* (Гр. См. 1648, 92) – ор. мн. сер. р., *ǫ-основа;

92.4) *числе́хъ* (Гр. См. 1619, 247) – *числѣхъ* (Гр. См. 1648, 169 зв.) – місц. мн. сер. р., *ǫ-основа;

93) *цѣдрото́ю* (Гр. См. 1619, 436) – *цѣдротою* (Гр. См. 1648, 308) – ор. одн. жін. р., *ā-основа;

94) *гадри́ло* (Гр. См. 1619, 90) – *гадрило* (Гр. См. 1648, 108 зв.) – наз. одн. сер. р., *ǫ-основа;

95) *га́рмо* (Гр. См. 1619) – *га́рмо* (Гр. См. 1648):

95.1) *га́рма* (Гр. См. 1619, 86) – *га́рма̀* (Гр. См. 1648, 106) – наз./зн./кл. дв. сер. р., *ǫ-основа.

95.2) *га́рмѣ* (Гр. См. 1619, 86) – *га́рмѣ̀* (Гр. См. 1648, 106) – род./місц. дв. сер. р., *ǫ-основа.

Додаток 2. Акцентні відмінності займенників

1) *азъ* (Гр. См. 1619) – *азъ* (Гр. См. 1648):

1.1) *оу мѣнѣ* (Гр. См. 1619, 433) – *оу мѣнѣ* (Гр. См. 1648, 591) – род. одн., особовий;

1.2) *зѣма* (Гр. См. 1619, 464) – *зема* (Гр. См. 1648, 322 зв.) – зн. одн., особовий;

1.3) *нѣны* (Гр. См. 1619, 442) – *нѣны* (Гр. См. 1648, 311) – зн. мн., особовий;

2) *инь (-а, -о)* (Гр. См. 1619) – *инь (-а, -о)* (Гр. См. 1648):

2.1) *инагѡ* (Гр. См. 1619, 399) – *иногѡ* (Гр. См. 1648, 286 зв.) – род. одн. чол. р., означальний;

2.2) *инымъ* (Гр. См. 1619, 382) – *инымъ* (Гр. См. 1648, 376) – ор. одн. чол. р., означальний;

2.3) *инаа* (Гр. См. 1619, 13) – *инаа* (Гр. См. 1648, 48) – наз. одн. жін. р., означальний;

3) *коѣждо* (Гр. См. 1619, 43) – *коѣждо* (Гр. См. 1648, 78 зв.) – наз. одн., неозначений;

4) *кѣи (каѣ)* (Гр. См. 1619) – *кѣи (каѣ)* (Гр. См. 1648):

4.1) *кѣю* (Гр. См. 1619, 220) – *кѣю* (Гр. См. 1648, 173 зв.) – зн. одн. жін. р., питальний;

4.2) *коіхъ* (Гр. См. 1619, 221) – *коіхъ* (Гр. См. 1648, 174) – род. мн. чол. р., питальний;

4.3) *кѣми* (Гр. См. 1619, 221) – *кѣми* (Гр. См. 1648, 328) – ор. мн. чол. р.,

питальний; 4.4) *коіхъ* (Гр. См. 1619, 220) – *коіхъ* (Гр. См. 1648, 173 зв.) – місц. мн. чол. р., питальний;

5) *мои (моѣ, моє)* (Гр. См. 1619) – *мои (моѣ, моє)* (Гр. См. 1648):

5.1) *мои* (Гр. См. 1619, 213) – *мои* (Гр. См. 1648, 170) – наз. одн./кл. чол. р., присвійний;

5.2) *моєгѡ* (Гр. См. 1619, 213, 396, 425, 466) – *моєгѡ* (Гр. См. 1648, 170, 385, 401 зв., 424 зв.) – род. одн. чол. р., присвійний;

5.3) *моѣмѣ* (Гр. См. 1619, 213, 396, 461) – *моѣмоѣ* (Гр. См. 1648, 170, 385, 421) – дав. одн. чол. р., присвійний;

5.4) *моѣго* (Гр. См. 1619, 213, 406) – *моѣгоѣ* (Гр. См. 1648, 170, 391) – зн. одн. чол. р., присвійний;

5.5) *моѣ* (Гр. См. 1619, 195, 214) – *моѣ* (Гр. См. 1648, 160 зв., 170 зв.) – наз. одн. сер. р., присвійний;

5.6) *моѣа* (Гр. См. 1619, 424) – *моѣа* (Гр. См. 1648, 401) – наз. мн. жін. р., присвійний;

6) *онѣ* (Гр. См. 1619) – *онѣ* (Гр. См. 1648):

6.1) *ѣнѣгоѣ* (Гр. См. 1619, 363) – *ѣнѣгоѣ* (Гр. См. 1648, 262 зв.) – род. одн. чол. р., вказівний, власне вказівний;

6.2) *к^ѣнѣмѣ* (Гр. См. 1619, 357) – *к^ѣнѣмоѣ* (Гр. См. 1648, 358 зв.) – дав. одн. чол. р., вказівний, власне вказівний;

7) *онѣи* (Гр. См. 1619, 206) – *оѣи* (Гр. См. 1648, 311) – наз. мн. жін. р., вказівний, власне вказівний;

8) *самѣ* (-а, -о) (Гр. См. 1619) – *самѣ* (-а, -о) (Гр. См. 1648):

8.1) *самѣгоѣ* (Гр. См. 1619, 200, 236, 192, 407) – *самогоѣ* (Гр. См. 1648, 163, 182 зв., 158, 391 зв.) – род. одн. чол. р., означальний;

8.2) *самѣомѣ* (Гр. См. 1619, 200, 202) – *самоомѣ* (Гр. См. 1648, 163, 164) – дав. одн. чол. р., означальний;

8.3) *самѣго* (Гр. См. 1619, 200) – *самогод* (Гр. См. 1648, 163) – зн. одн. чол. р., означальний;

8.4) *самѣ^{мѣ}* (Гр. См. 1619, 346) – *самѣмѣ* (Гр. См. 1648, 351) – ор. одн. чол. р., означальний;

8.5) *самѣа* (Гр. См. 1619, 12, 15, 68, 453) – *самѣа* (46 зв., 49, 96, 417) – наз. одн. жін. р., означальний;

8.6) *занѣ самѣа* (Гр. См. 1619, 11) – *занѣ самѣа* (Гр. См. 1648, 46 зв.) – род. одн. жін. р., означальний;

8.7) *самѣ* (Гр. См. 1619, 201) – *самѣ* (Гр. См. 1648, 163 зв.) – зн. одн. жін. р., означальний;

8.8) *в самой* (Гр. См. 1619, 201) – *в самой* (Гр. См. 1648, 163 зв.) – місц. одн. жін. р., означальний;

8.9) *самы* (Гр. См. 1619, 201) – *самы* (Гр. См. 1648, 164 зв.) – зн. мн. чол. р., означальний;

9) *свои (-я, -я)* (Гр. См. 1619) – *свои (-я, -я)* (Гр. См. 1648):

9.1) *не своёгѡ* (Гр. См. 1619, 18) – *не своёгѡ* (Гр. См. 1648, 50 зв.) – род. одн. чол. р., присвійний;

своего (Гр. См. 1619, 417) – *своего* (Гр. См. 1648, 397) – род. одн. чол. р., присвійний;

своегѡ (Гр. См. 1619, 217 – двічі, 219, 248, 346, 357, 358, 401 – двічі) – *своегѡ* (Гр. См. 1648, 172, 173, 190, 351, 358 зв., 359, 387 зв.) – род./зн. одн. чол. р., присвійний;

9.2) *соеа* (Гр. См. 1619, 399) – *соеа* (Гр. См. 1648, 387) – род. одн. жін. р., присвійний;

9.3) *ко своей* (Гр. См. 1619, 39) – *к своей* (Гр. См. 1648, 76) – дав. одн. жін. р., присвійний;

9.4) *ѡ своёгѡ* (Гр. См. 1619, 348) – *ѡ своёгѡ* (Гр. См. 1648, 352 зв.) – род. одн. сер. р., присвійний;

9.5) *своемѣ* (Гр. См. 1619, 67, 219, 395, 405) – *своемѣ* (Гр. См. 1648, 173, 95 зв., 390 зв.) – дав. одн. сер. р., присвійний;

10) *сицевъ (-а, -о)* (Гр. См. 1619) – *сицевъ (-а, -о)* (Гр. См. 1648):

10.1) *сицева* (Гр. См. 1619, 50, 116) – *сицева* (Гр. См. 1648, 83 зв., 119) – зн. одн. жін. р., вказівний, якісно-вказівний;

10.2) *сицеви* (Гр. См. 1619, 234) – *сицевѣ* (Гр. См. 1648, 181) – наз. мн. чол. р., вказівний, якісно-вказівний;

10.3) *сицевыхъ* (Гр. См. 1619, 181) – *сицевыхъ* (Гр. См. 1648, 151 зв.) – род. мн. чол. р., вказівний, якісно-вказівний;

10.4) *ѿ сицеѡы^х* (Гр. См. 1619, 41) – *ѿ сицевѡыхъ* (Гр. См. 1648, 77) – род. мн. чол. р., вказівний, якісно-вказівний;

10.5) *сицевѡыми* (Гр. См. 1619, 13 зв.) – *сицевѡыми* (Гр. См. 1648, 47 зв.) – ор. мн. чол. р., вказівний, якісно-вказівний;

11) *сь (-и, -є)* (Гр. См. 1619) – *сь (-и, -є)* (Гр. См. 1648):

11.1) *сію* (Гр. См. 1619, 212, 344) – *сїю* (Гр. См. 1648, 169, 250 зв.) – зн. одн. жін. р., вказівний, власне вказівний;

11.2) *сіє* (Гр. См. 1619, 212) – *сїє̀* (Гр. См. 1648, 169 зв.) – наз./кл. одн. сер. р., вказівний, власне вказівний;

11.3) *сіа* (Гр. См. 1619, 195, 211, 212 – тричі, 213) – *сїа̀* (Гр. См. 1648, 160 зв., 169 – двічі, 169 зв. – тричі) – наз., зн., кл. мн. жін. р., вказівний, власне вказівний;

12) *такѡвъ (-а, -о)* (Гр. См. 1619) – *таковѡ́ (-а, -о)* (Гр. См. 1648):

12.1) *такѡѡа* (Гр. См. 1619, 393, 405) – *таковѡа̀* (Гр. См. 1648, 282 зв., 290 зв.) – наз. одн. жін. р., вказівний, якісно-вказівний;

12.2) *такѡѡо* (Гр. См. 1619, 404) – *таковѡо̀* (Гр. См. 1648, 289 зв.) – наз. одн. сер. р., вказівний, якісно-вказівний;

12.3) *такѡѡи* (Гр. См. 1619, 234, 405, 436) – *таковѡѝ* (Гр. См. 1648, 181, 290 зв., 307 зв.) – наз. мн. чол. р., вказівний, якісно-вказівний;

12.4) *такѡѡаа* (Гр. См. 1619, 413) – *таковѡаа̀* (Гр. См. 1648, 295) – наз. мн. жін. р., вказівний, якісно-вказівний;

13) *твои (-ѡ, -ѡ)* (Гр. См. 1619) – *твои (-ѡ, -ѡ)* (Гр. См. 1648):

13.1) *твоѡѡѡ* (Гр. См. 1619, 37, 215, 405, 424) – *твоѡѡѡ̀* (Гр. См. 1648, 74, 171, 390 зв., 401) – род. одн. чол. р., присвійний;

13.2) *твоѡѡѡо* (Гр. См. 1619, 426) – *твоѡѡѡо̀* (Гр. См. 1648, 402 зв.) – род. одн. чол. р., присвійний;

13.3) *твоѡѡѡѡ* (Гр. См. 1619, 215) – *твоѡѡѡѡ̀* (Гр. См. 1648, 171) – дав. одн. чол. р., присвійний;

13.4) *твоѡѡѡа* (Гр. См. 1619, 216, 442) – *твоѡѡѡа̀* (Гр. См. 1648, 171 зв., 410 зв.) – род. одн. жін. р., присвійний;

13.5) *твóε* (Гр. См. 1619, 216, 411) – *твоὲ* (Гр. См. 1648, 171 зв., 393 зв.) – наз. одн. сер. р., присвійний;

13.6) *твóεγω* (Гр. См. 1619, 216) – *твоεγὼ* (Гр. См. 1648, 171 зв.) – род. одн. сер. р., присвійний;

13.7) *твóεμδ'* (Гр. См. 1619, 216) – *твоεμδ'̀* (Гр. См. 1648, 171 зв.) – дав. одн. сер. р., присвійний;

13.8) *твóε* (Гр. См. 1619, 216) – *твоὲ* (Гр. См. 1648, 171 зв.) – зн. одн. сер. р., присвійний;

14) *тага́* (Гр. См. 1619) – *тага* (Гр. См. 1648):

14.1) *тδ'ю́* (Гр. См. 1619, 72, 74, 75, 88, 80, 81) – *тδ'ю́* (Гр. См. 1648, 98, 100, 100 зв., 107, 102 зв., 104) – зн. одн. жін. р., вказівний, власне вказівний;

14.2) *тѣ́ю* (Гр. См. 1619, 71, 72, 74, 80, 87, 88, 119) – *тѣ́ю* (Гр. См. 1648, 97 зв., 98 зв., 100, 102 зв., 107, 120 зв., 107 зв.) – род., місц. дв. жін. р., вказівний, власне вказівний;

15) *ты* (Гр. См. 1619) – *ты* (Гр. См. 1648):

15.1) *на́та* (Гр. См. 1619, 200 зв.) – *ната̀* (Гр. См. 1648, 163) – зн. одн., особовий;

15.2) *тобо́ю* (Гр. См. 1619, 198) – *тобо́ю* (Гр. См. 1648, 162) – ор. одн., особовий.

Додаток 3. Акцентні відмінності прикметників

- 1) *блѣꙗю* (Гр. См. 1619, 152) – *блѣꙗю* (Гр. См. 1648, 136) – зн. одн. жін. р., повна форма;
- 2) *блѣꙗчестивѣйшій* (Гр. См. 1619, 400) – *блѣꙗчестивѣйшій* (Гр. См. 1648, 287 зв.) – наз. одн. чол. р., компаратив;
- 3) *двоврѣмѣнь (-а, -о)* – *двоврѣмѣнь (-а, -о)*:
- 3.1) *двоврѣмѣнна* (Гр. См. 1619, 12 – двічі) – *двоврѣмѣнна* (Гр. См. 1648, 47 – двічі) – наз. одн. жін. р., повна форма;
- 3.2) *двоврѣмѣнно* (Гр. См. 1619, 482 – двічі, 483) – *двоврѣмѣнно* (Гр. См. 1648, 334 зв. – двічі, 335) – наз. одн. сер. р., коротка форма;
- 4) *добра (-а, -о)* – *добра (-а, -о)*:
- 4.1) *добра* (Гр. См. 1619, 422) – *добра* (Гр. См. 1648, 400) – наз. одн. жін. р., коротка форма;
- 4.2) *добри* (Гр. См. 1619, 392) – *добри* (Гр. См. 1648, 382) – наз. мн. чол. р., коротка форма;
- 5) *драгіи* (Гр. См. 1619, 47) – *драгіи* (Гр. См. 1648, 81 зв.) – наз. одн. чол. р., повна форма;
- 6) *древный* (Гр. См. 1619, 42) – *древный* (Гр. См. 1648, 77 зв.) – наз. одн. чол. р., повна форма;
- 7) *единственый* (Гр. См. 1619) – *единственый* (Гр. См. 1648):
- 7.1) *единственъ* (Гр. См. 1619, 142) – *единственъ* (Гр. См. 1648, 129 зв.) – наз. одн. чол. р., коротка форма;
- 7.2) *единственый* (Гр. См. 1619, 71, 86) – *единственый* (Гр. См. 1648, 98, 105 зв.) – наз. одн. чол. р., повна форма;
- 7.3) *единственнагѡ* (Гр. См. 1619, 56, 63, 64, 65, 66) – *единственнагѡ* (Гр. См. 1648, 86 зв., 92 зв., 94, 94 зв.) – род. одн. сер. р., повна форма;
- 7.4) *единственны^{мъ}* (Гр. См. 1619, 67 – двічі, 68, 69, 75, 78, 84) – *единственнымъ* (Гр. См. 1648, 95 зв. – двічі, 96, 97, 100 зв., 102, 105) та *единственнымъ* (Гр. См. 1619, 104, 398, 415, 421) – *единственнымъ* (Гр. См. 1648, 116, 386, 396, 399 зв.) – ор. одн. чол. р., повна форма;

- 7.5) *єдинствѣннѡмъ* (Гр. См. 1619, 91, 142) – *єдѣнственнѡмъ* (Гр. См. 1648, 108 зв., 129 зв.) – місц. одн. чол. р., повна форма;
воєдинствѣннѡмъ (Гр. См. 1619, 247) – *воєдѣнственнѡмъ* (Гр. См. 1648, 184 зв.) – місц. одн. чол. р., повна форма;
- 7.6) *єдинствѣннѡе* (Гр. См. 1619, 60, 61, 390) – *єдѣнственнѡе* (Гр. См. 1648, 90 зв., 91, 381) – наз. одн. сер. р., повна форма;
- 8) *єстєствѣнъ* (Гр. См. 1619, 452) – *єстѣственъ* (Гр. См. 1648, 315 зв.) – наз. одн. чол. р., коротка форма;
- 9) *жєстѡкомъ* (Гр. См. 1619, 463) – *жєстѡкомъ* (Гр. См. 1648, 323) – місц. одн. чол. р., повна форма;
- 10) *зѣмный* (-ая, -ое) – *зѣмный* (-ая, -ое):
- 10.1) *зѣмный* (Гр. См. 1619, 29) – *зѣмный* (Гр. См. 1648, 61) – наз. одн. чол. р., повна форма;
- 10.2) *зѣмнаѧ* (Гр. См. 1619, 415) – *зѣмнаѧ* (Гр. См. 1648, 396 зв.) – наз. одн. жін. р., повна форма;
- 11) *златый* (Гр. См. 1619, 43, 58, 60) – *златый* (Гр. См. 1648, 79, 89 зв., 90 зв.) – наз. одн. чол. р., повна форма;
- 12) *знаменованѡе* (Гр. См. 1619, 359) – *знаменованѡе* (Гр. См. 1648, 259 зв.) – наз. одн. сер. р., повна форма;
- 13) *израднѣишемъ* (Гр. См. 1619, 391) – *израднѣишемъ* (Гр. См. 1648, 281) – дав. одн. чол. р., компаратив;
- 14) *искъснѣишихъ* (Гр. См. 1619, 344) – *искъснѣишихъ* (Гр. См. 1648, 249 зв.) – род. мн. чол. р., компаратив;
- 15) *красень* (Гр. См. 1619, 403, 404, 470) – *красень* (Гр. См. 1648, 289, 289 зв., 326) – наз. одн. чол. р., коротка форма;
- 16) *младыи* (Гр. См. 1619, 47) – *младыи* (Гр. См. 1648, 81 зв.) – наз. одн. чол. р., повна форма;
- 17) *множєствѣннѡ* (Гр. См. 1619) – *множєственнѡ* (Гр. См. 1648):
- 17.1) *множєствѣнный* (Гр. См. 1619, 68, 86, 398) – *множєственныи* (Гр. См. 1648, 96, 105 зв., 385 зв.) – наз. одн. чол. р., повна форма;

17.2) *множественнагѡ* (Гр. См. 1619, 64, 65, 66, 76 зв., 85, 86, 87) – *множественнагѡ* (Гр. См. 1648, 94, 94 зв., 100 зв., 105 зв., 106 зв., 107) – род. одн. чол. р., повна форма;

17.3) *множественномъ* (Гр. См. 1619, 16, 91) – *множественномъ* (Гр. См. 1648, 49, 109) – місц. одн. чол. р., повна форма;

вомножественномъ (Гр. См. 1619, 117) – *вомножественномъ* (Гр. См. 1648, 119 зв.) – місц. одн. чол. р., повна форма;

въмножественномъ (Гр. См. 1619, 146) – *во множественномъ* (Гр. См. 1648, 133 зв.) – місц. одн. чол. р., повна форма;

17.4) *множественъ* (Гр. См. 1619, 154, 402, 421) – *множественъ* (Гр. См. 1648, 137, 388 зв., 399) – наз. одн. чол. р., коротка форма;

17.5) *множественное* (Гр. См. 1619, 60, 61, 390, 391) – *множественное* (Гр. См. 1648, 90, 91, 381 – двічі) – наз. одн. сер. р., повна форма;

18) *образнаѧ* (Гр. См. 1619, 389 – двічі) – *образнаѧ* (Гр. См. 1648, 280, 280 зв.) – наз. одн. жін. р., повна форма;

19) *первообразныи (-ая, -ое)* – *первообразныи (-ая, -ое)*:

19.1) *первообразный* (Гр. См. 1619, 58 – двічі, 193, 237, 377) – *первообразныи* (Гр. См. 1648, 89, 89 зв., 160, 183, 272) – наз. одн. чол. р., повна форма;

19.2) *первообразнагѡ* (Гр. См. 1619, 58, 399) – *первообразнагѡ* (Гр. См. 1648, 89, 286 зв.) – род. одн. чол. р., повна форма;

ѡ первообразнагѡ (Гр. См. 1619, 58) – *ѡ первообразнаго* (Гр. См. 1648, 89 зв.) – род. одн. чол. р., повна форма;

19.3) *первообразныхъ* (Гр. См. 1619, 405, 419) – *первообразныхъ* (Гр. См. 1648, 290 зв., 398) – род. мн. сер. р., повна форма;

ѡ первообразныхъ (Гр. См. 1619, 194) – *ѡ первообразны^x* (Гр. См. 1648, 160) – род. мн. сер. р., повна форма;

20) *правѣишии* (Гр. См. 1619, 47) – *правѣишии* (Гр. См. 1648, 141) – наз. одн. чол. р., компаратив;

21) *преславнѣишій* (Гр. См. 1619, 49 – двічі) – *пресла́внѣишии* (Гр. См. 1648, 83 – двічі) – наз. одн. чол. р., суперлатив;

22) *прóстыи* (Гр. См. 1619) – *просты́и* (Гр. См. 1648):

22.1) *прóстагѡ* (Гр. См. 1619, 61) – *простáгѡ* (Гр. См. 1648, 91) – род. одн. чол. р., повна форма;

Ѡ *прóстагѡ* (Гр. См. 1619, 180) – Ѡ *простáгѡ* (Гр. См. 1648, 151) – род. одн. чол. р., повна форма;

22.2) *прóсты^{xb}* (Гр. См. 1619, 77, 102) – *просты́хъ* (Гр. См. 1648, 101 зв., 115, 158) – род. мн. чол. р., повна форма;

22.3) *прóстаѦ* (Гр. См. 1619, 389) – *простáѦ* (Гр. См. 1648, 380) – наз. одн. чол. р., повна форма;

22.4) *прóстое* (Гр. См. 1619, 61, 361, 377, 384) – *простóе* (Гр. См. 1648, 91, 161 зв., 361, 372 зв., 378) – наз. одн. сер. р., повна форма;

23) *сильнѣ (-а, -о) – сильнѣ (-а, -о):*

23.1) *силнѣи* (Гр. См. 1619, 50) – *силнѣи* (Гр. См. 1648, 83 зв.) – наз. одн. чол. р., компаратив;

23.2) *силнѣиша* (Гр. См. 1619, 50) – *силнѣиша* (Гр. См. 1648, 83 зв.) – род. одн. чол. р., компаратив;

24) *тцаливѣишѣ* (Гр. См. 1619, 400) – *тцали́вѣишѣ* (Гр. См. 1648, 287 зв.) – дав. одн. чол. р., компаратив;

25) *оубожáишій* (Гр. См. 1619, 47) – *оубóжайиши* (Гр. См. 1648, 81 зв.) – наз. одн. чол. р., компаратив;

26) *оудобѣи (-ѣ, -иши) – оудóбѣи (-ѣ, -иши):*

26.1) *оудобѣишагѡ* (Гр. См. 1619, 147) – *оудóбѣишагѡ* (Гр. См. 1648, 133) – род. одн. чол. р., компаратив;

26.2) *во оудобѣишеє* (Гр. См. 1619, 489) – *во оудóбѣишей* (Гр. См. 1648, 339) – зн. одн. сер. р., компаратив;

27) *оу^mрению* (Гр. См. 1619, 351) – *оу́трению* (Гр. См. 1648, 354 зв.) – зн. одн. жін. р., повна форма;

28) *цѣльїй* (-ая, -ое) – *цѣльїй* (-ая, -ое):

28.1) *цѣла́гѡ* (Гр. См. 1619, 394) – *цѣлагѡ* (Гр. См. 1648, 283) – род. одн. чол. р., повна форма;

28.2) *цѣло́е* (Гр. См. 1619, 470) – *цѣлое* (Гр. См. 1648, 327 зв.) – наз. одн. сер. р., повна форма;

29) *чѣстный* (Гр. См. 1619) – *чѣстный* (Гр. См. 1648):

29.1) *чѣстный* (Гр. См. 1619, 41, 49, 159, 376) – *чѣстныи* (Гр. См. 1648, 77, 83, 140, 269 зв.) – наз. одн. чол. р., повна форма;

29.2) *чѣстна* (Гр. См. 1619, 41) – *чѣстна* (Гр. См. 1648, 77) – наз. одн. жін. р., повна форма;

29.3) *чѣстное* (Гр. См. 1619, 41, 473) – *чѣстное* (Гр. См. 1648, 77, 328) – наз. одн. сер. р., повна форма;

29.4) *чѣстнѣи* (Гр. См. 1619, 421) – *чѣстнѣиши* (Гр. См. 1648, 299) – наз. одн. чол. р., компаратив;

29.5) *пречѣстный* (Гр. См. 1619, 50) – *пречѣстныи* (Гр. См. 1648, 83) – наз. одн. чол. р., суперлатив;

30) *чѣждагѡ* (Гр. См. 1619, 414) – *чѣждагѡ* (Гр. См. 1648, 295 зв.) – род. одн. чол. р., повна форма.

Додаток 4. Акцентні відмінності числівників

1) *втóрыи* (Гр. См. 1619, 42 зв., 45) – *вторы́и* (Гр. См. 1648, 78, 79) – наз. одн. чол. р., повна форма;

1.1) *втóраа* (Гр. См. 1619, 39, 434) – *втора́а* (Гр. См. 1648, 76, 406 зв.) – наз. одн. жін. р., повна форма;

1.2) *втóроє* (Гр. См. 1619, 43, 52, 55, 62 зв., 239, 380 зв., 390, 395, 421, 487) – *второ́є* (Гр. См. 1648, 78 зв., 85, 86, 92, 184, 374, 381, 384, 399 зв., 338) – наз. одн. сер. р., повна форма;

втóроєже (Гр. См. 1619, 354) – *второ́еже* (Гр. См. 1648, 356 зв.);

1.3) *втóraгω* (Гр. См. 1619, 12 зв., 16, 48, 56, 56 зв., 84, 114, 120, 143, 159, 196, 200 зв., 233, 252 зв., 255, 344 зв., 353, 357, 421) – *втора́гω* (Гр. См. 1648, 47, 49 зв., 82, 86, 88, 104 зв., 121, 130 зв., 140, 161, 163, 180, 118, 192 зв., 194, 350, 355, 355 зв., 358 зв., 359, 399 зв.) – род. одн. чол. р./сер. р., повна форма;

1.4) *на втóроє* (Гр. См. 1619, 415) – *на второ́є* (Гр. См. 1648, 396) – зн. одн. чол. р./сер. р., повна форма;

1.5) *втóром^м* (Гр. См. 1619, 12 зв.) – *второ́мъ* (Гр. См. 1648, 47) – місц. одн. чол. р./сер. р., повна форма;

вовтóромъ (Гр. См. 1619, 17, 181) – *вовторо́мъ* (Гр. См. 1648, 50, 151) – місц. одн. чол. р./сер. р., повна форма;

1.6) *втóры^{мъ}* (Гр. См. 1619, 16, 26, 478) – *вторы́мъ* (Гр. См. 1648, 49 зв., 51, 332) – ор. одн. чол. р./сер. р., повна форма;

втóримъ (Гр. См. 1619, 43) – *вторымъ* (Гр. См. 1648, 78 зв.) – ор. одн. чол. р./сер. р., повна форма;

1.7) *втóромѣ* (Гр. См. 1619, 430 зв.) – *второ́мѣ* (Гр. См. 1648, 404 зв.) – дав. одн. чол. р./сер. р., повна форма;

2) *дѣва*:

2.1) *дѣ́ма* (Гр. См. 1619, 14 зв., 187, 191) – *дѣ̀ма̀* (Гр. См. 1648, 48, 154 зв., 157) дав./ор. дв. жін. р.;

2.2) *дѣо́ма* (Гр. См. 1619, 47, 408 зв., 421) – *дѣо̀ма̀* (Гр. См. 1648, 81 зв., 392, 399 зв.) – ор. дв. чол. р.;

- 2.3) *δβόιο* (Гр. См. 1619, 391, 407, 421, 487) – *δβοιο* (Гр. См. 1648, 382, 391 зв., 399 зв., 338) – ор. дв. жін. р.;
- 2.4) *δ̄βόιο* (Гр. См. 1619, 311, 392 зв., 394 зв.) – *δ̄βοιο* (Гр. См. 1648, 228 зв., 382, 383 зв.) – місц. дв. жін. р.;
- 2.5) *τόιο δβόιο* (Гр. См. 1619, 188 зв.) – *τοιο δβοιο* (Гр. См. 1648, 155) – род./місц. дв. жін. р.;
- 3) *δβαδεσάтъ* (Гр. См. 1619, 382 зв.) – *δβάδεσατ̄ь* (Гр. См. 1648, 376) – наз.;
- 4) *δεβάтъ* (Гр. См. 1619, 192) – *δέβατ̄ь* (Гр. См. 1648, 157 зв.) – наз.;
- 5) *εδ̄йна́δεσατ̄ε* (Гр. См. 1619, 492) – *ед̄инънаде́саτ̄ε* (Гр. См. 1648, 339 зв.) – наз.;
- б) *ωβόι* (Гр. См. 1619, 51) – *όβοι* (Гр. См. 1648, 84 зв.) – наз. одн. чол. р.;
- 6.1) *οβόα* (Гр. См. 1619, 184 – двічі) – *όβοα* (Гр. См. 1648, 153 – двічі) – наз. одн. жін. р.;
- 6.2) *οβόει* (Гр. См. 1619, 183) – *όβοει* (Гр. См. 1648, 153) – дав. одн. жін. р.;
- 6.3) *οβόιο* (Гр. См. 1619, 183) – *όβοιο* (Гр. См. 1648, 153) – зн. одн. жін. р.;
- 6.4) *ωβόιο* (Гр. См. 1619, 360) – *ωβοιο* (Гр. См. 1648, 360 зв.) – місц. одн. жін. р.;
- 6.5) *ωβόει* (Гр. См. 1619, 184) – *ωόβοει* (Гр. См. 1648, 153) – місц. одн. жін. р.;
- 6.6) *ωβόα* (Гр. См. 1619, 184) – *ωόβοα* (Гр. См. 1648, 153) – кл. одн. жін. р.;
- 6.7) *οβόε* (Гр. См. 1619, 184 – двічі, 285, 348, 415) – *όβοε* (Гр. См. 1648, 153 – двічі, 212 зв., 352 зв., 396) – наз. одн. сер. р.;
- 6.8) *οβοέγω* (Гр. См. 1619, 184, 285, 344, 356 – двічі, 363) – *όβοεγω* (Гр. См. 1648, 153, 212 зв., 349 зв., 358, 362) – род. одн. сер. р.;
- 6.9) *οβοέγω* (Гр. См. 1619, 288, 313, 354, 359, 486, 321) – *όβοεγω* (Гр. См. 1648, 214, 229 зв., 356 зв., 359 зв., 337, 235) – род. одн. сер. р.;

- 6.10) *обóемѣ* (Гр. См. 1619, 184) – *обоємѣ* (Гр. См. 1648, 153) – дав. одн. сер. р.;
- 6.11) *ω обóемъ*^б (Гр. См. 1619, 184) – *Ѡ обоємъ* (Гр. См. 1648, 153) – місц. одн. сер. р.;
- 6.12) *обóемъ* (Гр. См. 1619, 348) – *обоємъ* (Гр. См. 1648, 352 зв.) – місц. одн. сер. р.;
- 6.13) *во обóемъ* (Гр. См. 1619, 395) – *во обоёмъ* (Гр. См. 1648, 352 зв.) – місц. одн. сер. р.;
- 6.14) *ω обóе* (Гр. См. 1619, 184) – *Ѡ обое* (Гр. См. 1648, 153) – кл. одн. сер. р.;
- 6.15) *обóихъ* (Гр. См. 1619, 183) – *обоіхъ* (Гр. См. 1648, 153) – род. мн. чол. р.;
- 6.16) *обóимъ* (Гр. См. 1619, 183) – *обоімъ* (Гр. См. 1648, 153) – дав. мн. чол. р.;
- 6.17) *обóими* (Гр. См. 1619, 183, 184) – *обоіми* (Гр. См. 1648, 153 – двічі) – ор. мн. чол./сер. р.;
- 6.18) *Ѡ обóихъ* (Гр. См. 1619, 183) – *Ѡ обоіхъ* (Гр. См. 1648, 153) – місц. мн. чол. р.;
- 6.19) *обóимъ* (Гр. См. 1619, 184) – *обоімъ* (Гр. См. 1648, 153) – дав. мн. жін. р.;
- 6.20) *обóихъ* (Гр. См. 1619, 184, 184 зв.) – *обоихъ* (Гр. См. 1648, 153 – двічі) – род. мн. сер. р.;
- 6.21) *обóимъ* (Гр. См. 1619, 184) – *обоимъ* (Гр. См. 1648, 153) – дав. мн. сер. р.;
- 7) *óсмое* (Гр. См. 1619, 55) – *о́смое* (Гр. См. 1648, 86) – наз. одн. сер. р., повна форма;
- 8) *се́дмаго* (Гр. См. 1619, 399) – *седма́го* (Гр. См. 1648, 286 зв.) – род. одн. чол. р., повна форма;
- 9) *трі́е* (Гр. См. 1619, 186) – *тріє̀* (Гр. См. 1648, 154) – наз. мн. чол. р.;
- 9.1) *ω трі́е* (Гр. См. 1619, 186) – *Ѡ тріє̀* (Гр. См. 1648, 154) – кл. мн. чол. р.;
- 9.2) *трі́ехъ* (Гр. См. 1619, 158) – *трієхъ* (Гр. См. 1648, 139) – місц. мн. чол. р.;

9.3) *трéма* (Гр. См. 1619, 13) – *трéма* (Гр. См. 1648, 48) – ор. мн. чол. р.;

10) *трóε* (Гр. См. 1619) – *трóε* (Гр. См. 1648):

10.1) *трóεγω* (Гр. См. 1619,43) – *трóεγο* (Гр. См. 1648, 78 зв.) – род. мн. чол. р.;

10.2) *на трóε* (Гр. См. 1619, 12) – *на трóε* (Гр. См. 1648, 47) – зн.;

11) *четыре́* (Гр. См. 1619) – *четыре́* (Гр. См. 1648):

11.1) *четыре́хъ* (Гр. См. 1619, 399) – *четыре́хъ* (Гр. См. 1648, 287) – місц. чол. р.;

11.2) *четыре́мъ* (Гр. См. 1619, 490) – *четыре́мъ* (Гр. См. 1648, 339) – дав. чол. р.;

12) *ше́стый* (Гр. См. 1619, 492) – *ше́стый* (Гр. См. 1648, 341) – наз. одн. чол. р., повна форма;

12.1) *ше́стоε* (Гр. См. 1619, 54) – *ше́стоε* (Гр. См. 1648, 85) – наз. одн. сер. р., повна форма;

12.2) *въ ше́стомъ* (Гр. См. 1619, 494) – *въ ше́стомъ* (Гр. См. 1648, 342) – ор. одн. чол. р., повна форма.

Додаток 5. Акцентні відмінності прислівників

- 1) *акі́* (Гр. См. 1619, 380) – *а́ки* (Гр. См. 1648, 375 зв.);
акі́бы (Гр. См. 1619, 349, 380) – *а́кибы* (Гр. См. 1648, 353, 375 зв.);
- 2) *бо́хма* (Гр. См. 1619, 380) – *бохма̀* (Гр. См. 1648, 374);
- 3) *вѣ́сма* (Гр. См. 1619, 380) – *вѣсма̀* (Гр. См. 1648, 374);
- 4) *вне́гда* (Гр. См. 1619, 385, 461) – *внегда̀* (Гр. См. 1648, 278 зв., 420 зв.);
- 5) *вовѣ́ки* (Гр. См. 1619, 458 – двічі) – *вовѣкѝ* (Гр. См. 1648, 420 – двічі);
- 6) *го́рѣ* (Гр. См. 1619, 378) – *горѣ̀* (Гр. См. 1648, 373);
- 7) *ѿ́дѣснѣю* (Гр. См. 1619, 413) – *ѿдѣсноѹ́ю* (Гр. См. 1648, 395).
- 8) *ѣ́два* (Гр. См. 1619, 380) – *ѣдва̀* (Гр. См. 1648, 274 зв.);
- 9) *еди́нствѣннѣ́* (Гр. См. 1619, 185, 393) – *еди́нственнѣ́* (Гр. См. 1648, 154, 382 зв.)
- 10) *ѣ́лма* (Гр. См. 1619, 380) – *ѣлма̀* (Гр. См. 1648, 274 зв.);
- 11) *естѣ́ствѣннѣ́* (Гр. См. 1619, 486) – *естѣ́ственнѣ́* (Гр. См. 1648, 337);
естѣ́ствѣннѣ́ же (Гр. См. 1619, 262) – *естѣ́ственнѣ́ же* (Гр. См. 1648, 198);
- 12) *заѣ́два* (Гр. См. 1619, 411) – *заѣдва̀* (Гр. См. 1648, 394);
- 13) *кѣ́дѣ* (Гр. См. 1619, 435) – *кѣдѣ̀* (Гр. См. 1648, 307);
- 14) *ко́лми* (Гр. См. 1619, 457) – *колмѝ* (Гр. См. 1648, 319 зв.);
- 15) *кро́мѣ* (Гр. См. 1619, 381, 454) – *кромѣ̀* (Гр. См. 1648, 275, 317 зв.);
- 16) *ме́ждѣ* (Гр. См. 1619, 353) – *междѣ̀* (Гр. См. 1648, 255 зв.);
- 17) *мно́гообра́нѣ́* (Гр. См. 1619, 379) – *мно́гообра́знѣ́* (Гр. См. 1648, 373 зв.);
- 18) *мно́жѣствѣ́ннѣ́* (Гр. См. 1619, 188, 393) – *мно́жественнѣ́* (Гр. См. 1648, 155 зв., 382 зв.)
- 19) *напо́томѣ́* (Гр. См. 1619, 278) – *напотомѣ́* (Гр. См. 1648, 208 зв.);
- 20) *ни́же* (Гр. См. 1619, 158, 234) – *ниже́* (Гр. См. 1648, 139, 181);
ни́же (Гр. См. 1619, 385) – *нижѐ* (Гр. См. 1648, 378 зв.);
ни́жає (Гр. См. 1619, 482) – *нижа́є* (Гр. См. 1648, 334);
- 21) *о́вогда* (Гр. См. 1619, 393) – *овогда̀* (Гр. См. 1648, 283);

óvoгда же (Гр. См. 1619, 394) – *овогда́* (Гр. См. 1648, 283);

22) *подóлгѣ* (Гр. См. 1619, 414) – *пóдолгѣ* (Гр. См. 1648, 295 зв.);

23) *пóлезно* (Гр. См. 1619, 473) – *полéзνω* (Гр. См. 1648, 328);

24) *послѣди* (Гр. См. 1619, 26, 379, 454) – *послѣдὶ* (Гр. См. 1648, 51, 373 зв., 316 зв.);

25) *посрѣдѣ* (Гр. См. 1619, 416) – *посрeдѣ́* (Гр. См. 1648, 297);

пóсредѣ (Гр. См. 1619, 434) – *посрeдѣ́* (Гр. См. 1648, 307);

26) *пocháсти* (Гр. См. 1619, 379) – *пóчасти* (Гр. См. 1648, 373 зв.);

27) *прѣди* (Гр. См. 1619) – *прeдὶ* (Гр. См. 1648):

прѣди (Гр. См. 1619, 473) – *прeдὶ* (Гр. См. 1648, 328 зв.);

прѣдѣ (Гр. См. 1619, 378) – *прeдѣ́* (Гр. См. 1648, 373);

со прѣди (Гр. См. 1619, 486) – *со прeдὶ* (Гр. См. 1648, 337);

28) *в прóтивъ* (Гр. См. 1619, 288) – *въ протíвъ* (Гр. См. 1648, 214 зв.);

29) *рáздѣлно* (Гр. См. 1619, 350) – *разoѣ́мно* (Гр. См. 1648, 353 зв.);

30) *сквóзѣ* (Гр. См. 1619, 379, 435 – двічі, 455 – двічі) – *сквoзѣ́* (Гр. См. 1648, 373 зв., 307 зв., 318 зв.);

31) *скóрѣе* (Гр. См. 1619, 285, 455) – *скoрѣ́е* (Гр. См. 1648, 212 зв., 318);

32) *сoзáди* (Гр. См. 1619, 378) – *сoзaдὶ* (Гр. См. 1648, 373);

33) *срѣдѣ́* (Гр. См. 1619, 378) – *срeдѣ́* (Гр. См. 1648, 273);

34) *сюдѣ́* (Гр. См. 1619, 379) – *сюдѣ́* (Гр. См. 1648, 373 зв.);

35) *такóже* (Гр. См. 1619, 417) – *тáкоже* (Гр. См. 1648, 397 зв.);

36) *тóлма* (Гр. См. 1619, 380, 456 – двічі) – *толмà* (Гр. См. 1648, 274 зв., 319);

37) *чeсѡ́ради* (Гр. См. 1619, 381) – *чeсoрáди* (Гр. См. 1648, 274 зв.);

38) *тaкóваже* (Гр. См. 1619, 458) – *тaкoвáже* (Гр. См. 1648, 320);

тaкóво (Гр. См. 1619, 404) – *тaкoвó* (Гр. См. 1648, 289 зв.).